

Keel ja Kirjandus

5
2025

TRIIN TARK
Edgar von Wahl ja rahvusvahelised abikeeled

PEETER TINITIS
Kust tuli eesti kirjarahvas?

ENN ERNITS ja LEMBIT VABA
Etümoloogiaid ja juubelijutte

RAUL VEEDE
Alkeemia ajaloost

FROG
Läti rahvusliku ornamendi ideoloogiast

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Öim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Johanna Kiik**, johanna.kiik@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värv**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Harju 1, 10146 Tallinn**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunktis kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVIII AASTAKÄIK

5
2025

SISUKORD

ARTIKLID

TRIIN TARK. Utopistliku maailmaparandamise laboratooriumis. Tallinna õpetaja Edgar von Wahl ja rahvusvahelise abikeele liikumine	371
PEETER TINITS. Andmepõhine vaade tärkavale eesti kirjakogukonnale 1800–1940. Rahvusbibliograafia, andmete rikastamine ja rahvakoolid	394

SÕNA

LEMBIT VABA. <i>kabajantsik ja vorlontsik</i>	417
ENN ERNITS. Petseri nime päritolust	422

INTERVJUU

JOHANNA KIIK. Keelekontakt on alati ühtlasi kultuurikontakt. Lembit Vaba 80	431
JOHANNA KIIK. Mis on ühist sõnadel veterinaararst ja vasikas? Enn Ernits 80	434

RAAMATUID

VALNER VALME. Kuidas tappa taaka	439
JANIKA KRONBRG. Eluküsimus	442
RAUL VEEDE. Kaunis raamat kaunist kunstist, ilma registrita	445
FROG. Väitekiri läti ornamendi ja muinasmütoloogia põimumisest eri ideoloogiatega läbi aja tänapäevani	451
Lühidalt	456

RINGVAADE

PEETER TOROP. Suure algataja lahkumine. Igor Černov (18. III 1943 – 21. III 2025) ..	457
OTT HEINAPUU. Eesti Raamatu Aasta suurnäitus Niguliste muuseumis	460
Lühikroonika	461

CONTENT

ARTICLES

TRIIN TARK. In the laboratory of utopian world reform: The Tallinn teacher Edgar von Wahl and the international auxiliary language movement	371
PEETER TINITIS. A data-intensive view on the emerging Estonian written language community, 1800–1940: National bibliography, data enrichment, and public schools	394

WORDS

LEMBIT VABA. <i>kabajantsik</i> and <i>vorlontsik</i>	417
ENN ERNITS. On the origin of the Estonian name <i>Petseri</i>	422

INTERVIEW

JOHANNA KIIK. Language contact is always also cultural contact. Lembit Vaba 80	431
JOHANNA KIIK. What do <i>veterinaararst</i> 'veterinarian' and <i>vasikas</i> 'calf' have in common? Enn Ernits 80	434

BOOKS

VALNER VALME. How to bury the weight of the past (Lilli Luuk. Ööema. Saadjärve kunstikeskus, 2024)	439
JANIKA KRONBRG. A vital question (Juhani Salokannel. Vastupanu kultuuriajalugu. Kirjandusvõrgustikud Eestis 1940. aastatest tänapäevani. Translation by Sirje Olesk. Tallinn: EKSA, 2024)	442
RAUL VEEDE. A lovely book on a lovely art – minus the index (Kurmo Konsa, Meelis Friedenthal. Alkeemia ajaloost. [Tallinn:] Sinisukk, 2023)	445
FROG. A thesis on the interweaving of Latvian ornament and mythology with various ideologies from the past to the present day (Digne Üdre-Lielbārde. The Latvian Folk Ornament and Mythology Nexus as Revival: Contested Historical Layers, Visualized Ideologies, and Commodified Creativity. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: University of Tartu Press, 2024)	451
Annotations	456

REVIEW

PEETER TOROP. Farewell to a great initiator. Igor Černov (18. III 1943 – 21. III 2025)	457
OTT HEINAPUU. The grand exhibition of the Estonian Book Year at the Niguliste Museum	460
Short chronicles	461

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKI = Eesti Keele Instituut; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **ERA** = Eesti Rahvaluule Arhiiv; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

KEELED:

It = läti; **sks** = saksa; **sm** = soome.

Utopistliku maailmaparandamise laboratooriumis

Tallinna õpetaja Edgar von Wahl ja rahvusvahelise abikeele liikumine

TRIIN TARK

Kui XXI sajandi alguse globaliseerunud maailmas on üha enam hakatud rääkima keelte väljasuremisest ja keelelise mitmekesisuse säilitamise vajalikkusest (Crystal 2003; Soosaar 2023), siis umbes sada aastat tagasi peeti keelte rohkust pigem rahvusvahelist suhtlust pärssivaks nähtuseks. Sellise vaateni oli inimkonna viinud kommunikatsiooni- ja transporditehnoloogia areng, mis tihendas rahvastevahelisi kokkupuuteid ning ühtlasi süvendas teadmisi maailma keelte arvukusest, globaalse *lingua franca* puudumisest ja sellega seotud raskustest üksteisest arusaamisel (Krajewski 2014; Waterlow 1913: 583). Keelte rohkusest tingitud suhtlusraskused olevat mõningate arvamuste järgi koguni põhjustanud või vähemasti soodustanud sõdade puhkemist (nt Aray 2017; Blanke 1985: 69–70; Dyer 1923: 9; Mead 1924). Nõnda hakkas kujunema idee, et maailmarahu ja toimiva rahvusvahelise suhtluse hüvanguks oleks vajalik kehtestada üks üleüldiselt tunnustatud nii-öelda abikeel – neutraalne keel, mis oleks globaalselt kasutatav ja mõistetav kõigile rahvusvahelisi kontakte omavatele inimestele, olemata kellegi emakeel ja soosimata ühtegi kindlat rahvusrühma (vt nt Couturat 1905; Kulczycki 2008; Morris 1938).

Kuigi tänapäeval domineerib inglise keel *lingua franca*’na ning üha enam tähelepanu pööratakse maailma keelelise mitmekesisuse ja väikekeelte kaitsmise vajadusele, on omaaegsed argumendid neutraalse abikeele kehtestamise kasuks aegajalt esile kerkinud ka viimasel paaril aastakümnel (nt Garvía 2015; Gobbo 2005). Rahvusvahelise abikeele küsimus on selle näilisest obskuursusest hoolimata seega jätkuvalt aktuaalne. Viimastel aastakümnetel toimunud marginaliseerumise tõttu on abikeele teemale laiemas ühiskondlikus ja globaalses kontekstis siiski vaid vähest tähelepanu pööratud. Ometigi aitaks rahvusvahelise neutraalse abikeele idee ajaloo süsteemne uurimine paremini mõista, kuidas on inimkeel(ed) jõudnud praegusesse seisuni ning mis on takistanud abikeele ideel teostumast sellisena, nagu seda umbes saja aasta eest ette kujutati.

Neutraalne abikeel saaks põhimõtteliselt olla ainult kas mõni väljasurnud ja uuesti elustatud või kunstlik keel. Seetõttu loodi XIX sajandi teisel poolel rahvusvahelise suhtluse tihenedes uusi tehiskeelte¹ projekte ligikaudu kolm korda rohkem kui sajandi esimesel poolel (varasematest sajanditest rääkimata) ja XX sajandil sai

¹ Eesmärgipäraselt inimestevahelise suhtluse hõlbustamiseks loodud kunstlikke keeli on kohati nimetatud plaankeelteks ja seda terminit propageeritud (nt Ernits 2017). Siinses artiklis on eelistanud terminit *tehiskeel*, mis on küll laiemas tähendusväljaga, ent intuiitiivselt lihtsamini mõistetav.

uute keelte leiutamise trend veel enam hoogu juurde (Dulitsenko 1982: 289). Tänapäeval mäletatakse kõigist neist arvukatest projektidest vaid väheseid, kusjuures ainsaks stabiilselt edukaks ja üldteada tehiskeeleks on jäänud Ludwik Zamenhofi 1887. aastal loodud esperanto, mille ümber on selle peaaegu pooleteise sajandi vanuse eksistenti jooksul kogunenud järjepidev ning suhteliselt arvukas ja lojaalne kogukond. Tehiskeelte mitmekesise ajaloo kohta on aastakümnete jooksul ilmunud hulk uurimusi, mis toovad ilmekalt esile, et esperanto edulugu ei olnud iseenesestmõistetav ja alates leiutamisest kuni XX sajandi keskpaigani konkureeris see pidevalt teiste keeleprojektidega (vt nt Barandovská-Frank 2018; Blanke 1985; Blanke 2018; Dulitsenko 2004; Esterhill 2000; Garvía 2015; Jacob 1947; Gazzola jt 2024). Tehiskeelte loomine ja arendamine oli XX sajandi esimesel poolel koguni nii levinud, et moodustas keeleteaduse meetoditest juhinduva omaette uurimisvaldkonna, mida hakati nimetama interlingvistikaks (Dulitsenko 1982: 288; Schubert 1989: 16).

Neist arvukatest tehiskeelte ajalugu puudutavatest uurimustest käib korduvalt läbi ka Eestist pärit, Tallinnas elanud ja õpetajana tegutsenud Edgar von Wahli² (1867–1948) nimi. See on ootuspärane, sest Wahl oli XX sajandi esimese poole edukaimate keeleprojektide hulka kuulunud oksidentaali (alates 1949. aastast tuntud kui *interlingue*) looja. Silmatorkav on nende käsitluste juures aga asjaolu, et Wahli edu ja staatust interlingvistide seas on autorid pidanud ehk ülemääragi loomulikuks, pööramata erilist tähelepanu teguritele, mille mõjul sai võimalikuks ühe Euroopa perifeerias elanud õpetaja kujunemine eduka tehiskeele loojaks. Seni pole ka mitmed Wahli tehiskeeltealasele tegevusele ja elukäigule keskenduvate uurimuste ning lühikirjutiste autorid Wahli edu võimalikuks teinud teguritele spetsiifilist tähelepanu pööranud (Back 2003; Dulitsenko 1987; Künzli 2009; Lumiste, Vöhandu 2007; Ojalo 1987; Tark 2017) või on koguni tema saavutusi alahinnanud (Ariste 1967). Tehiskeelte ajalooga vaid vähesel määral kursis olevad autorid, kelle uurimisobjektiks on olnud Wahli elu, ekstsentriline isiksus ja eripalgelised huvid, on aga pinnapealseks jäänud tema rahvusvahelise abikeele liikumisse antud panuse suhtes (Erelt 2002; Mäeorg, Rahi-Tamm 2016; Wahl 1995).

Wahli eduloo seni ebamääraseks jäänud asjaolude selgitamiseks rekonstrueerib siinne artikkel tema kujunemise noorest tehiskeeltehuvilisest üliõpilasest eduka keeleprojekti loojaks. Loobudes keskendumast Wahli keeltealase tegevusega mitte seotud eluloolistele seikadele, mida on varasemates uurimustes juba võrdlemisi põhjalikult avatud, on siinse artikli fookuses peamiselt kolm institutsiooni, mis olid kaasatud XX sajandi esimesel poolel tehiskeelte väljavaateid ja mõju puudutanud diskussioonidesse ning millega ka Wahli olid tihedad kontaktid: sajandi alguses tegutsenud Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsioon ning sõdadevahelisest perioodist Rahvasteliit ja Rahvusvahelise Abikeele Assotsiatsioon. Nende institutsioonide ning Wahli tegevusega seotud trükiste ja arhiividokumentide analüüs võimaldab esile tuua nii Wahli võrdlemisi mõjukaks interlingvistiks kujunemist soosinud tegurid kui ka tema panuse rahvusvahelise abikeele idee arengusse ja selle teostamise püüetesse. Lisaks valgustab Wahli tegevuse uurimine seni tähelepanuta

² Tehiskeeltega tegelemisel kasutas nime Edgar de Wahl ja teemakohases kirjanduses viidataksegi talle valdavalt selle nimega.

jäänud asjaolusid rahvusvahelise abikeele liikumise telgitagustest ja vihjab abikeele idee marginaliseerumise põhjustele.

Algusaastad: volapük ja esperanto

Tehiskeeled ei ole iseenesest uusaegne nähtus, sest katseid luua kunstlikke keeli on teada juba vähemalt II sajandist. Idee mõnest kunstlikust keelest kui potentsiaalsest *lingua franca*'st hakkas Euroopa õpetlaste tähelepanu enam pälvima aga alates XVII sajandist seoses ladina keele taandumise ja rahvuskeelte tähtsuse suurenemisega. Tol sajandil loodi seetõttu teadaolevalt mõnikümmend tehiskeelte projekti, ent hilisemate arengute valguses jäi seegi pigem tagasihoidlikuks arvuks. Umbes poolteist sajandit hiljem, XIX sajandi teisel poolel kasvas uute tehiskeelte projektide arv märkatavalt, mis peegeldab märksa ulatuslikuma huvi teket rahvusvahelise keele idee vastu. (Blanke 1985: 67; Dulitšenko 1982)

Küsimus, kuidas tagada toimiv rahvusvaheline suhtlus, mille kõik osapooled üksteisest aru saaksid, köitis XIX sajandi teiseks pooleks seega juba piisavalt paljude inimeste meeli, et luua soodne pinnas mõne taolise keeleprojekti esilekerkimiseks, millel oleks potentsiaali pakkuda huvi ka kellelegi teisele peale keele leiutaja enda. Saksamaa katoliku vaimulik Johann Martin Schleyer (1831–1912) oli ühe 1879. aasta unetu märtsiöö mõttelennu tulemusena kirja pannud täiesti uue tehiskeele, mille nimetas volapükiks, ning tutvustanud seda omakirjastuslikus ajakirjas Sionsharfe ja raamatus „Volapük, die Weltsprache, Entwurf einer Universalsprache für alle Gebildete der ganzen Erde” („Maailmakeel volapük, kogu maailma haritlaste universaalkeele kavand”, 1880). See omapärane, üldsegi mitte intuiitiivne ega kergesti omandatav keel kujunes peagi ootamatult populaarseks, kogudes mõne aastaga enda ümber üsnagi arvuka rahvusvahelise huviliste seltskonna. Volapüki levikule võis kaasa aidata asjaolu, et Schleyer sõnastas varakult oma keeleprojekti ümber kujuneva liikumise organisatoorsed alused ja kutsus huvilisi üles volapükis kirjutatud tekstidega sellesse panustama. (Garvía 2015: 25; Kniele 1889: 4–7)

Volapük jõudis 1880. aastate keskpaiku ka tollasesse Vene impeeriumi. Üheks sellele toona veel lootustandva ilmakeelena paistnud projekti silmatorkavaimaks järgijaks kujunes Peterburis elanud Wahlide perekonna tuttav insener Waldemar Rosenberger (1849–1918). Edgar von Wahl oli äsja astunud Peterburi ülikooli matemaatik, astronoomiat ja füüsikat õppima, ehkki näitas juba siis üles mõningast huvi ka keelte, keeleteaduse ja keeleloome vastu. Nii sattus ta 1887. aasta lõpus kuulama ühte Rosenbergeri loengut volapükist. Kuigi Wahl olevat olnud – nagu ta oma hilisemates mälestustes kirjutab – volapüki suhtes skeptiline, rahuldaski see keeleprojekt esialgu tema huvi tehiskeelte vastu sel määral, et sellele mõne aja vältel aktiivselt pühenduda ja saavutada volapüki hierarhias „õpetaja” (*tidel volapüka*) staatus. Muu hulgas alustas ta volapüki merendussõnavara³ koostamist, millega küll lõpule ei jõudnud. (Wahl 1927: 55)

³ Wahl tundis suurt huvi mere vastu: ta astus 1892. aastal vabatahtlikuna Vene impeeriumi mereväkke ja hilisemas elus harrastas aktiivselt purjesporti (Mäeorg, Rahi-Tamm 2016: 296–297).

Wahl ei olnud nähtavasti 1887. aasta lõpus veel teadlik, et Vene impeeriumi äärealadel, tänapäeva Poolas asunud Białystoki linnas elanud silmaarst Ludwik Zamenhof (1859–1917) oli sama aasta suvel avaldanud Dr. Esperanto nime all originaalis venekeelsena ilmunud trükise⁴ enda leiutatud tehiskeele projekti kohta, mida hakati edaspidi tema pseudonüümi järgi nimetama esperantoks. Zamenhofi trükis sisaldas kontaktivormi, mis võimaldas kõigil huvilistel temaga mugavalt ühendust võtta ning soodustas esperantistide ringi laienemist ja liikumise kujunemist. (Garvía 2015: 65–68) Wahlini jõudis teadmine esperantost 1888. aasta varakevadel. Nagu ta oma mälestustes kirjutab, oli üks tema volapükistide ringist tuttav kaasüliõpilane tutvustanud talle raamatukest esperanto kohta, mida nad koos läbi töötama asusid. Selle käigus oli ta kiirelt jõudnud veendumusele, et esperantot on võimalik erinevalt volapükist päriselt kõnelda. Otsustanud avastuse tulemusena volapükiga tegelemisest loobuda, püüdis Wahl enda väitel veenda ka Rosenbergerit samamoodi toimima, millest too oli siiski keeldunud. (Wahl 1927: 56) Kuigi sel hetkel valisid nad seega tehiskeelte maastikul eri rajad, säilitasid nad ometigi tiheda kontakti ja jätkasid ka edaspidi mõttevahetust rahvusvahelise abikeele arendamise teemal.

Esialgu kontakteerus Wahl aga Zamenhofiga ja seda mitte ainult selleks, et esperantole poolehoidu avaldada, vaid ka selleks, et keele mõningatele puudustele tähelepanu juhtida. Zamenhof tegi tõepoolest oma projekti esimese aasta jooksul üksikuid triviaalseid parandusi, mis võisid vähemalt osaliselt olla Wahli soovitude tulemus, ent ilmselgelt ei jäänud Wahl rahule sellega, et tema panusele korrektselt ei viidatud. Arvatavasti ei olnud ka Zamenhof väga rahul sellega, et tema looming kiirelt kriitika alla langes, hoolimata näilisest avatusest parandusettepanekutele ja kinnitusest, et esperanto ei kuulu talle, vaid selle järgijatele. (Zamenhof 1888: 5–6; Wahl 1927: 56; vrd Garvía 2015: 66) Sellest intsidendist hoolimata kujunes Wahlist esialgu aktiivne esperantist, kes saatis kirjutisi esperantistide ajakirjale *La Esperantisto*, koostas esperanto-hispaania sõnaraamatu ja tõlkis esperantosse ilukirjandust (Lumiste, Vöhandu 2007: 485).

Kuigi nii volapüki kui ka esperanto liikumised kasvasid esimeste aastate jooksul jõudsalt, takerdusid mõlemad kiirelt sisetülidesse ja nõuetesse keeleprojekte reformida. Esperantistid tulid sellest välja väiksemate kadude ja tagajärgedega tänu Zamenhofi strateegilisele kavalusele ja asjaolule, et volapükistide tehtud vead olid talle juba algusest peale teada (Garvía 2015: 66–67). 1887. aastal Münchenis toimunud teisel volapükistide kongressil oli rajatud Volapüki Akadeemia, mis pidanuks tegelema keele arendamisega seda pidevalt täiustades ja vajadusel suuremaid muudatusi tehes. Akadeemia tegevust pärssis aga asjaolu, et volapüki liikumist autori taarselt ja jäigalt juhtinud Schleyer oli koos oma lähemate mõttekaaslastega vastu mis tahes muutustele. Rahulolematust volapükiga selle algusel kujul nagu ka Schleyeri vastuseisuga reformidele süvenes liikumises aasta-aastalt, mille tulemusena kuulutati akadeemia 1889. aastal Pariisis toimunud kolmandal kongressil iseseisvaks organisatsiooniks ja Schleyer kaotas oma vetoõiguse selle otsuste suhtes. Rosenberger, kes oli kõigis neis arengutes aktiivne ja reformimeelne osaline olnud, valiti 1892.

⁴ See trükis on rohkem tuntud kui „Unua Libro” („Esimene raamat”).

aastal akadeemia presidendiks. (Devidé 1893: 5–6; Guérard 1921: 135–136; Rosenberger 1902: 293–297; Spielmann 1888: 49–50) Zamenhof, nähes kõrvalt lahkkelisid volapükistide seas ja mõistes, et midagi taolist võib ähvardada ka laienevat esperanto liikumist, seadis oma strateegiliseks eesmärgiks liikumise konsolideerimise ja selle liikmeskonna laiendamise, eelistades seda keele tehniliste detailide lihvimisele (Garvía 2015: 74).

Wahli nägemus esperanto tulevikust oli Zamenhofi omast diametraalselt erinev. Nagu ta oma mälestustes kirjeldab, oli ta soovinud keele reformimist, et vältida selle ja liikumise stagneerumist (Wahl 1927: 57); just sel moel oleks tema hinnangul pidanud olema võimalik päästa esperanto samasugusest hääbumisest, mis oli tabanud volapüki liikumist akadeemia eraldumise järel (vt Couturat, Leau 1903: 151). Kui Zamenhof algatas 1894. aastal hääletuse esperanto reformimise küsimuses, võis see ehk Wahli silmis näida lootustandev, isegi kui ta taipas, et see oli pelgalt strateegiline kavalus reformiarutelu lõpetamiseks. Põhimõtteliselt ei olnud ju enne hääletuse toimumist ka Zamenhofil täit veendumust, et reformidevastased võidu saavutavad. Võimalik, et just taolise ebakindluse tõttu pani ta hääletusele neli erinevat reformikava: hoiduda mis tahes reformidest, viia tingimusteta läbi Zamenhofi pakutud reformid, viia läbi Zamenhofi pakutust erinevad reformid või viia läbi Zamenhofi reformid, aga mõningaste muudatustega. Sel moel oli tal võimalik reformistide häält killustada ja suurendada tõenäosust, et kõige rohkem häält koguvad muudatuste vastased. Hääletuse tulemusel ilmnis küll Zamenhofi kergenduseks ja Wahli pettumuseks, et reformide vastased domineerisid liikumises ülekaalukalt, sest muudatustest hoidumise poolt hääletas rohkem esperantiste kui kõigi reformiettepanekute poolt ühtekokku. (Couturat, Leau 1907a: 33–34) Kaotanud nüüd huvi esperantoga tegelemise vastu, otsustas Wahl sellest loobuda ja hakata tegelema uurimistööga parima võimaliku abikeele loomiseks (Wahl 1927: 59).

Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsioon

XIX sajandi lõpukümnendiks oli tehiskeelte entusiastide ring muutunud märkimisväärselt eklektiliseks, ehkki laias laastus jagunes see kahte suuremasse rühma: esperantistideks ja eksperimenteerijateks. Esperantistid moodustasid pidevalt laieneva, ent samal ajal kohati sekti meenutava jõulise seltskonna, mille jaoks olid ülimuslikud Zamenhofi paika pandud keele grammatilised alused, 1905. aastal välja antud trükise järgi tuntud kui *Fundamento*. Pärast 1894. aasta reformiettepanekute tagasilükkamist oli esperanto liikumine pea tervikuna väga tõrges mis tahes keelt ulatuslikumalt mõjutavate muutuste suhtes, ja need vähesed, kes olid teist meelt, lahkusid liikumisest, mõistes keele reformimise perspektiivitust. Seevastu eksperimenteerijad, kelle seas oli muu hulgas uusi suundi otsivaid endisi esperantiste ja volapükiste, tegelesid järjepidevalt sõnavara ja grammatikaga katsetamisega, et töötada välja parim võimalik rahvusvaheline abikeel.

Wahl, kes oli juba esperantistina avatud pilguga vaadelnud ka eksperimenteerijate tegemisi ja olnud nii mõnegagi neist kontaktis, liitus nüüd sujuvalt selle

seltskonnaga, asudes sellesse oma ideedega panustama. Tema ettepanekuid integreeris näiteks Rosenberger endise Volapüki Akadeemia⁵ arendatavasse uude *idiom neutral*iks⁶ nimetatud keeleprojekti (Rosenberger 1902: 301). Lisaks *idiom neutral*ile töötasid eksperimenteerijad välja teisi uusi keeleprojekte ja olemasolevate projektide edasiarendusi. Uute projektide loomist soosis asjaolu, et eksperimenteerijad olid küll võrdlemisi ühel meel selles, et toimiv abikeel peaks välja kasvama juba olemasolevast ja loomulikes keeltes levinud rahvusvahelisest materjalist, ent nende arvamused lahknesid selles, milliste põhimõtete alusel loomulikest keeltest säärast rahvusvahelist materjali eraldada ja mil moel see uueks keeleks kompileerida. Selline miljö toitis lisaks uutele projektidele ja nende autorite vahelisele konkurentsile ka viljakaid dialooge alates 1890. aastatest välja antud tehiskeelte arendamist käsitlenud ajakirjades. Sajandi lõpus ilmusid taolised ajakirjad nagu Interpretor (1889–1890), Le Kosmopolit (1892–1893/1894⁷) ja Le Linguist (1896–1897), millest just viimane kujunes eksperimenteerijate mõttevahetuse elavaks platvormiks (vt lähemalt Couturat, Leau 1903: 468–476). Selles ajakirjas avaldas kahe artiklina oma esimesed seisukohad pärast esperantost eemaldumist ka Wahl (Lumiste, Vöhandu 2007: 485).

Järgnenud sajandivahetus osutus tehiskeelte arengus murdepunktiks. Katalüsaatoriks kujunes 1900. aasta Pariisi maailmanäitus, mis rahvusvahelise suurüritusena pakkus tehiskeeltega tegelejatele hea võimaluse rahvusvahelise abikeele küsimusele suuremat kandepinda leida. Maailmanäitust kasutasid platvormina oma ideede levitamiseks aktiivselt esperantistid, kellel õnnestus selle toel endi sekka edukalt uusi liikmeid värvata, suuresti just Prantsusmaalt. (Garvía 2015: 79) Ent eksperimenteerijate aktiivsust silmas pidades ei olnud esperanto ilmselgelt enam ainus pretendent, mis võinuks soodsa juhuse tekkimisel saada rahvusvaheliseks abikeeleks. Seda teadvustasid selgelt tollal enda jaoks tehiskeeled ja abikeele idee avastanud Prantsusmaa matemaatik Léopold Leau (1868–1943) ja tema kolleeg Louis Couturat (1868–1914), mitmekülgsete huvidega matemaatik, loogik ja filosoof, kellest sai edaspidi tehiskeelte maastiku uus liider ja Zamenhofi tugev konkurent.

Maksimaalselt loogiline ja teaduspõhine abikeel kujunes peagi Couturat' kinnisideeks. Koos Leauga asus ta maailmanäituse tuules sellise abikeeleni jõudmiseks süsteemselt tegutsema. Just nemad olid 1901. aasta alguses asutatud Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsiooni (Délégation pour l'Adoption d'une Langue Auxiliaire Internationale) algatajad ja selle edasise tegevuse juhid. (Garvía 2015: 131–132) Samal aastal avaldas Couturat õhukese trükise, milles tutvustas oma abikeeleteemalisi seisukohti. Ta väljendas selles veendumust, et abikeele kehtestamine mõne rahvusvahelise autoriteedi poolt on põhimõtteliselt võimalik, tuginedes seejuures

⁵ Kuigi see organisatsioon eemaldus volapüki liikumisest, kandis see 1890. aastate keskpaiku jätkuvalt Volapüki Akadeemia nime.

⁶ Tehiskeelte nimetusi oleks mõeldav kirjutada ka eesti keelde mugandatud võõrsõnadena, mis on mõnel juhul juba levinud, näiteks oktsidentaali (originaalis *occidental*) ja allpool käsitletav noviaali (originaalis *novial*). *Idiom neutral* võiks mugandatult esineda seega kui idiomneutraal. Autor tänab anonüümset retsensenti selle idee väljapakumise eest.

⁷ Couturat' ja Leau andmetel ilmus ajakiri Le Kosmopolit 1892. ja 1893. aastal. Edgar von Wahl vaidlustas oma hilisemates mälestustes selle väite põhjendusega, et tal oli selle ajakirja 1894. aasta numbreid. (Vrd Couturat, Leau 1903: 468; Wahl 1930: 15)

mõningatele tema silmis analoogsetele üldaktsepteeritud ja iseenesestmõistetavaks peetavatele nähtustele, nagu kümnendsüsteem, Gregoriuse kalender või meeter-möödustik. Vajalik oli seega autoriteetne kogu, mis abikeele kehtestamise ülesande enda peale võtaks. (Couturat 1901) Selleks ülimaks autoriteediks pidigi saama asja asutatud delegatsioon.

Couturat oli delegatsiooni rajades kaugel sellest, et pimesi esperanto ülimuslikust tunnistada. Süsteemse teadlasena asus ta hoopis koos Leauga looma tervikpilti sellest, milliseid tehiskeeli on aegade jooksul leiutatud ning millised on nende eelised, puudused ja perspektiivid selleks, et saada rahvusvaheliseks abikeeleks. Selle töö tulemusena ilmus kaks mahukat raamatut: 1903. aastal avaldatud „Histoire de la langue universelle” („Universaalkeeale ajalugu”) ja selle 1907. aastal avaldatud täiendkõide „Les Nouvelles langues internationales” („Uued rahvusvahelised keeled”). Raamatud sisaldasid autorite tuvastatud vähegi märkimisväärsete keeleprojektide tausta ja tekkeloo kirjeldust ning kriitilist ülevaadet nende keelte grammatilistest ja sõnavaralistest eripäradest. (Couturat, Leau 1903, 1907a) Need raamatud pidid olema delegatsioonile praktiliseks abivahendiks otsuse langetamisel, ent ettekujutus sellest, mil moel konkreetset abikeele väljavalimine toimuma peaks, oli Couturat’l nagu ka teistel delegatsiooni liikmetel esialgu ebamäärane. Selge oli vaid see, et autoriteetsuse saavutamiseks pidid otsustajad olema mõjukad ja pädevad isikud, Couturat’ nägemuses eelistatult teadlased. Delegatsiooni esialgne plaan kaasata seetõttu otsustusprotsessi teaduste akadeemiad ja muud teadusorganisatsioonid jäi aga täitmata, sest need ei pidanud ennast institutsioonidena pädevaks säärase otsuse langetamises osalema. (Couturat 1904; Guérard 1921: 145–146)

Küll aga õnnestus delegatsioonil koondada isiklikult abikeele kehtestamisest huvitatud inimesi, kelle hulgas oli enim tõepoolest teadlasi, ehkki leidis ka teiste eluvaldkondade esindajaid. Neist vabatahtlikest moodustati delegatsiooni juurde komisjon, mis pidi konkursi korras välja valima ühe üldtunnustatud rahvusvahelise abikeele nende projektide seast, mille esitasid konkursile vastavate projektide autorid või esindajad. Komisjon pidi otsuse langetama pärast esitatud projektidega tutvumist 1907. aasta oktoobris Pariisis. Komisjoni kuulus selle tegevusaja jooksul ühtekokku umbes paarkümmend inimest, kes osalesid selle töös erineva aktiivsusega ja vahetusid korduvalt. Nõnda on allikad komisjoni koosseisu kohta ka vastuolulised ja puudub ühemõtteline selgus, kes olid õigupoolest need isikud, kelle koostöö tulemusena pidanuks kehtestatama edaspidine rahvusvahelise suhtluse keel. Lõpliku otsuse langetamises osales eri teadete järgi üheksa või kümme isikut, nende hulgas Couturat ja Leau. (Dyer 1923: 59–60; Guérard 1921: 146–148; Kompozeso di la... 1908; Délégation pour... 1909)

Tehiskeelte entusiastide seas tekitas taoline konkurss rohkelt elevust. Ebamäärane ja seni miraažina paistnud ettekujutus rahvusvahelisest abikeelest oli lõpuks saanud konkreetsema vormi ja oli põhjust loota selle realiseerumist. Eksperimenteerijad said nüüd innustust oma projektidega senisest veel põhjalikumalt tegeleda. See puudutas teiste seas endist Volapüki Akadeemiat, mis oli vahepeal ümber nimetatud Rahvusvaheliseks Universaalkeeale Akadeemiaks (Akademi Internacional de Lingu Universal) ning mille liikmeskond kasutas ja arendas aktiivselt *idiom neutral*i

(Guérard 1921: 135–136; Rosenberger 1902: 305). Kuigi Rosenberger ei olnud alates 1898. aastast enam akadeemia president, oli ta jätkuvalt *idiom neutral*i arendamise üks peamisi eestvedajaid. Ta pidi selle töö käigus ka Wahliga tihedas kontaktis olema ja osaliselt tema ideedele tuginema, sest nähtavasti ei tekkinud tal 1906. aasta sügisel tühja koha pealt mõtet sõita Tallinnasse spetsiaalselt selleks, et Wahliga mõningaid akadeemia projektiga seotud üksikasju arutada (Wahl 1928: 180; Berger 1937: 76). Rosenbergeril oli, mille nimel pingutada ja muu hulgas ka mitmesajakilomeetrine teekond Peterburist Tallinna ette võtta, sest *idiom neutral*i peeti tollal – nähtavasti eelkõige akadeemia kui keele arengut soosiva institutsionaalse toe tõttu – üheks lootustandvamaks pretendendiks rahvusvahelise abikeele positsioonile (Couturat, Leau 1907a: 34–35).

Delegatsiooni vähemasti näiliselt eri projektidele avatud suhtumine muutis aga esperantistid rahutuks. Nende silmis sai delegatsioonil olla ainult üks legitiimne eesmärk: kuulutada esperanto tingimusteta rahvusvaheliseks abikeeleks. 1907. aasta alguses toimus seetõttu mõneti agressiivne kirjavahetus Couturat' ja Zamenhofi vahel, mille käigus Zamenhof oli väitnud, et esperanto konkursi tingimusteta võitjaks tunnistamata jätmine lõppeks suure skandaaliga ja keel kaoks sel juhul täielikult. Samuti ei olnud Zamenhof rahul sellega, et delegatsioon käsitles teisi keeleprojekte esperantoga võrdväärsena; tema nägemuses ei oleks komisjon oma otsuses tohtinud viidatagi, et esperantol on konkurente. (Dyer 1923: 73–74) Edasistest arengutest ilmneb aga selgelt, et Couturat'l ei olnud mingit kavatsust Zamenhofi nõudmistele järele anda.

Couturat'l oli aastate jooksul välja kujunenud oma jäik ettekujutus rahvusvahelisest abikeelest, mis esperantoga ei haakunud. Zamenhofiga tekkinud erimeelsuste tõttu võttis ta järgnevalt ette avalikkuse eest varjatud manipulatsiooni, mis pidi aitama tal – kuigi ta delegatsiooni juhina pidanuks olema neutraalne – oma nägemust läbi suruda. Oktoobris 1907 Pariisis kogunenud komisjoni liikmed valisid konkursi lõppvoorul esperanto kõrval *idiom neutral*i ja *novlatin*i, ühe paljudest ladina keele baasil loodud tehiskeeltest (Couturat, Leau 1907b: 1), ent viimaste arutelude käigus tõi Couturat „autori nimel” komisjoni ette kahest trükisest koosnenud materjali, milles pseudonüümi Ido kasutanud autor arvustas esperantot ja pakkus välja selle reformitud versiooni. (Blanke 1998: 16; Jespersen 1921: 12) Lõpptulemusena kuulutas komisjon konkursi võitjaks küll esperanto, ent tingimusega, et seda reformitakse salapärase Ido trükistes soovitatud moel (Couturat, Leau 1907b: 32). Mõni aeg hiljem väitis konkursil esperantot esindanud staažikas esperantist ja Zamenhofi näiliselt lojaalne liitlane Louis de Beaufront (1855–1935) ennast olevat kõnealuse esperanto reformiprojekti autor, kuid tänapäevaks on tehiskeelte ajaloo uurijad jõudnud veendumusele, et manipulatsiooni eestvedaja oli Couturat, kes küll oli Beaufrontiga juba varasemast kontaktis ja võis ta oma plaanidesse kaasata (Berger 1937: 71; Blanke 1998: 16; Garvía 2015: 136–137).

Komisjoni otsus võis näida ootamatu pea kõigile neile asjaosalistele, keda polnud Couturat' plaanidesse eelnevalt pühendatud, ent ilmselt oli delegatsiooni tegevus juba enne Pariisi kogunemist mõjunud piisavalt vastuolulisena, et tekitada tehiskeelte liikumises – seejuures mitte ainult esperantistide seas – vähemalt mõningaid

küsimusi. Nii olevat näiteks Wahl, kellel küll ei olnud tollal omaenda valmis keeleprojekti, millega konkursil osaleda, saatnud delegatsioonile kirja, milles väljendas oma kriitilist hoiakut selle tegevuse suhtes. See kiri olevat Pariisi kohale jõudnud hiline misega ega mõjutanud seega mingilgi moel delegatsiooni ega selle komisjoni. Praeguse uurimisseisu juures pole ka piisavalt kindlat teavet, et Wahl taolise kirja tõepoolest saatis, sest teadaolevalt ei ole see säilinud. Avalikult on kirja esmakordselt maininud hilisem oksidentalist Ric Berger (1894–1984), kes delegatsiooni tegevust 1930. aastatel uuris ja oli selle käigus ka Couturat' dokumentidele ligi pääsenud. Ehkki temagi ei leidnud nende hulgast kõnealust kirja, oli talle silma jäänud selle pelk mainimine ühes ringkirjas, mille Couturat oli 1907. aasta novembris saatnud „püsivale” komisjonile – organisatsioonile, mis oli loodud Pariisi kogunemisel ja pidi hakkama delegatsiooni komisjoni otsust jõustama. (Berger 1937: 73) On siiski võrdlemisi usutav, et Wahl delegatsiooni komisjoniga sel moel kontakteerus. Nimelt paistab üks tema silmatorkavamaid iseloomujooni läbi aastakümnete olevat olnud soov olla kaasatud kõigisse olulistesse arengutesse interlingvistikas ja oma arvamust abikeele arendamise teemal aktiivselt väljendada. See oli juba varem ilmnenu tema mõttevahetusest teiste eksperimenteerijatega ja ilmnes ka järgmistel aastatel üha enam.

Delegatsioonil koos selle juurde loodud komisjoniga oli lõppkokkuvõttes tehiskeelte liikumises vähe legitiimsust, mis esmajoonel ilmnis asjaolust, et esperantistid keeldusid komisjoni nõutud reforme läbi viimast. Couturat ei kavatsenud sellegipoolest alustatud ettevõtmist pooleli jätta. „Püsiva” komisjoni baasil arendas ta lühikese aja jooksul välja rahvusvahelise idistide ühingu (Unio di la Amiki di la Linguo Internaciona), mis hakkas arendama esperanto reformiettepanekute põhjal loodud keelt ido nime all (keele nimi tuleneb esperanto sõnast, mis tähistab järeltulijat). Seda aitas edaspidi propageerida ja toetas rahaliselt delegatsiooni komisjonis osalenud hilisem Nobeli preemia laureaat, keemik Wilhelm Ostwald (1853–1932). (Blanke 1998; Dyer 1923: 68) Kuigi Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsioon ei saavutanud oma eesmärgi, olid idistide liikumise teke, Ostwaldi aktiivne osalus selles ja tehiskeelte liikumise aktiveerumine delegatsiooni tegevuse tulemusena siiski olulised sammud rahvusvahelise abikeele idee kui sellise levikus.

Just Ostwald andis olulise panuse abikeele idee juurutamisse väljaspool interlingvistide seltskonda. Tema eestvedamisel asutati Rahvusvahelise Alalise Rahu-büroo egiidi all Rahvusvahelise Keele Büroo, mis hoolimata idistide mõningasest domineerimisest vähemasti deklareeris neutraalsust abikeele küsimusega tegelemisel. (Guérard 1921: 178–179) Nähtavasti oli see esimene abikeele ideele pühendatud märkimisväärsim organisatsioon, mis institutsionaalselt paiknes väljaspool tehiskeelte liikumist ja mille jaoks abikeel ei olnud seega eesmärk omaette, vaid vahend mingi probleemi lahendamiseks, antud juhul maailmarahu tagamiseks. Nii võis see olla üheks murdepunktiks abikeele idee levikus, kuivõrd just taoliste organisatsioonide kaudu jõudis teadmine abikeele väidetavast vajalikkusest ja selle kehtestamise võimalikkusest ka paljude inimesteni, kes selle teema vastu sügavat huvi ei tundnud ega oleks iial omal algatusel hakanud ennast sellega kurssi viima.

Abikeele idee kandepinna laienemise taustal jätkasid eksperimenteerijad olemasolevate projektide arendamist ja uute väljatöötamist, nagu nad olid seda teinud juba enam kui kümmekond aastat. Olulisimaks muutuseks, mis delegatsiooni tegevuse järel ja vähemalt osaliselt selle tõttu toimus, oli Rahvusvahelise Universaalkeele Akadeemia teisenemine. Kuna pikalt arendatud ja korduvalt muudetud *idiom neutral*il ei paistnud pärast delegatsiooni komisjoni otsust enam perspektiive olevat, tekkis akadeemia liikmete seas rahulolematust ja millegi uue ootus. Seda olukorda kasutas ära Itaalia matemaatik Giuseppe Peano (1858–1932), kes oli kuulunud delegatsiooni komisjoni koosseisu, aga samal ajal arendas ka oma nägemust rahvusvahelisest abikeelest, milleks oli ilma grammatikata ladina keel, tuntud kui *latino sine flexione* või *interlingua*. Rosenberger kutsus 1908. aastal Peano akadeemia presidendiks kandideerima, et vältida selle stagneerumist, nagu ilmneb nende kirjavahetusest. Ent Rosenberger ei osanud ilmselt ette näha, mida Peano plaanib teha akadeemia presidendiks valimise järel. Nimelt asus Peano akadeemiat kindlakäeliselt juhtima, andis sellele nime Academia pro Interlingua ja rakendas selle oma keeleprojekti teenistusse. Toimunu suhtes tugevat rahulolematust väljendanud Rosenbergeri suhted Peanoga jahenesid järgnevalt märkimisväärselt. (AGP, 102758, 101164, 102878, 104260, 101829, 102764, 102749; vt ka Kennedy 1980: 127) Kui võrd allikatest pole ilmnenud viiteid vastupidisele, võib eeldada, et nii Peano kui ka Rosenbergeriga tihedalt suhelnud Wahl säilitas pingetest hoolimata head suhted ja koostöö mõlemaga. Nagu allpool näidatakse, osutus see aastaid hiljem Wahlile ka otseselt kasulikuks.

Vahetult delegatsiooni tegevusele järgnenud aastatel hakkas kuju võtma Wahli uus keeleprojekt, mida ta oli pidevas vastastikmõjus teiste eksperimenteerijatega arendanud. Seda hiljem nii auliks (lühend fraasist „auxiliari lingue international”) kui ka proto-oktsidentaalsiks (Berger 1946: 25) nimetatud võrdlemisi toorest katseprojekti kasutas Wahl alates 1908. aastast tehiskeeltele pühendatud ajakirjades avaldatud artiklite kirjutamisel. Oma eksperimentaalse keeleprojekti arendamisel rakendas Wahl keeleloome põhimõtteid, millega ta hiljem tuntust kogus: kombineerida loomulikes keeltes esinevat rahvusvahelist sõnavara võimalikult reeglipärase grammatikaga, säilitades seejuures loomulikele keeltele omase praktilise rakendatavuse. Kasutades vaid loomulikes keeltes juba esinevaid ja eri keeltes korduvaid sõnatüvesid neid ülemäära moonutamata, püüdis Wahl ühtlasi tagada, et keel oleks intuiitiivne ja võimalikult paljudele inimestele lihtsalt omandatav. (Pigal 1927; Wahl 1911) Üldjoontes esindas Wahl seega eksperimenteerijate seas levinud loomulikest keeltest pärinevat rahvusvahelist materjali väärtustavat „naturalistlikku” suunda ja tema keeleprojekt erines põhimõtteliselt oma struktuuri poolest maksimaalse reeglipärasuse poole püüelnud esperantost ja idost, ent olles mõlema eripäradega hästi kursis, integreeris ta neistki keeltest elemente proto-oktsidentaali ja hilisemasse oktsidentaali (vt lähemalt Back 2003).

Wahlil proto-oktsidentaalsis kirjutatud artikleid avaldati näiteks Peano toimetatud ja Academia pro Interlingua egiidi all ilmunud ajakirjas Discussiones ning Belgia interlingvisti – muuseas termini *interlingvistika* autori – Jules Meysmansi (1870–1943) ajakirjas Lingua Internationale, aga ka idistide ajakirjas Progreso.

Need mitmepalgelised artiklid käsitlesid nii tehiskeelte grammatilisi ja sõnavaralisi aspekte kui ka üldist keelefilosoofiat, sealhulgas küsimusi, kellele, mille jaoks ja millist kunstlikku abikeelt vaja läheb. Üks taoline delegatsiooni suhtes kriitiline ja sellele läbipaistmatust ette heitnud tekst avaldati ajakirjas *Progreso* (Wahl 1908), mis näitab ühest küljest, et Couturat koos teiste idistidega püüdis demonstreerida avatust kriitikale, ent teisest küljest tõendab, et Wahl oli XX sajandi alguseks interlingvistide hulgas sedavõrd tuntud ja tõsiseltvõetav, et tal oli võimalik mitmesugustes väljaannetes avaldada ka kriitilisi seisukohti oma valdkonna arengute kohta.

Rahvasteliit

Rahvasteliidu loomine 1919. aastal Esimese maailmasõja järgse maailmakorra reorganiseerimise käigus oli tehiskeelte liikumise jaoks järjekordne murdepunkt. Seni oli abikeele idee väljaspool interlingvistide ringkondi pakkunud mõningast huvi peale globaalse rahuliikumise veel näiteks Ameerika Filosoofiaseltsile, Rahvusvahelisele Akadeemiale Assotsiatsioonile ja teistele teadusorganisatsioonidele, samuti üksikutele eri valdkondades tegutsenud väiksematele institutsioonidele (Esterhill 2000: 2; Garvía 2015: 2). Neil kõigil võis ehk küll olla autoriteeti oma valdkonnas või lokaalselt, ent vähe mõju globaalsete protsesside suunamisel. Lisaks oli delegatsiooni fiasko ja sellele järgnenud pidev rivaalitsemine eriti esperantistide ja idistide vahel tekitanud skeptilisust rahvusvahelise abikeele kehtestamise võimalikkuse suhtes (vt nt Waterlow 1913: 582). Abikeele idee veel ebapiisav kandepind selle realiseerimiseks ja skeptilisus näisid nüüd aga potentsiaalselt ületatavate probleemidena, kuivõrd tehiskeelte entusiastide seas hakkas kujunema veendumus, et Rahvasteliit mõjuka autoriteedina võiks aktuaalse ja olulisena näiva rahvusvahelise suhtluse probleemi lahendamisel suunanäitajaks olla.

Esperantistid olid oma huvide esindamisel Rahvasteliidus vähemalt esialgu tugevaimas positsioonis. Sellele aitas kaasa asjaolu, et esperanto kui potentsiaalse abikeele küsimuse tõstatasid Rahvasteliidu esimesel assambleel 1920. aasta lõpus mitme riigi saadikud (LNA, R1008/13/10179/9430) ja aasta hiljem toimunud teise assamblee otsusega nõuti Rahvasteliidult juba ametlikult esperanto koolides õpetamise võimaluste uurimist. Kuna Rahvasteliit oli nüüd kohustatud teemaga tegelema, moodustas selle sekretariaat komisjoni, mis alustas vastavalt lähteülesandele uurimistööd. (LNA, R1048/13C/23516/23516) 1921. aasta augustis, vahetult enne teise assamblee toimumist leidis ühtlasi aset esperantistide iga-aastane kongress, millele olid kutsutud ka Rahvasteliidu esindajad. Organisatsiooni ametnike seas tekitas olukord nõutust. Ühest küljest oli neil vähe huvi saata esperantistide kongressile sekretariaadi ametlik delegatsioon, ent teisest küljest ilmneb Rahvasteliidu sisemisi arutelusid kajastavatest dokumentidest, et organisatsioon ei soovinud mõjukana näiva esperantoliikumise kutses ka keelduda. Nii lähetati kongressile Jaapanist pärit Rahvasteliidu allpeasekretär Inazō Nitobe (1862–1933), kellel oli mõningane isiklik huvi abikeele küsimuse vastu, ja tema esperantistist kaasmaalane Chikao Fujisawa (1893–1962), kes oli võimeline kongressil räägitavast aru saama. (LNA, R1553/39/12486/12486)

Nähtavasti suutsid esperantistid Nitobet mõjutada sel määral, et oma aruandes, mis kujunes liikmesriikides läbi viidud küsitluse (Circular letter... 1922) kõrval oluliseks allikaks esperanto perspektiivide hindamisel, rõhutas ta vajadust neutraalse rahvusvahelise abikeele järele, nimetades muu hulgas mitmekeelsusest tingitud pidevat tõlkimise vajadust „absurdseks” (LNA, R1559/39/23731/23731).

Rahvasteliidu sekretariaadi moodustatud komisjoni uurimistöö tulemusel valmis esperanto perspektiivide kohta aruanne 1922. aastal kogunenud kolmandale assambleele. Assamblee võttis selle alusel vastu resolutsiooni, millega Rahvasteliit distantseeris ennast igasuguste siduvate otsuste vastuvõtmisest rahvusvahelise abikeele küsimuses ja delegeeris teemaga tegelemise tollal Nitobe juhitud intellektuaalse koostöö komiteele. (LNA, R1048/13C/23516/23516; Esperanto as an... 1922) Ilmneb, et vahepealse aja jooksul oli Rahvasteliidu ametnikkond muutunud abikeele küsimuse suhtes ettevaatlikuks, soovimata olla see autoriteet, kes langetab otsuseid kas esperanto või mis tahes muu kunstliku või loomuliku keele kasuks. Näib, et domineerima hakkas meeoleolu, et rahvusvahelise suhtluse keel saab välja kujuneda ainult sujuvalt suhtlussituatsioonides osalejate valikute tulemusena ja et välise autoriteedi sekkumine riikide siseasjadesse – näiteks koolide õppekavade sisu dikteerimise näol – ei ole kohane meede *lingua franca* kehtestamiseks. Rahvasteliidus ei olnud ka mitte kunagi tõsiselt kaalumisel esperanto kehtestamine selle sisemiseks asjaajamiskeeleks⁸ ega võetud vastu mõnda muud ühemõtteliselt esperantot soosinud ja liikmesriikidele siduvat otsust. Esperantistide väljaannetes avaldatud vastupidisele viitavaid teateid olid Rahvasteliidu ametnikud sunnitud korduvalt ümber lükkama (vt nt LNA, R1050/13C/24733/24733; LNA, R1049/13C/40497/23516).

Ettevaatliku meeoleolu süvenemisele Rahvasteliidu ametnikkonnas pidi kaasa aitama see, et varakult võtsid organisatsiooniga ühendust eri tehiskeelte projektide esindajad, aga ka valitsusvälised organisatsioonid üle maailma, kes soovisid keelelise mitmekesisuse probleemile läbimõeldud lahendust ja kohati pakkusid tehiskeelte kõrval välja loomulikke keeli potentsiaalse rahvusvahelise abikeelena. Kui ka Rahvasteliidu ja eriti selle intellektuaalse koostöö komitee ametnikel oli esialgu veendumus, et esperanto on ainuvõimalik pretendent rahvusvahelise abikeele positsioonile ja selle potentsiaal oleks realiseeritav keele kohustusliku õppeainena koolides õpetamisega, siis mitmelt poolt maailmast saadud eripalgeliste kirjade ja trükiste massiivi lugemine pidi illusiooni esperanto ülimuslikkusest ja selle sujuva koolide õppekavadesse integreerimise võimalikkusest igal juhul purustama.⁹

Oma tagasihoidliku panuse esperanto hegemoonia illusiooni purustamisse andis ka Edgar von Wahl. Hiljemalt 1921. aastaks oli temagi jõudnud veendumusele, et Rahvasteliit ja muutunud olud pakuvad talle võimaluse oma töös oleva keeleprojektiga esile tõusta, samuti oli ta saanud teadlikuks esperantistide aktiivsest

⁸ Eksiarvamus, justkui oleks Rahvasteliit kaalunud esperanto kehtestamist oma töö- või ametlikuks keeleks, on võrdlemisi levinud ja kohati jõudnud ka akadeemilisse kirjandusse (vt nt Bellos 2015: 26; Israel 2017: 2; Phillipson 1999: 32).

⁹ Rahvasteliidu arhiiv sisaldab arvukalt Nitobe ja intellektuaalse koostöö komitee teiste ametnike kirjavahetust eri tehiskeelte projektide autorite ja esindajatega, aga ka teemast huvitunud organisatsioonide pöördumisi.

lobitööst Rahvasteliidus. Olles aastate jooksul oma keeleprojekti järjepidevalt arendanud, oli ta nüüd valmis selle uue versiooni kujunenud olukorras nii-öelda ametlikult avalikustama. Oma aastakümnetepikkuse kogemusega tehiskeelte liikumises ja teadmisega, et edu saavutamiseks on oluline soodne stardipositsioon ja institutsionaalne tugi, otsustas ta seejuures mitte lihtsalt niisama oma keeleprojekti mõne juhusliku trükisena avalikkusele tutvustada, vaid tegutseda võimalikult strateegiliselt ja muu hulgas Rahvasteliitu kaasates.

Wahl oli kuulunud sõja-aastatel Peterburis (tollal Petrograd) asutatud ja Walde-mar Rosenbergeri juhitud tehiskeelte ühingusse Kosmoglot, mis oli sõja tingimusi arvestades märkimisväärselt aktiivne eri keeleprojektide esindajaid ja loojaid koondanud organisatsioon, enne kui see revolutsioonide, Rosenbergeri surma, Venemaa kodusõja ja liikmeskonna hajumise tõttu oma tegevuse lõpetas (Kuznecov 2019). 1920. aastal saabus optandina Eestisse samuti Kosmogloti ühingusse kuulunud Jakob Linzbach (1874–1953), ühe omapärase märgisüsteemi ehk pasigraafia looja (Lumiste, Vöhandu 2007: 490), ning saabumise järel tekkis tema ja Wahli vahel kiirelt kontakt. 1921. aasta jooksul andsid nad koos välja Linzbachi märgisüsteemi tutvustava trükise, mis oli kirjutatud oksidentaaalis (Linzbach 1921). See oli teadaolevalt esimene trükis ilmunud tekst, milles Wahl nimetas oma keeleprojekti oksidentaaliks. Samaaegselt selle trükise väljaandmisega otsustasid Wahl ja Linzbach taastada tegevuse lõpetanud Kosmogloti minimaalselt muudetud nime Kosmoglott all. Tegemist pidi olema näiliselt neutraalse ühinguga, nagu seda oli olnud varasem, ning neutraalse ilme esialgu hoidmiseks ja ühtlasi registreerimiseks vajaliku asutajate arvu kokkusaamiseks kaasati ettevõtmisse esperantistid Villem Vaher (1873–?¹⁰) ja Helmi Dresen (1892–1941) (RA, ERA.14.3.1853, l 1).

Wahl nägi ühingu tulevast funktsiooni siiski teistsugusena. Kuigi Kosmoglott registreeriti 1921. aasta detsembris (RA, ERA.14.3.1853, l 5), saatsid Wahl ja Linzbach ühingu nimel juba septembris Rahvasteliidule kirja, milles juhtisid tähelepanu vajadusele kehtestada selline rahvusvaheline abikeel, mis oleks parim võimalikest, ja ilmse viitega esperantole soovitasid hoiduda levikut ja populaarsust peamiseks kriteeriumiks seadmast (Kosmoglott e li... 1922: 3–4). Esperantole vihjamine ei olnud juhuslik. Ehkki esperantistid olid Kosmogloti ühingu tegevusse esialgu kaasatud, võttis Wahl teadlikult juba algusest peale esperantole vastanduva hoiaku, mis ühtlasi sai edaspidi oksidentaaali liikumise ideoloogiliseks aluseks. Wahl ja tema mõttekaaslased hakkasid oksidentaaali kujutama tsivilisatsiooni esindajana, seevastu muu hulgas kommunistide seas populaarseks kujunenud esperantot kujutati barbaarsuse esindajana. (Tark 2017) Esperantiste, eelkõige varasema Kosmogloti liikmeid, ei häirunud esialgu aga mitte niivõrd see ideoloogiline vastandumine, vaid pigem ühingu ülevõtmine (vt nt P. St. 1922). Tõepoolest, kui 1922. aasta algusest hakkas Kosmoglott Wahli toimetamisel välja andma samanimelist ajakirja, oli ajakirja esimese numbri päis, nagu ka suurem osa kirjutisi oksidentaalis, mis oli selge viide, et ajakiri ja ühing ei ole ega saa olema neutraalsed.

¹⁰ Andmed Villem Vahtra surma-aasta kohta on vastuolulised, allikates esineb nii 1944. kui ka 1950. aasta.

Wahli strateegilistest plaanidest seoses ühingu ja selle ajakirjaga annab märku seegi, et esimeses numbris avaldas ta ühingu kirja Rahvasteliidule koos vastusega, mis oli tõlgitud nii idosse, esperantosse kui ka oksidentaali (Kosmoglott e li... 1922). Lakoonilise ja diplomaatilisel moel vaid kirja teadmiseks võtmist kinnitava, seega mitte just kuigi julgustava vastuse avaldamine võib esmapilgul ehk kontra-produktiivnegi näida. Rahvasteliiduga toimunud kirjavahetuse avaldamise sügavam eesmärk ilmneb aga asjaolust, et Wahl otsustas leigest vastusest hoolimata suhtlust jätkata. Ta saatis Rahvasteliidule 1922. aasta märtsis Kosmoglotti esimese numbri koos veel mõne oksidentaali kujunemislugu avava trükisega ja järgnenud kuude jooksul kuni oktoobrini 1922 vahetas mitmeid kirju peamiselt Nitobega, kes oligi abikeeleteemalises kirjavahetuses Rahvasteliidu-poolne põhikontakt. Wahl saavutas koguni Eesti tollase haridusministri Heinrich Baueri kaasamise sellesse kirjavahetusse, mis omakorda pidi rõhutama tema projekti tõsiseltvõetavust. Samaaegselt toimunud esperanto perspektiive puudutava aruande koostamise taustal selgitas Nitobe Wahlile, et esperanto kasuks ei ole ühtki otsust vastu võetud, samuti andis lubaduse mainida oksidentaali kolmandale assambleele esitatavas aruandes. (LNA, R1554/39/15984/15984) Küllap oligi selle kirjavahetuse suurimaks piisavalt hoomatavaks saavutuseks asjaolu, et oksidentaali – nagu ka üksikuid teisi esperanto konkurente – käsitleti põgusalt komisjoni aruandes (Esperanto as an... 1922), mis aitas kaasa ettevaatliku hoiaku kujunemisele Rahvasteliidu ametnike ja assamblee saadikutes, kelle otsus põhines sellel aruandel.

Nähtavasti ei eeldanud Wahl naiivselt, et tal õnnestub Rahvasteliiduga kontakti hoides olgu või pikemas perspektiivis saavutada sellelt oma vastselt avaldatud projekti heakskiit rahvusvahelise abikeelena. Pigem võis ta sel moel püüda endale interlingvistide seas soodsat stardipositsiooni luua ja demonstreerida neile oma projekti tõsiseltvõetavust. Ta oli selles seltskonnas juba aastakümneid tuntud ja tal oli piisavalt kontakte, muu hulgas selleks, et oma ajakirja levitada, ent see ei olnud tagatis, et tema projektile piisavalt tähelepanu pööratakse. Taolisi staažikaid aktiviste, keda samamoodi teati ja kes samuti tähelepanu soovisid, oli teisigi. Ent strateegiliste valikute tulemusena oli Wahlil oma keeleprojekti avalikustamisele järgnenud esimese aasta jooksul potentsiaalsetele tulevastele oksidentalistidele ette näidata institutsionaalne tugi Kosmoglotti ühingu kaudu, juba loodud kontakt Rahvasteliiduga ja mainimine selle kaalukas aruandes, samuti keelt levitada aitav ajakiri. Kasu oli ka jätkuvast koostööst Giuseppe Peanoga, kelle juhitud Academia pro Interlingua oli aastatel 1922–1924 ajakirja Kosmoglott kaasväljaandja ja aitas oksidentaali ümber kujuneva liikumise esimestel ebakindlatel aastatel tagada selle järjepideva ilmumise.

Mõistagi ei leidu perfektset mõõdikut, mille alusel hinnata, kas ja kuidas just need nüansid oksidentaali levikule kaasa aitasid. Küll aga on teada, et oksidentaali kogus enda ümber esimeste aastatega piisavalt huvilisi, et panna alus liikumise tekkele ja edasisele kasvule. Alates 1924. aasta sügisest hakkasid oksidentalistide read laienema ka idistide arvelt (Kuznecov 2019: 248), mille peamine põhjus oli idistide seas 1920. aastate alguses tekkinud tehiskeelte liikumistele nii tüüpiline lõhe konservatiivide ja reformistide vahel (Garvía 2015: 145). Kuna oksidentaali oli kiirelt

saavutanud märkimisväärse tuntuse, äratas see ka rahulolematute idistide tähelepanu. Esialgu läksid oksidentalistide ridadesse üle kaks Viinis ja Brnos tegutsenud idistide ühingut, misjärel eriti just endised Viini idistid eesotsas insener Engelbert Pigaliga (arvatavasti 1899–1978) panid oma organisatoorsete võimetega aluse sellele, et oksidentaal sai rahvusvahelise institutsionaalse raamistiku senise Eestis tegutsenud Kosmogloti ühingu asemele. Paar aastat hiljem läks Pigali ja teiste endiste idistide õhutusel juba suurem hulk idiste üle oksidentaaali liikumisse. (Berger 1946: 28; Kuznecov 2019: 248) Idistide lõhenemine on ilmseim tunnistus sellest, et 1920. aastate keskpaigaks oli just oksidentaal kujunenud interlingvistika *status quo*’ga rahulolematute jaoks piisavalt atraktiivseks alternatiiviks varasematele keeleprojektidele.

Rahvusvahelise Abikeele Assotsiatsioon

1920. aastate alguses, seega samal ajal, kui Rahvasteliidus hakkas tekkima veendumus rahvusvahelise abikeele küsimusega tegelemise lootusetusest, süvenes huvi sama küsimuse vastu Ameerika Ühendriikides. Sealsete arengute eestvedajaks kujunes juba nooruses enda jaoks selle teema avastanud ja sellest vaimustusse sattunud mõjukast Vanderbiltide perekonnast pärinenud Alice Vanderbilt Morris (1874–1950). Aastate jooksul sõlmis sotsiaalselt aktiivne Vanderbilt Morris kontakte muu hulgas ka akadeemiliste ringkondadega, mis viisid järjekordse, ent erinevalt varasematest märksa mõjukama rahvusvahelise abikeele küsimusele pühendunud organisatsiooni asutamiseni.

Idee taolise organisatsiooni loomiseks käis välja keemik Frederick Gardner Cottrell (1877–1948), kes oli 1919. aastal asutatud Rahvusvahelise Abikeele Komitee (Committee on International Auxiliary Language) esimees. Just tema esitles Vanderbilt Morrisle rahvusvahelise abikeele kehtestamise plaani, mis sisuliselt ei erinenud väga palju sellest, mida oli vähem kui paarkümmend aastat tagasi üritanud Louis Couturat oma Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsiooniga, ent konkurentsil põhineva valiku asemel tuli Cottrelli nägemuses saavutada kokkulepe eri keeleprojektide esindajate vahel. Ideest innustunud Vanderbilt Morris näis esialgu olevat samuti veendunud, et säärane kokkulepe võiks reaalne olla. Vanderbilt Morrisle huvi abikeele küsimuse vastu jagas ka tema abikaasa, jurist ja hilisem diplomaat Dave Hennen Morris (1872–1944), ning abielupaari rahalisel toel ja Rahvusvahelise Abikeele Komitee baasil asutati 1924. aastal Rahvusvahelise Abikeele Assotsiatsioon (International Auxiliary Language Association, lühend IALA). (Vt lähemalt Esterhill 2000: 2–3)

Vanderbilt Morris isiklikult ja Rahvusvahelise Abikeele Komitee institutsioonina olid juba enne IALA asutamist olnud kontaktis Rahvasteliiduga. Nende kontaktide kaudu pidi IALA loojatele olema selge, et Rahvasteliit ei plaani rahvusvahelise abikeele küsimusega tegeleda ega kavatse sekkuda selle väljavalimise protsessi, kui midagi taolist peaks tulevikus kellegi initsiatiivil toimuma. Sellegipoolest kujunes Vanderbilt Morrisel välja konstruktiivne dialoog nii Nitobe kui ka Rahvasteliidu

peasekretäri Eric Drummondiga (1876–1951) ning sel moel oli tal võimalik koguda kasulikku teavet tehiskeelte ringkondades esinenud konkurentsi ja abikeele välja-valimise perspektiivide kohta. Nitobe ja Drummond väljendasid Vanderbilt Morrisega suhtlemisel küll mõningast huvi IALA tegemiste vastu, ent ühtlasi on kirjadest ja kohtumiste ülevaadetest välja loetav nende senistel kogemustel põhinenud skeptilisus. Ometigi näisid kõik osapooled – ja see oli tollal ka võrdlemisi levinud – olevat endiselt veendunud, et mis tahes loomulik keel ei tule abikeelena kõne alla, sest maailma rahvaste vahel esineb „rahvuslik kiivus”, nagu seda paljudes Rahvasteliidu dokumentides on nimetatud. (LNA, R1049/13C/44723/23516) Nõnda pidi suhtlus Rahvasteliiduga süvendama Vanderbilt Morrisega veendumust, et neutraalset abikeelt on igal juhul vaja, küsimus pidi olema ainult selleni jõudmise meetodites.

IALA eesmärk oli rahvusvahelise abikeeleni jõuda teadusliku uurimistöö kaudu, seega enam-vähem samamoodi, nagu seda oli varem ideaaliks pidanud Couturat. IALA lootis uurimistöö käigus ja pidevas dialoogis eri keeleprojektide esindajatega jõuda kõiki osapooli rahuldava kompromissini. Hoolimata sellest, et suhtlus Rahvasteliiduga pidanuks Vanderbilt Morrisega panema kahtlema sellise lähenemise perspektiivkuses, otsustas ta siiski eri projektide esindajad ühe laua taha kokku tuua. 1925. aastal korraldas ta Genfis koosviibimise märkimisväärsimate projektide esindajatele ja kutsutute hulka kuulusid ka oksidentalistid. (Garvía 2015: 148) Kohtumisel osalenud Edgar von Wahl kujundas ürituse põhjal IALA tegevusest kahetise mulje. Ühest küljest rõõmustas ta kohtumise eel ja käigus ilmnenu esperantistide ja idistide vahelise vaenu üle, mis oli väljendunud mõlema osapoolle mitmesugustes manipulatsioonides oma positsioonide kindlustamiseks IALA-s; seda küllap veendumusest, et oksidentalistidel on konkurentide omavahelisest vaenust võimalik kasu lõigata. Teisest küljest väljendas ta skeptilisust Vanderbilt Morrisega ülemäärase optimismi suhtes, olles äsja näinud, et kogu oma sotsiaalsest võimekusest hoolimata ei suutnud Vanderbilt Morris selle kohtumise käigus keeleprojektide esindajate vahel kokkulepet saavutada. (Wahl 1925)

1925. aasta kohtumine Genfis oli läbikukkumine IALA algsete eesmärkide seisukohalt (Garvía 2015: 148), ent siinkohal on tähelepanuväärne selle juures hoopis senises kirjanduses tähelepanuta jäänud asjaolu, et Wahl oli oksidentaaliga tõusnud tõeliselt suurde mängu, kuivõrd IALA oli tollal rahvusvahelise abikeele liikumise absoluutne tipp. Nii võib mõneti eksitavaks pidada ka Paul Ariste (1967) väiteid oksidentaaali struktuursete puuduste ja sellest tulenenud vähesest levikust, kuivõrd need kujundavad vildaka pildi sõdadevahelise aja interlingvistikas toimunud ja Wahli tollasest staatusest. Eri tehiskeelte projekte eksisteeris tollal juba üle saja, ilmselgelt ei olnud mitte kõigi esindajad Genfi kohtumisele kutsutud ning paljudest projektidest polnud Vanderbilt Morris küllap teadlikki. Wahli säärane tõus tollase interlingvistika tippu oli vähemalt osaliselt seotud tema eespool kirjeldatud strateegiliste valikutega ja oksidentaaali tehniline kvaliteet ei mänginud selles protsessis kuigi suurt rolli. Küll aga võisid lisaks Wahli valikutele mõju avaldada mõningad isiklikud tegurid. Kui uskuda oksidentalist Ric Bergeri kirjeldust ühest 1935. aastal toimunud kohtumisest Morrisega abielupaariga, võib oletada, et Vanderbilt Morrisega avaldas isiklikult muljet oksidentaaali intuiitiivne mõistetavus. Selle kohtumise käigus

olevat Vanderbilt Morris innustunult demonstreerinud oma abikaasale keelt, mille „kõiki sõnu on võimalik mõista, olemata seda õppinud” (Berger 1948: 84). Samuti näis Vanderbilt Morrisele meelepärane olevat Wahli ja teiste eksperimenteerijate konstruktiivne konkurents ning dialoogivalmidus, mida ta ei kohanud ei esperantistide ega idistide juures (LNA, R1049/13C/44723/23516).

Wahl osales ka 1930. ja 1935. aastal samuti Genfis toimunud IALA konverentsidel, osaledes järjepidevalt ja aktiivselt abikeele kehtestamise püüetes (Berger 1946: 31). Neil konverentsidel polnud jätkuvalt võimalik tehiskeelte aktivistide vahel kokkulepet saavutada ja illusioonidest vabanenud Vanderbilt Morris oligi juba varu-plaani käivitamas. Kaasates 1930. aastal toimunud konverentsile ka keeleteadlased, sai ta neilt moraalselt tuge uuele suunale, mida IALA hiljem realiseerima asus: luua teaduslike meetoditega täiesti uus abikeel, selle asemel et püüda olemasolevate projektide esindajate vahel kokkulepet saavutada. (Garvía 2015: 148; Morris 1938: 38) IALA ei loobunud siiski oma tegevuses olemasolevate keeleprojektide, sealhulgas oktsidentaali esindajatega suhtlemisest ega koostööst. Selle ilminguks oli muu hulgas 1935. aastal Helsingis IALA rahalisel toel toimunud Wahli ja Taani keeleteadlase Otto Jesperseni (1860–1943) kohtumine. Jespersen oli varem osalenud Rahvusvahelise Abikeele Vastuvõtmise Delegatsiooni tegevuses, oli järgmised paar aastakümnet idist, kuni tuli 1928. aastal avalikkuse ette uue noviaali-nimelise keeleprojektiga (Garvía 2015: 148), mis erines oluliselt idost, ent sarnanes oktsidentaali ja oli paljuski sellest mõjutatud. Wahli ja Jesperseni arutelu ilmus pärast kohtumist ka omaette trükisena. (Discussiones inter... 1935)

Olles jõudnud tollase tehiskeelte liikumise koorekihti ning osalenud paljudel konverentsidel ja kohtumistel, vähenes Wahli aktiivsus 1930. aastate teisel poolel, kuivõrd ta oli juba kõrges eas ja pikki reise enam ette ei võtnud. Sellegipoolest oli ta endiselt tihedas kirjavahetuses oktsidentalistidega ja panustas arvukate kirjutistega oktsidentaali liikumise peamiseks häälekandjaks kujunenud ajakirja Cosmoglotta (endine Kosmoglott, mis vahepealsetel aastatel oli nime ja toimetajaid vahetanud) väljaandmisele. Kuidas tehiskeelte hiilgeaeg Teise maailmasõja järel taanduma hakkas, ei näinud aga enam ei tema ega Vanderbilt Morris, sest Wahl suri 1948. ja Vanderbilt Morris 1950. aastal. Aasta pärast Vanderbilt Morrise surma avalikustati IALA välja töötatud keeleprojekt, mis sai nimeks *interlingua*.¹¹ Tegemist oli „naturalistliku” projektiga, mille arendamisel kasutati peamiselt varasemate aastakümnete eksperimenteerijate – sealhulgas Wahli – töö tulemusi, selle asemel et võtta lähtepunktiks XX sajandi esimeste kümnendite populaarseimad ning ülimat reeglipärasust ja loogilisust taotlenud esperanto ja ido.

Hoolimata hilisemast tehiskeelte ja neutraalse rahvusvahelise abikeele idee marginaliseerumisest inglise keele kui rahvusvahelise suhtluskeele üha laiema kasutamise taustal, ei vajunud ei Wahli ega IALA projektid täielikult unustusse. Nii *interlingua* kui ka tänapäeval valdavalt *interlingue* nime all tuntud oktsidentaali ümber on jätkuvalt kogunenud väikesearvulised huviliste ringid. Mitmesugused tehiskeeled lisaks esperantole köidavad niisiis praegugi hulka inimesi, kellel küll ehk

¹¹ IALA-s oldi mõistagi teadlikud, et *interlingua*’ks nimetati Giuseppe Peano varasemat keeleprojekti, ent see ei takistanud mõjukal organisatsioonil nimetust üle võtmast.

erinevalt oma eelkäijatest pole enam illusioone mõne tehiskeele perspektiivist saada üldtunnustatud rahvusvaheliseks abikeeleks ja kes seega ei pinguta eriti selle idealistliku eesmärgi nimel.

Kokkuvõte

Edgar von Wahl oli üks neist, kes kuulus rahvusvahelise abikeele ideest huvitunute sekka juba varakult, enne kui see idee hakkas tähelepanu pälvima väljaspool tehiskeelte entusiastide ringkondi. Temataolisi aktiviste oli arvukalt, ent ometigi õnnestus vaid vähestel kujuneda sama silmapaistvaks kui Wahl. Wahli loodud oksidentaali edu tingisid keerukalt läbipõimunud tegurid, millest vähemalt mõne siinne artikkel ehk ka rekonstrueerida suutis.

Esiteks ei oleks Wahli edulugu võimalikuks saanud ilma üldiste interlingvistikat soosinud eeldusteta. Inimkond oli keelelist mitmekesisust umbes eelmisest sajandivahetusest alates hakanud üha enam tajuma terava rahvusvahelist suhtlemist pärssiva ja koguni konflikte soodustava probleemina. Sellele aitas kaasa asjaolu, et abikeele teemaga olid tegelema asunud mitte enam juhuslikud keelehuvilised, vaid mõjukad ja organiseerimisvõimelised, ent ühtaegu idealistlikud inimesed, nagu Louis Couturat ja Wilhelm Ostwald XX sajandi esimesel kümnendil või Alice Vanderbilt Morris maailmasõdade vahelisel ajal. Kunstliku neutraalse abikeele idee vastu oli XX sajandi alguses hakanud huvi tundma ka globaalne rahuliikumine ja nii omandas taoline neutraalne abikeel üha enam maailmarahu potentsiaalse tagaja kuvandi. Abikeele idee muutus mingis mõttes oma aja moeteemaks ja tehiskeelte entusiaste hakati väljaspool oma kitsast ringkonda järjest tõsisemalt võtma. Nii ei saanud ka Rahvasteliit abikeele küsimust vähemasti oma esimeste tegevusaastate jooksul täielikult ignoreerida.

Teiseks soosisid Wahli mitmed tehiskeelte liikumise sisemised arengud ja tema enda valikud nende taustal. Ta oli olnud liikumisse kaasatud peaaegu algusest peale, alates sellest ajast, kui see oli volapüki ja esperanto liikumistena organiseeritud kuju võtmas. Sellest ajast alates osales ta aktiivselt tehiskeeli puudutanud rahvusvahelistes diskussioonides, panustas neisse oma ideedega ja tegi endale kasulikke järeldusi teiste interlingvistide ideede, katsetuste ja küllap ka vigade põhjal. Sel moel saavutas ta pidevas dialoogis mõttekaaslastega nende seas nähtavuse, tuntuse ja tõsiseltvõetavuse. Ühtlasi koges ta aastakümnete vältel tehiskeelte liikumise sisemist dünaamikat: ta oli näinud, kuidas konkureerivate projektide esindajad võtsid üle olemasolevaid organisatsioone, ja nähtavasti rakendas seda kogemust Kosmogloti ühingut (taas)asutades. Samuti rakendas ta oma keeleprojekti levitamise teenistusse vana tutvuse tuntud interlingvisti Giuseppe Peanoga, suutis järjekindla Rahvasteliiduga peetud kirjavahetuse abil edukalt ära kasutada seda organisatsiooni ning hiljem idistide seas tekkinud sisemisi vastuolusid, laiendades viimaste arvel oksidentalistide ridu.

Artiklis välja toodud arengud globaalses tehiskeelte liikumises peegeldavad ühtlasi Wahli märkimisväärset panust tollastesse katsetesse jõuda ühe üldtunnustatud

neutraalse rahvusvahelise abikeeleni. Tema ideed olid lisaks oksidentaalile integreeritud ka teistesse projektidesse nagu *idiom neutral* ja noviaal ning tema järjepidev osalus interlingvistide omavahelises dialoogis aitas kaasa valdkonna arendamisele ja rahvusvahelise abikeele idee levikule. Sellegipoolest kahjustasid seda liikumist pidev sisemine konkurents ja väline skepsis, mistõttu osutus Wahli ja tema mõttekaaslaste sihipärane tegevus abikeele suunas pikemas perspektiivis kõigest realiseerumata jäänud utopistlikuks katseks maailma parandada.

ARHIIVIALLIKAD

Giuseppe Peano Arhiiv (L'Archivio Giuseppe Peano, AGP)

Corrispondenze. Rosenberger, Voldemar (?–1915).

<https://www.comune.cuneo.it/cultura/biblioteca/cataloghi/fondo-peano.html>

Rahvasteliidu arhiiv (League of Nations Archives, LNA)

Sub-series 13 – International Bureaux.

Sub-series 13C – International Bureaux – Intellectual cooperation.

Sub-series 39 – Miscellaneous.

Rahvusarhiiv (RA)

ERA.14 – Siseministeerium.

KIRJANDUS

Aray, Başak 2019. Sylvia Pankhurst and the international auxiliary language. – Język. Komunikacja. Informacja, nr 12, lk 103–112. <https://doi.org/10.14746/jki.2017.12.7>

Ariste, Paul 1967. Ed. Wahl – interlingvistika arendaja. – Noorte Hää 14. I.

Back, Otto 2003. Esperanto-Spuren im Occidental. – Cejano. Almanako de la Tartua Esperanto-Societo. Rukkilill. Tartu Esperanto Seltsi Almanahh, nr 1, lk 23–34.

Barandovská-Frank, Věra 2018. Concept(s) of interlinguistics. – Język. Komunikacja. Informacja, nr 13, lk 15–31. <https://doi.org/10.14746/jki.2018.13.1>

Bellos, David 2015. Stop! Listen! Learn! Language in intercultural communication. – Intercultural Communication Studies, kd 24, nr 1, lk 23–30.

Berger, Ric 1937. Li ver historie del lingue international. – Cosmoglotta, nr 5, lk 65–80.

Berger, Ric 1946. Vive de Edgar de Wahl. – Cosmoglotta, nr 2, lk 17–32.

Berger, Ric 1948. Victorie del Naturalita. – Cosmoglotta, nr 140, lk 83–92.

Blanke, Detlev 1985. Internationale Plansprachen. Eine Einführung. (Sammlung Akademie-Verlag. Sprache 34.) Berlin: Akademie-Verlag.

Blanke, Detlev 1998. Wilhelm Ostwald, Ido und die Interlinguistik. – Eine Sprache für die Wissenschaft. Beiträge und Materialien des Interlinguistik-Kolloquiums für Wilhelm Ostwald, am 9. November 1996, an der Humboldt-Universität zu Berlin. (Interlinguistische Informationen, Beiheft 3.) Toim Ulrich Becker, Fritz Wollenberg. Berlin: Gesellschaft für Interlinguistik, lk 13–31.

Blanke, Detlev 2018. International Planned Languages: Essays on Interlinguistics and Esperantology. Toim Sabine Fiedler, Humphrey Tonkin. New York: Mondial.

- Circular letter from the Secretary-General on the teaching of Esperanto in schools.** – League of Nations Official Journal 1922, kd 3, lk 293.
- Couturat, Louis 1901.** Pour la langue internationale. Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard.
- Couturat, Louis 1904.** Rapport sur les progrès de l'idée de la langue internationale. Genève: Henry Kündig, Éditeur.
- Couturat, Louis 1905.** An international auxiliary language. – The Monist, kd 15, nr 1, lk 143–148. <https://doi.org/10.5840/monist190515138>
- Couturat, Louis; Leau, Léopold 1903.** Histoire de la langue universelle. Paris: Librairie Hachette.
- Couturat, Louis; Leau, Léopold 1907a.** Les Nouvelles langues internationales. Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard.
- Couturat, Louis; Leau, Léopold 1907b.** Conclusions du rapport sur l'état présent de la question de la langue internationale. Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard.
- Crystal, David 2003.** Language Death. Cambridge: Cambridge University Press.
- Délégation pour l'Adoption d'une Langue Auxiliaire Internationale.** – Discussiones 1909, nr 2, lk 37.
- Devidé, Thaddäus 1893.** Jahresbericht des Oest. Central-Vereines für Volapük in Wien. Wien: Selbstverlag des Vereines.
- Discussiones inter E. de Wahl e O. Jespersen.** Chapelle: Occidental-Buro, 1935.
- Dulitšenko, Aleksandr 1982.** Interlingvistika minevikust ja tänapäevast. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 288–295.
- Dulitšenko 1987** = Александр Дуличенко, Об интерлингвистической деятельности Э. Валя (с библиографическим приложением по данным „Kosmoglott” и „Cosmoglotta”). – Вопросы общей и частной интерлингвистики. (Ученые записки Тартуского государственного университета 775. Interlinguistica Tartuensis 4.) Отв. ред. А. Дуличенко. Тарту: Тартуский государственный университет, lk 87–117.
- Dulitšenko, Aleksandr 2004.** Maailmakeele otsinguil ehk Interlingvistika kõigile. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Dyer, Luther H. 1923.** The Problem of an International Auxiliary Language and its Solution in Ido. [s. l.]: [s. n.].
- Erelt, Pekka 2002.** Keelemehest Nostradamus. Kaheksakümme aastat tagasi mõtles tallinlane Edgar de Wahl välja uue rahvusvahelise keele. – Eesti Ekspress 17. I, lk 32.
- Ernits, Enn 2017.** Plaankeeled aegade voolus. – Oma Keel, nr 2, lk 13–21.
- Esperanto as an International Auxiliary Language: Report of the General Secretariat of the League of Nations adopted by the Third Assembly, 1922.** Paris: Imprimerie des Presses Universitaires de France, 1922.
- Esterhill, Frank 2000.** Interlingua Institute: A History. New York: Interlingua Institute.
- Garvía, Roberto 2015.** Esperanto and Its Rivals: The Struggle for an International Language. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Gazzola, Michele; Grin, François; Cardinal, Linda; Heugh, Kathleen (toim) 2024.** The Routledge Handbook of Language Policy and Planning. (Routledge Handbooks.) Abingdon–New York: Routledge.
- Gobbo, Federico 2005.** The European Union's need for an international auxiliary language. – Journal of Universal Language, kd 6, nr 1, lk 1–28. <https://doi.org/10.22425/jul.2005.6.1.1>

- Guérard, Albert Léon 1921.** A Short History of the International Language Movement. New York: Boni and Liveright Publishers.
- Israel, Nico 2017.** Esperantic modernism: Joyce, universal language, and political gesture. – *Modernism/modernity*, kd 24, nr 1, lk 1–21. <https://doi.org/10.1353/mod.2017.0000>
- Jacob, Henry 1947.** A Planned Auxiliary Language. London: Dennis Dobson Limited.
- Jespersen, Otto 1921.** Two Papers on International Language in English and Ido. 2. tr. London: Blades.
- Kennedy, Hubert C. 1980.** Peano: Life and Works of Giuseppe Peano. (Studies in the History of Modern Science 4.) Dordrecht–Boston–London: D. Reidel Publishing Company.
- Kniele, Rupert 1889.** Yebalsüp balid volapüka. Das erste Jahrzehnt der Weltsprache Volapük. Entstehung und Entwicklung von Volapük in den einzelnen Jahren, nebst Uebersicht über den heutigen Stand der Weltsprache, Weltspracheklubs u. s. w. Überlingen: A. Schoy.
- Kompozeso di la Komitato.** – *Progreso* 1908, nr 3, lk 94.
- Kosmoglott e li Liga de Naciones.** – *Kosmoglott* 1922, nr 1, lk 3–5.
- Krajewski, Markus 2014.** Organizing a global idiom: *Esperanto*, *Ido* and the world auxiliary language movement before the First World War. – *Information Beyond Borders: International Cultural and Intellectual Exchange in the Belle Époque*. Toim W. Boyd Rayward. London: Routledge, lk 97–108.
- Kulczycki, Emanuel 2008.** Edward Sapir's view about international auxiliary language. – *Lingua ac Communitas*, kd 18, lk 65–71.
- Kuznecov, Sergej 2019.** La Société „Kosmoglot(t)” pour la langue internationale (1916–1928). – *Cahiers du Centre de Linguistique et des Sciences du Langage*, nr 61, lk 202–269. <https://doi.org/10.26034/la.cdclsl.2019.239>
- Künzli, Andreas 2009.** Edgar von Wahl (1867–1948) aldonaj biografiaj notoj pri la familia deveno. – *Международные языки в контексте евролингвистики и интерлингвистики. Internaciaj lingvoj en konteksto de eŭrolingvistiko kaj interlingvistiko. Материалы международной конференции (Тарту, 25–26.09.2009).* (Interlinguistica Tartuensis 9.) Toim Aleksandr Duličenko. Tartu: Tartu Ülikool, lk 234–239.
- Linzbach, Jakob 1921.** Transcendent algebra. Ideografie matematical. Experiment de un lingue filosofic. Reval: Edition de autor.
- Lumiste, Ülo; Vöhandu, Leo 2007.** Kolmest Eestis loodud tehiskeelest ja nende loojatest. – *Akadeemia*, nr 3, lk 482–510.
- Mead, Lucia Ames 1924.** The new need of an auxiliary language. – *Journal of Education*, kd 100, nr 7, lk 175–176. <https://doi.org/10.1177/002205742410000704>
- Morris, Alice V. 1938.** A language cut to fit the world. – *The Rotarian*, kd 53, nr 5, lk 36–39.
- Mäeorg, Kalmer; Rahi-Tamm, Aigi 2016.** Edgar von Wahl 1867–1948: keelemees ja poliitiline prohvet. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2, lk 295–311. <https://doi.org/10.12697/AA.2016.2.08>
- Ojalo, Jaan 1987.** Edgar de Wahl ja oksidentaal. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 508–509.
- Phillipson, Robert 1999.** International languages and international human rights. – *Language: A Right and a Resource: Approaches to Linguistic Human Rights*. Toim Miklós Kontra, Tibor Várady, R. Phillipson, Tove Skutnabb-Kangas. Budapest: Central University Press, lk 25–46.
- Pigal, Engelbert 1927.** Li ovre de Edgar de Wahl. – *Cosmoglotta*, nr 4, lk 64–72.
- P. St. 1922.** La Nekroforoj. – *Esperanto Triumfonta* 18. VI, nr 89, lk 3.

- Rosenberger, Waldemar 1902.** Kurzgefasste Geschichte der Internationalen Weltspracheakademie. – Wörterbuch der Neutralsprache (Idiom neutral): Neutral-Deutsch und Deutsch-Neutral. Toim W. Rosenberger. Leipzig: Verlag von E. Haberland, lk 289–306.
- Schubert, Klaus 1989.** Interlinguistics – its aims, its achievements, and its place in language science. – Interlinguistics: Aspects of the Science of Planned Languages. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 42.) Toim K. Schubert, Dan Maxwell. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 7–44. <https://doi.org/10.1515/9783110886115.7>
- Soosaar, Sven-Erik 2023.** Hääbunud ja hääbuvatest keeltest. Põliskeeelte aastakümme (2022–2032). – Oma Keel, nr 1, lk 23–28.
- Spielmann, Sigmund 1888.** Volapük-Almanach für 1888. Leipzig: Verlag von Eduard Heinrich Mayer.
- Zamenhof 1888** = Aldono al la „Dua Libro de l' Lingvo Internacia”. Varsovio: Dr. L. Samenhof.
- Tark, Triin 2017.** Maailmavaateline kokkupõrge ehk Esperanto eestimaine konkurent. – Sirp 20. X, lk 40.
- Wahl, Edgar de 1908.** A l redaction de l Progreso. – Progreso, nr 7, lk 468.
- Wahl, Edgar de 1911.** Limites e potentie-sfere de logica en interlingue. – Lingua Internationale, nr 2, lk 6–7.
- Wahl, Edgar de 1925.** Curt joya. – Kosmoglott, nr 6, lk 29–30.
- Wahl, Edgar de 1927.** Interlinguistic reminiscencies. – Cosmoglotta, nr 4, lk 54–64.
- Wahl, Edgar de 1928.** Personal remarca. – Cosmoglotta, nr 11, lk 179–180.
- Wahl, Edgar de 1930.** Interlinguistic reminiscencies II–III. – Cosmoglotta, nr 1, lk 11–18.
- Wahl, Volker von 1995.** Edgar Alexei Robert v. Wahl-Assick 11.8.1867–9.3.1948. – Erlebtes Livland. Die Familie v. Wahl 1795–1993. Toim Ena von Harpe. Weissenhorn: Anton H. Konrad Verlag, lk 241–244.
- Waterlow, Sydney 1913.** „Interlingua” and the problem of a universal language. – The Monist, kd 23, nr 4, lk 567–585. <https://doi.org/10.5840/monist191323416>

■ Triin Tark (snd 1988), PhD, triint11@gmail.com

In the laboratory of utopian world reform: The Tallinn teacher Edgar von Wahl and the international auxiliary language movement

Keywords: modern history, constructed languages, international auxiliary language, Occidental/Interlingue, linguistic diversity, interlinguistics

The creator of one of the most successful planned languages of the first half of the 20th century, Occidental (today known as Interlingue), was Edgar von Wahl (or de Wahl), a teacher from Tallinn. His success story was far from inevitable, but the factors that made it possible have received little attention in the existing literature. This article seeks to fill this gap by analyzing these factors as well as Wahl's contribution

to the international auxiliary language movement. The article mainly discusses the activities of three organizations central to the spread of the international auxiliary language idea: the Delegation for the Adoption of an International Auxiliary Language, the League of Nations, and the International Auxiliary Language Association. An analysis of the relationship between Wahl's choices in interlinguistics and these organizations reveals that by the first half of the 20th century, the idea of an international auxiliary language had become remarkably popular all over the world and had attracted the attention of several institutions beyond the circles of dedicated enthusiasts. This widespread recognition was the primary precondition for Wahl's success. However, his personal strategies and decades-long experience in the constructed language community were also crucial. He had been engaged with constructed languages since essentially the beginning of their heyday, that is, from the early years of Volapük and Esperanto. During this time, he had gained valuable experience with the technical intricacies of language creation through continuous dialogue with like-minded individuals, by contributing to various projects, and by navigating the institutional dynamics and competition within these circles. In the 1920s, Wahl successfully applied these experiences to promote his own language project, Occidental, and to mobilize new adherents to the movement around it. In doing so, he – unlike many other experimenters – managed to draw significant attention to his project and person and ultimately made a valuable contribution to the development of the international auxiliary language idea.

■ **Triin Tark** (b. 1988), PhD, triint11@gmail.com

Andmepõhine vaade tärkavale eesti kirjakogukonnale 1800–1940

Rahvusbibliograafia, andmete rikastamine ja rahvakoolid

PEETER TINITS

1. Sissejuhatus

XIX sajandi teisel poolel muutus oluliselt eestlaste roll tekstide kirjutamises, kirjastamises ja lugemises tänapäeva Eesti alal. Sajandi esimesel poolel oli trükisõna tänapäeva Eesti alal peamiselt saksakeelne – eestikeelseidki raamatuid (peamiselt religioosset kirjandust, veidi jutu- ja aimekirjandust) kirjutasid enamasti kohalikud baltisakslased (Vinkel 1966; Reimo, Paatsi 2010). Sajandi teisel poolel hakkas välja kujunema eesti soost haritlaskond, kes järk-järgult sai trükisõnas domineerivaks (Karjahärm, Sirk 1997). Lühidalt: „muutused olid jõulised, kiired ja tagasipöördumatu” (Reimo, Paatsi 2010: 7).

Nende muudatuste kirjeldamine on saanud mitme eriala ülesandeks ning seostub raamatulooga (vt Paatsi 2016), keele ajalooga (Raag 2008), demograafiliste muutustega (Ainsaar 1997), kultuuriliste püüdlustega (Undusk 2012), rahvahariduse ajalooga (Andresen 2002) ja haritlaskonna kujunemislooga (Karjahärm, Sirk 1997). Samuti on see teema kaasaegete statistikaülevaadete (Jordan 1886) ja bibliograafiate (Jürgenson 1844) fookuses. Oluline väljakutse sellise mitmetahulise uurimisobjekti käsitlemisel on eri valdkondade teadmiste ühendamine.

Andmepõhine teadustöö digihumanitaarias võimaldab vaatenurki kombineerida. Mitme valdkonna alusandmete koondamine aitab mõtestada, kuidas nimetatud kultuuriloo tahud võisid omavahel seotud olla. Nii saab uurida, kuidas on raamatuloo areng seotud demograafiliste muutustega või milline oli rahvahariduse roll selles. Arvutusliku lähenemisega saab siduda eri valdkondade lähtepunkte, kontrollida teistes valdkondades püstitatud hüpoteese ja tuua esile varem peitu jäänud seoseid.

Artiklis koondan kokku andmed Eesti rahvusbibliograafiast, isikuloolistest ülevaadetest, rahvastikuteadusest, murrete uurimisest ja koolivõrgu arengust, et iseloomustada eesti kirjakogukonna kujunemist selle algusaegadel. Kirjakogukonda võib siin mõtestada Benedict Andersoni (1991) kujutatud kogukonna mõistest lähtudes. Anderson tõi välja, kuidas trükimeedias levivad kujundid, ideed ja keel tekitasid kujutatud ühtsustunde isegi võõraste inimestega, kes olid samas informumis. See kogukond omakorda viis rahvustunde ning rahvusriikide tekkeni.

Artikli keskmes on keel. Aegamisi kujunes välja kirjakogukond, kes luges ja kirjutas eesti keeles ning kelle jätkuva huviga said arvestada nii kirjanikud, kirjastajad

kui ka teised lugejad. Tekkis omakeelse trükisõna turg ning eestikeelse kirjasõnaga tegelemine muutus perspektiivikaks noorte haritlaste eneseteostuses. Artiklis käsitlen kogukonda rahvusbibliograafia kaudu ning uurin täpsemalt seal kajastatud autorite, toimetajate, kirjastajate, trükkalite, illustraatorite ja teiste loomeinimeste tausta. Lihtsustatult määratlen neid kui kirjarahvast, kirjutamisega seotud kogukonda (vrd Kruus 1995 – „Eesti kirjarahva leksikon”).

Artiklis avan kirjarahva kujunemist mõne küsimuse kaudu, millele vastamisel saab rahvusbibliograafia andmetest kasu olla: 1) Kuidas muutus eesti keele staatus tänapäeva Eesti alal avaldatud tekstide seas? 2) Kuidas olid eri piirkondadest ja murdealadelt pärit isikud esindatud raamatute avaldamise juures? 3) Kuidas võis kirjakogukonna koosseisu mõjutada toonane hariduspoliitika ja kohalike rahvakoolide esilekerkimine? Iga küsimuse juures toon välja mõne andmepõhises vaates avalduva trendi ja tutvustan rahvusbibliograafiat kui kultuuri uurimises olulist andmestikku.

1.1. Kultuuriandmete analüüs ja bibliograafiline andmeteadus

Kultuuriandmete analüüs on uurimissuund, mis käsitleb kultuuri olemust ja arengutrende hulga digitaalselt koondatud andmete ja nende kvantitatiivse analüüsi kaudu (Ibrus jt 2021). Valdkondadeülese uurimisobjekti juures püüavad uurijad kasutada teadmisi nii kultuuriuuringutest, keeleteadusest, arheoloogiast ja ajalooost kui ka turundusest, samuti majandusest ja teistest ühiskonnateadustest. Lähedaste nimetustena on kasutusel ka digihumanitaaria (Underwood 2019), arvutuslik humanitaaria (Karsdorp jt 2020) ja andmepõhine humanitaaria (Tinits jt 2021).

Kultuuriandmete analüüsil on enamasti fookuses mõni juhtum, mille uurimisel on kasu suurematest andmestikest. Andmete abil on analüüsitud näiteks kultuurielu keskusi läbi aastatuhandete, toetudes võrgustikumudelile (Schich jt 2014), isikute ja komiteede mõju Asutava Kogu debattidele Prantsuse revolutsiooni ajal (Barron jt 2018) ja seda, kui suur osa keskaegseid käsikirju võiks olla praeguseks jäädavalt kadunud (Kestemont jt 2022). Andmepõhine analüüs aitab mõnele vanale küsimusele läheneda süstemaatiliselt või tuua uute meetodite abil esile varem peidetud aspekte. Olemasolevate andmete koondamine ja kaardistamine võib aidata mõtestada tõlgenduse piire – mõnikord ei olegi kättesaadavate andmete puhul võimalik otsustada, mis protsessid tegelikult mõjukaks osutusid (Kandler, Powell 2018).

Kultuuriandmete analüüsi väga oluline aines asub mäluasutuste digikogudes. Nende seas on ka rahvusbibliograafiad, mis koondavad informatsiooni rahva, riigi või piirkonna trükiste ajaloo kohta. Viimastel aastatel on rahvusbibliograafiate põhjal vaadeldud näiteks varauusaja kontekstis ladina keele kadumist ja raamatu formaadi muutumist eri maades (Lahti jt 2019a). Ajalehtede metaandmete põhjal on uuritud rahvusliku avaliku sfääri teket Soomes aastatel 1771–1917 (Marjanen jt 2019). Bibliograafiate abil on hinnatud andmepõhiselt tekstide levikut, kus on tuvastatud kirjastuste oluline roll varauusaegse mõttemaailma kujundamisel (Tolonen jt 2021). Rahvusbibliograafiaid on võetud kasutusele ka tekstikorpuste esinduslikkuse hindamisel (Tolonen jt 2022; Tinits 2023). Bibliograafilise andmeteaduse mõiste autorid

on toonud esile, et kataloogina loodud nimistu kasutusele võtmine andmeanalüüsis eeldab enamasti toorandmete põhjalikku tehnilist töötlust ja täiendamist (Lahti jt 2019b).

1.2. Eesti rahvusbibliograafia andmestikuna

Eesti rahvusbibliograafia (edaspidi ERB) eesmärk on koguda kokku info kõigi trükiste kohta, mis on ilmunud tänapäeva Eesti alal mis tahes keeles, samuti trükiste kohta, mis on ilmunud väljaspool Eestit kas eesti keeles või mille keskseks teemaks on Eesti või eestlased (*Estonica* mõiste järgi, vt Michelson 2002). ERB koondab infot raamatute, ajakirjade, ajalehtede, jätkväljaannete, kartograafiateavikute, heli- ja videosalvestiste, nooditrükiste, piltteavikute ning multimeediaväljaannete kohta. Siin artiklis vaatlen nende seast raamatuid. Raamatute hulka kuuluvad ERB-s üsna mitmesugused tekstid alates ilukirjandusest, usukirjandusest, kooliõpikutest kuni sõnastike, kokaraamatute ja kasutusjuhenditeni.

Eesti ja eestlastega seotud teoste registri koostamisel on pikk ajalugu, mille alguseks on Johann Heinrich Rosenplänteri tegevus (Andresoo 2000: 140). Ta püüdis rahvusromantismi tuules koondada kokku nimistu kõigist eesti keeles või Eesti ala ja eestlaste kohta kirjutatud teostest (vt Rosenplänter 1832). Tema koostatud ülevaade oli põhjalik (ta tõi välja juba 41% ehk 384 raamatut praegu ERB-s märgitud tolle ajani ilmunud 937 eestikeelsest trükisest) ja oma andmed andis ta edasi ka Õpetatud Eesti Seltsile (vt Jürgenson 1844). Eesti Vabariigi ajal jätkas bibliograafilist tööd Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu (Antik 1932) ja 1991. aastast on ERB Eesti Rahvusraamatukogu hallata. 2004. aastal loodi ERB-st elektrooniline andmestik, millest 2010-ndatel sai avatud andmestik ja millest nüüd on olemas ka spetsiaalselt uurijale mõeldud puhastatud ja täiendatud andmestik (Kruusmaa jt 2025).

1.3. Eesti rahvusbibliograafia andmete töötlus

Üldiselt on raamatute kohta teada nende pealkiri, ilmumisaasta, ilmumiskoht ja kirjastus. ERB-s on üles märgitud muu hulgas raamatuga seotud isikud, nagu autorid, tõlkijad, toimetajad. Tihti on lisatud märkeid trükise sisu kohta, nagu selles kajastatud teemad ja keel, ning mõnikord ka vormi kohta, nagu raamatu mõõtmed, tiraaž või see, kas kasutatud oli fraktuuri või antiikva kirjatüüpi.

Andmete kogumisel on olnud eesmärgiks allikmaterjali võimalikult täpselt kirjeldada. See tähendab, et näiteks Gustav Pihlaka raamatukauplus on väljaandjana esitatud kui *G. Pihlakas*, *G. Pihlaka rmtkpl.*, *G. Pihlakas ja Poeg*, *G. Pihlaka ramatu-kauplus* või *Pihlakaše kirjastus*, kuna nii seisis trükise tiitellehel. Samamoodi võivad ilmumiskoha nimekujud olla väga erinevad: näiteks Tartu kui *Dorpat*, *Derpt*, *Taara-linn*, *Jurjev*, *Jurjew*, *Юрѣев* või ka sisekohakäändes *Tartun*, *Tartus*, *Jurjewis*. ERB-s esindatud kirjastajate ja ilmumiskohtade uurimiseks tuleb eri nimekujud ühtlustada.

Raamatutega seotud isikute puhul on ühtlustamise töö enamasti ära teinud kataloogijad. Isikutele on lisatud sünni- ja surma-aastad, kokku on viidud autorite pseudonüümid ja erinevad nimekujud. ERB isikud on seotud ka Virtuaalse

Rahvusvahelise Autoriteetifaili andmebaasiga (Virtual International Authority File, VIAF), kus on püütud autorikirjed ühendada teiste riikide, näiteks Saksa ja Prantsuse rahvusbibliograafiatega. Seda ühenduslülili saab kasutada ka mitme bibliograafia andmete koondamisel.

Bibliograafiliste andmete kasutusele võtmine eeldab enamasti algandmete korramist ja puhastamist. ERB andmebaas kasutab rahvusvahelist raamatukogude standardit MARC21 (Machine Readable Catalogue'i formaat, mille juured on 1960-ndates ja mida on järk-järgult edasi arendatud), mida tasub andmeanalüüsiks viia lihtsamasse ja tänapäevasesse formaati (nende sammude kohta vt Kruusmaa jt 2025). Andmete töötlusel on soovitus luua standardseid töövoogusid, mida saab kasutada uuendatud andmestike ja teiste sarnaste andmestike peal (Lahti jt 2019b).

Siin artiklis olen töödelnud MARC21 formaadis rahvusraamatukogu avaandmeid, võtnud sealt välja vajalikud andmeväljad ja korranud neid analüüsi läbi viimiseks. Kõik andmetöötlustapid olen teinud korratava töövooga, nii et andmete uuendamisel või lisamisel on neid võimalik töödelda samamoodi. Andmeanalüüsi olen teinud programmeerimiskeeles R (4.3.3), kasutades väljavõtet ERB-st (seisuga 2. X 2023), analüüsi korratavuse huvides olen lisanud artiklile kasutatud koodi ja lähteandmed.

Artiklis keskendun raamatutele, mis on ilmunud vahemikus 1800–1940. See katab hästi nii kirjeldatud pöördelised muutused XIX sajandi teisel poolel kui ka sellele eelnenud ja järgnenud perioodi. Sama andmestiku olen võtnud kasutusele metaandmestikuna digiteeritud raamatute põhjal loodud keelekorpuse kõrvale (vt Tinits 2023).

Kolleegidega rahvusraamatukogu digilaboris oleme koondanud algandmed tabelarvutusformaati (nt Eesti Rahvusraamatukogu 2023a, 2023b) ja loonud spetsiaalselt uurija jaoks kureeritud andmestiku (Kruusmaa jt 2025). Korratatud ja ühtlustatud andmestik annab hea aluse Eesti kirjakultuuri ajaloo andmepõhiseks analüüsiks.

2. Andmepõhine vaade eesti kirjakogukonna algusaegadele

Kui esimesed pikemad eesti keeles kirja pandud tekstid pärinevad teatavasti saksa pastoritelt XVII sajandist, siis eesti keeles kirjalikult suhtleva kogukonna sünni võib paigutada XIX sajandisse (Talve 2004: 341–366, 427–465; Raag 2008: 27–79). Algselt kultuuriprojektina alguse saanud eestikeelsete tekstide loomine (vt Undusk 2012) pani aluse kogukonna tekkimisele, kus igapäevane infovahetus hakkas toimuma eesti keeles. Kirjutajate hulk kogukonnas aina kasvas ning sajandi lõpuks kerkis esile hulk elukutselisi ajakirjanikke, kirjanikke ja kirjastajaid (Karjahärm, Sirk 1997: 10, 165; Hennoste 1997: 58–60; Talve 2004: 428–465). Tekstid mitmekesisustisid žanriliselt: kuni XIX sajandi keskpaigani domineerisid kalendrid ja religioossed tekstid, sajandi teisel poolel said aga oluliseks ilukirjandus ja haridusalased tekstid, eesti keeles hakati kirjutama ka tehnilisi juhendeid ja seltside põhikirju.

Eestlased elasid sel ajal suures osas tänapäeva Eesti Vabariigi territooriumil. 1897. aasta rahvaloenduse seisuga elas 37% eestlastest Eestimaa kubermangus (Harju, Viru, Järva ja Lääne kreis), 52,5% Liivimaa kubermangus (eesti keel oli ülekaalus Saaremaa, Pärnu, Viljandi, Tartu ja Võru kreisis; Valga, Volmari, Võnnu ja Riia kreisis räägiti peamiselt läti keelt). Suur hulk eestlasi elas ka Peterburi kubermangus (6,5% eestlastest) ja Pihkva kubermangus (2,5% eestlastest). Lisaks elas 2,5% eestlastest mujal Vene impeeriumis.

Eesti kirjakultuuri mõtestamisel on oluline arvestada Balti alade kõrge kirjaoskusega, mis oli Vene impeeriumis üpris haruldane. Kui 1897. aasta rahvaloenduse järgi oskas kogu Vene impeeriumi rahvastikust lugeda 28%, siis Eestimaa ja Liivimaa kubermangus oskas lugeda vastavalt 95% ja 92% rahvastikust (Raun 2017: 66). Peterburi kubermangus oli toona kirjaoskus impeeriumi pealinna ümbrusele kohaselt suhteliselt kõrge (62%), aga Pihkva kubermangus oli kirjaoskajaid ainult 20%. Kirjaoskuse tase oli kõrge tänu Eesti alal pikalt kehtinud Rootsi kirikuseadusele, luteri usule ja baltisaksa aadli valitsemisele. Eesti alal ka Vene impeeriumis 1832. aastani kehtinud Rootsi kirikuseadus sundis elanikke oma lugemisoskust tõestama enne leeritamist ja enne abiellumist (Andresen 1999: 194–217). Luteri kirik on olnud üsna tihedalt seotud kirjaoskuse levikuga (Buringh, van Zanden 2009). Balti erikord hoidis aga tänapäevast Eesti ala saksa kultuuriruumis, isegi kui kohalikud mõisnikud ei olnud lugemisoskuse toetamisest eriti huvitatud (Andresen 1985: 115–119). On arvatud, et juba XIX sajandi algul oskas lugeda 70–80% eestlastest, ehkki lugemisoskus võis siis olla suhteliselt passiivne (Andresen 1999: 236; Raun 2017: 68).

Hoolimata heast lugemisoskusest ei osalenud eestlased pikka aega aktiivselt kirjakogukonnas: ei kirjutanud raamatuid ega lugenud palju muud kui katekismust, kalendreid ja lauluraamatuid. Eestikeelse kirjakogukonna väljakujunemine juba olemas oleva muukeelse kultuuriruumi põhjal tekitab küsimusi selle protsessi täpse kulgemise kohta. Mõnele neist võib anda suhteliselt ülevaatliku vastuse ERB-s üles märgitud Eesti alal ja eesti keeles ilmunud raamatute register. Järgnevalt toon välja paar perspektiivi, kus ERB andmetest võiks ajalooliste protsesside mõistmisel kasu olla.

Eesti keele rolli mitmekeelses kultuuriruumis saab mõtestada trükiste hulga ja osakaalu kaudu. Kasvav hulk trükiseid võis anda märku nii eestlastele kui ka baltisakslastele, et eesti keeles tasub kirjutada ja raamatuid avaldada. ERB abil saab uurida kogukonnaga seotud isikuid. Läbi aja saab vaadelda, kui suur osa elanikkonnast osales kirjakogukonnas aktiivselt. Kui eestikeelne kirjaruum kerkis võõrkeelse kirjaruumi peale, siis kui paljud kirjutajad tegutsesid paralleelselt teistes keeltes?

Kirjakogukonna kasvu juures on huvitav selles osalenud inimeste taust. ERB annab hea võimaluse vaadelda kirjakogukonna vanuselist koosseisu läbi aja. Sidudes nimistu biograafiliste andmetikega, võib analüüsida ka kogukonna päritolu. Kirjarahva sündikohtade põhjal saab aimata nende kodumurret ja esile tuua kultuuriliselt aktiivsemaid alasid.

Kirjarahva sündikohti saab siduda ajaloolise kontekstiga. Ehkki Baltikumis oli üldiselt kõrge kirjaoskus, sõltus see siiski kohalikest mõisnikest ja kubermangu tasemel suunatud poliitikast. Eestimaa ja Liivimaa kubermangus olid XIX sajandi

keskel veidi erinevad arengusuunad ja -tempod hariduse ülesehitamisel. Kirjastuskogukonna liikmete sünniandmed ühendan muu hulgas koolivõrgu kujunemise andmetega ja vaatan hariduspoliitika rolli eestikeelse kirjastuskogukonna tekkes.

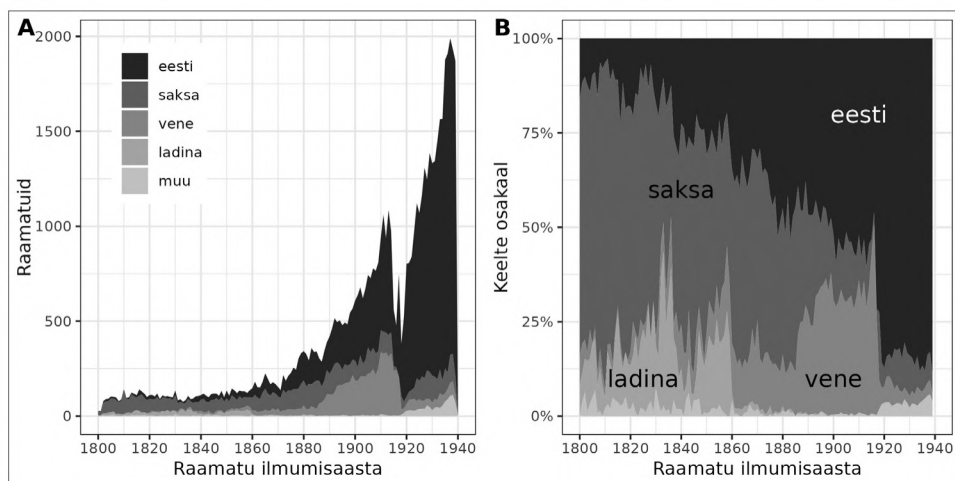
2.1. Raamatute keel

ERB-s on enamiku trükiste juures kirjas, mis keeles teos kirjutati. See informatsioon paikneb mitmel väljal, ühtlustatult raamatu põhiinfo koodis ja vabas vormis mõnel teose sisuga seotud väljal. Analüüsis tuginesin põhiinfo standardiseeritud kujule, kus on märgitud üks keel raamatu kohta. Artikli tehnilises lisas on ka toodud täiendavad andmed mitmekeelsuse kohta, mis ei mõjuta oluliselt kirjeldatud trende. Andmesitikus olid muu hulgas tekstid, mis olid kirjutatud mitmes keeles. Neid on analüüsis käsitletud põhiinfos toodud peamise keele alusel. Andmetes ei ole eristatud põhja-, lõunaeesti ja võru keelt ega eri murdeid.

ERB-s on 2023. aasta novembri seisuga 294 289 raamatut alates XVI sajandi algusest tänapäevani, neist 207 727 on eestikeelses ja 83 987 võõrkeelses kollektsioonis. Maht peegeldab trükikunsti levikut: kui XVI sajandil ilmus Eesti alal keskeltläbi üks-kaks trükist aastas, siis XIX sajandi algul ilmus umbes 100 nimetust aastas ja 2000-ndatel juba peaaegu 5000 nimetust aastas. Artikli keskmes olevast perioodist 1800–1940 on registreeritud kokku 62 433 raamatut, neist 39 658 raamatut eesti keeles ja 22 775 raamatut mõnes muus keeles. Raamatute hulka on loetud trükised üsna erinevatest žanridest: lauluraamatutest seltside põhikirjadeni, esindatud on ka tõlkekirjandus.

Joonis 1a näitab avaldamismahte keelte kaupa. Joonisel on hästi näha, kuidas eestikeelne raamat kerkib olemasoleva saksakeelse kirjaruumi kohale ja saab ajapikku Eesti alal valdavaks. Vaadeldava perioodi algul ilmus eesti keeles umbes 10 raamatut aastas, 1840-ndatest kuni 1860-ndateni 30 raamatut aastas ning pärast ärkamisaega, alates 1875. aastast juba regulaarselt vähemalt 100 raamatut aastas. Perioodi vältel kasvas eestikeelsete raamatute hulk umbes 6–7% aastas, nii et perioodi lõpul ilmus juba umbes 1600 eestikeelset raamatut aastas. Kasvas ka teistes keeltes avaldatud raamatute arv, aga aeglasemalt: umbes 4% aastas, kui kõrvale jätta Esimese maailmasõja järgne langus peaaegu poole võrra.

Joonis 1b näitab eri keeltes avaldatud raamatute osakaalu. Eestikeelne kirjandus moodustas esialgu väga väikse osa bibliograafias registreeritud trükistest (10–20%), kus saksa keeles oli kaks kolmandikku trükistest, ülejäänud oli Tartu ülikoolis kasutusel olnud ladina keeles. Aastatel 1840–1860 oli eesti keeles juba veerand trükistest. 1860-ndatel loobuti ladina keelest ja kasvas veelgi eesti keele osakaal. 1880-ndatel tõusis vene keele osatähtsus saksa keele arvel, püsides stabiilselt 35% ümber kuni Vabadussõjani. Pärast Vabadussõda hakkas domineerima eesti keel, moodustades juba 85% trükistest ERB-s.

Joonis 1. Peamised keeled Eesti rahvusbibliograafias 1800–1940. **A.** ERB-s esindatud raamatute hulk keelte kaupa igal aastal (1800–1940). **B.** ERB-s esindatud raamatute osakaal keelte kaupa igal aastal (1800–1940).

ERB andmed peegeldavad hästi eestikeelsete trükiste hulga kerkimist püsiva saksa- ja ladinakeelse traditsiooni peale, nii et perioodi lõpuks said need Eesti alal valdavaks. Saksakeelsete publikatsioonide hulk oli suhteliselt stabiilne XIX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõjani, ent eestikeelsete trükiste hulk kasvas jõudsalt ja püsivalt alates 1830-ndatest. Tähelepanuväärne on siinjuures eesti keele osakaalu järjepidev kasv.

Kuigi tehnoloogiliste arengute tõttu kasvasid mahud vahepeal kõikides keeltes, siis eesti keele roll kohalikus kogukonnas sai järjest olulisemaks. 1881. aastal alanud venestus suurendas küll oluliselt venekeelsete trükiste hulka, aga samavõrd kasvas ka eestikeelsete trükiste hulk. Küll suutsid venestusaja poliitilised otsused kärpida edukalt saksakeelse kirjasõna tähtsust Eesti alal, mis oligi nende peamine eesmärk Balti kubermangudes (vt Karjahärm 2012).

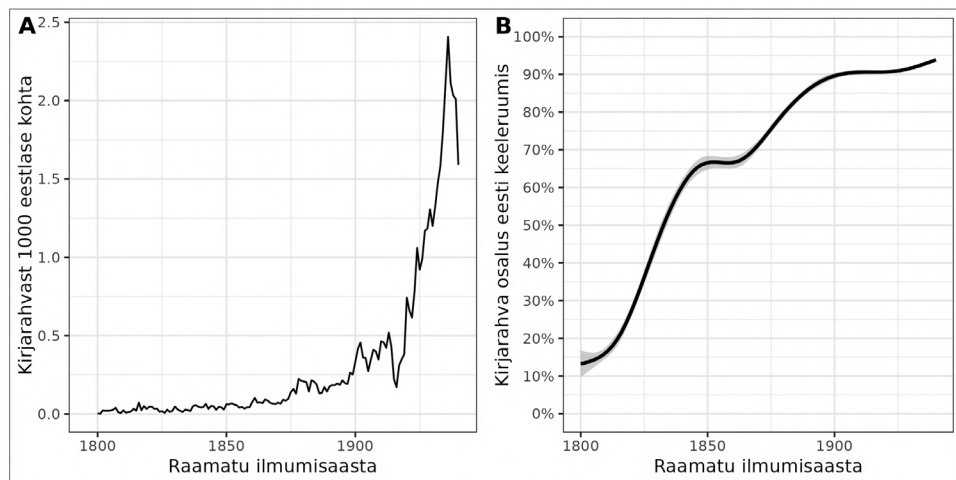
Märgata võib Vabadussõja mõju kirjastamisele: kui sõjaperioodil kirjastati ajutiselt vähem, siis Eesti Vabariigi algusega jõudis nimetuste hulk kohe sõjaelsele tasemele ning hakkas siis sama kiirelt kasvama. Teiste keelte tähtsus vähenes silmanähtavalt, kuigi nimetuste arvult oli saksakeelseid trükiseid umbes sama palju kui ülejäänud perioodil. Vene keele kõrval tõusid esile inglise keel ja Skandinaavia keeled.

2.2. Kirjakogukond

ERB võimaldab lähemalt uurida eestikeelses kirjaruumis osalenud isikuid. 65%-ga eestikeelsetest trükistest ($n = 25\,891$) on märgitud seotuks vähemalt üks isik. Tekstiga seotud isikute sekka on siin loetud kõik bibliograafias trükisega seostatud nimed: nende hulgas on nii teksti autor kui ka tõlkijad ja toimetajad, sageli lisaks kirjastajad

ja kujundajad. Anonüümsed trükised ERB-s on peamiselt kataloogid, põhikirjad, juhendid, kalendrid ja muu tarbekirjandus, mille autoreid ega koostajaid ei olnudki tihti peale ilmudes märgitud. Analüüsist jätsin välja info tõlketeoste originaalautorite kohta, kuna selles rollis ei kuulunud nad kohalikku kirjastuskogukonda. Eestikeelsete raamatutega seotud isikuid on andmebaasis aastatel 1800–1940 kokku 10 301 (lisaks 407 initsiaali).

Kirjarahva hulk kasvas perioodi jooksul jõudsalt. Kui aastatel 1800–1840 oli eesti keeles ilmunud raamatutega seotud isikuid keskmiselt 7 nime aastas, siis 1870-ndatel juba 60, XX sajandi algul 200 ja 1930-ndatel oli juba püsivalt üle 1000 nime aastas. Ka rahvaarvuga võrreldes oli kasv kindel (vt joonist 2a). XIX sajandi alguses oli aktiivselt tegutsevat kirjarahvast 2–4 isikut 100 000 elaniku kohta, sajandi keskpaigas 4–9, aastatel 1870–1900 juba 10–20 ja aastatel 1900–1920 ligi 40. Ning 1920-ndatest kasvavad nende hulk, kes aasta jooksul oli mõne raamatu ilmumisega seotud, aastaks 1940 kiiresti 60 pealt rohkem kui 200 inimeseni 100 000 elaniku kohta. Terve perioodi jooksul suurenes kirjarahva osakaal elanikkonnas ligi sada korda, seda ka kasvava elanikkonna kontekstis.

Joonis 2. Kirjarahva ülevaade ja tegutsemise keeled ERB-s (1800–1940). **A.** Aktiivset kirjarahvast tuhande eestlase kohta Eesti alal raamatute ilmumise ajal (maksimum $n = 2429$ isikut umbes miljoni eestlase kohta 1936. aastal). **B.** Kirjarahva keskmine osalus eesti keeleruumis (isikute puhul, kes on seotud vähemalt ühe eestikeelse trükisega, $n = 4927$).

Kirjarahvas tegutses mitmekeelses kultuuriruumis ja seda mitmekeelsust on võimalik samuti uurida ERB abil, mis kataloogib Eesti alal loodud trükitekste ka teistes keeltes. Iga kirjastuskogukonda kuuluja puhul saab siis vaadata, kui suur osa temaga seotud raamatutest on kirjutatud eesti keeles. Näiteks Rosenplänterilt on nimistus 35 trükist, neist 18 eesti keeles ja 17 muus keeles. Võtan aluseks trükistega seotud isikud, kes on osalenud vähemalt ühe eestikeelse raamatu ilmumises, ja vaatan, mis keeles nad perioodi jooksul tegutsesid. Üldistamiseks kaasan arvutusse iga ilmunud raamatu, mille juures nad osalesid, et kirjeldada selle kaudu keeleruumi.

Joonisel 2b on kujutatud trükistega seotud isikute eestikeelsete tekstide osakaal nende elu jooksul. Kataloogijad on tuvastanud need isikud ja neile on nime kõrvale lisatud eluaastad. XIX sajandi alguse trükistest on enamiku avaldanud isikud, kes tegutsesid enamasti mõnes muus keeles, kuid aastaks 1840 kasvas eesti keele keskmine osakaal raamatutega seotud isikute puhul 10%-lt 60%-le. Seega 1840-ndatel ilmunud raamatute autorid, kirjastajad, illustraatorid, toimetajad ja teised olid seotud rohkem juba eesti- kui muukeelsete trükistega. Aastatel 1840–1900 on näha teine, sujuvam kasvuperiood, mille lõpus kujundasid kirjaruumi keskeltläbi juba 90% ulatuses eesti keeles tegutsevad isikud. 1920-ndatel kasvas see osakaal veel veidi. ERB põhjal on näha, kuidas XIX sajandi algul peamiselt muus keeles tegutsenud estofiilide asemel asus kohalikku kirjaruumi kujundama peamiselt eesti keeles tegutsev kogukond.

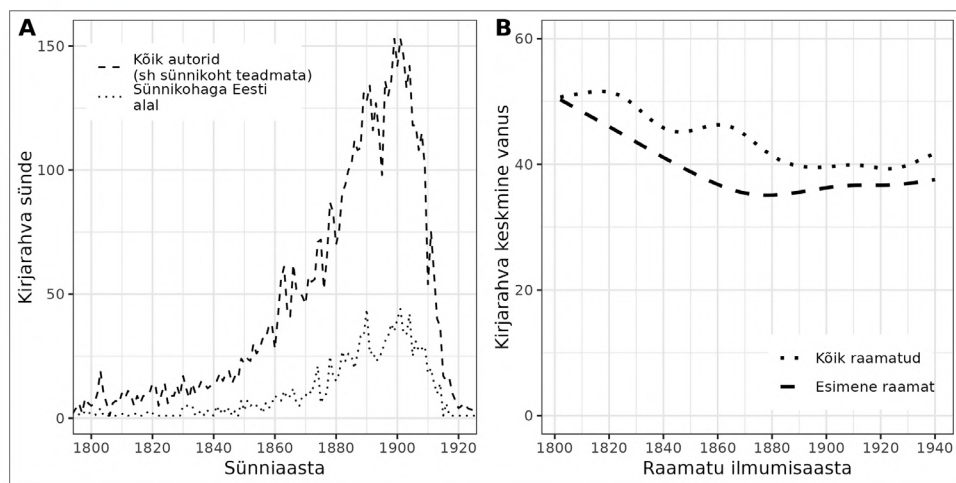
2.3. Kirjakogukonna vanus ja päritolu

Andmestike kaudu saab teha üldistusi nende isikute päritolu ja elukäigu kohta. Selleks saab kasutada ERB-s märgitud isikute sünni- ja surma-aastaid, samuti seoseid teiste andmestikega. Siinse uurimuse jaoks ühendasin ERB andmed mitme isikuloolise andmekoguga (Eesti biograafilise andmebaasiga ISIK, väliseesti isikuloolise andmebaasiga VEPER) ning Virtuaalse Rahvusvahelise Autoriteetifaili (VIAF) kaudu Saksa rahvusbibliograafia (Deutsche Nationalbibliografie) ja Wikidata andmetega. Need andmestikud sidusin omakorda kohanimeandmebaasidega (GeoNames ja Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaasiga KNAB). Andmestike ühendamise kaudu lisasin isikutele sünnikoha geokoordinaatidega (vt täpsemalt tehnilisest lisast).

Andmebaaside ühendamisel tuli need kohandada ERB-ga sobivale kujule. Isikuloolistes andmestikes ISIK ja VEPER sai vabatekstis antud infot sünnikoha leidmiseks struktureeritud. Nii rikastatud bibliograafias on aastatel 1800–1940 ilmunud trükistega seotud 6095 isikut, kelle sünniaeg on teada ning kellest omakorda 1807 õnnestus siduda sünnikoha koordinaatidega. 1347 neist on sündinud Eesti alal (siin võetud üldjoontes laiuskraadide 57,5 ja 60 ning pikkuskraadide 21,8 ja 28,3 vahel) pärast 1750. aastat. Neid isikuid võiks pidada kohaliku kaasaegse kirjakogukonna liikmeiks.

Huvitav on siin vaadata, kuidas on varieerunud raamatutega seotud inimeste vanus. Joonisel 3a on toodud ühe joonega kirjarahva sünniaastad, kel on tuvastatud sünnikoht Eesti alal ($n = 1347$), ja teise joonega kõigi raamatutega seotud isikute omad ($n = 6095$). XIX sajandi algusest 1850-ndateni sündinute seas kõigub nende isikute hulk bibliograafias 10–20 ümber. 1850-ndatel algab järsk kasv, mis kestab kuni 1888. aastani. Alates 1900. aasta paiku sündinutest hakkab raamatutega seotud isikute hulk vähenema, kuna enamik neist ei jõudnud 1940. aastaks oma esimesi raamatuid avaldada. Vaadeldes sealt hulgast ainult neid inimesi, kel on tuvastatud sünnikoht Eesti alal (enamiku sünnikoht ei ole teada), paistab samasugune kasvutrend 1850-ndatest kuni 1880-ndate lõpuni. Seejärel on väike lünk (ligikaudu samaaegselt venestusajaga), misjärel kasv taastub.

Joonisel 3b on esitatud igal aastal eestikeelsete trükistega seotud isikute keskmine vanus ning oma esimese raamatuga seotud isiku vanus. Tähelepanuväärt on seal kaks langemist aastatel 1820–1840 ja 1860–1880. Siis liitus kirjarahvaga hulk nooremaid inimesi ja seetõttu langes kirjastamise vallas tegutsenud isikute keskmine vanus: esialgu umbes 50 aasta pealt 4–5 aastat nooremaks ja seejärel 1880-ndate alguseks veidi alla 40 aasta. See peegeldab olulist muutust eestikeelse trükisõnaga tegelevate inimeste seas: kui sajandi algul andsid tooni küpses eas baltisakslased, siis edaspidi lisandus kogukonda üha uusi noori inimesi, tõenäoliselt eestikeelse talurahva seast. 1860-ndatel ja 1870-ndatel töi iseäranis ärkamisaeg eesti keele juurde noori inimesi, kes ehk muidu oleks asunud tegutsema Eesti alal domineerinud saksa keeles. 40-aastane keskmine vanus jäi andmestikus püsima 1930-ndateni ning näitab noorte inimeste jätkuvat lisandumist kirjakogukonda. Ärkamisaegset noorenemist on näha ka uustulnukate vanusest nende esimese raamatu ilmumisel, ehkki see muutus on sujuvam.

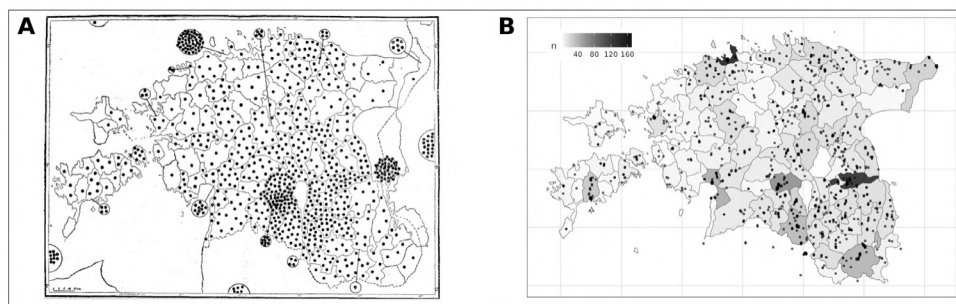

Joonis 3. Eesti keeles tegutsenud kirjarahva vanuseline koosseis ERB-s (1800–1940). **A.** Kirjarahva sünniaastad: 1) kõik isikud (sh need, kelle sünnikoht ei ole tuvastatud), 2) isikud, kel on tuvastatud sünnikoht Eesti alal. **B.** Kirjaruumi panustaja keskmine vanus 1) kõigi raamatute ja 2) esimeste raamatute seas.

Kui on teada isiku sünnikoht, võib panna selle kaardile. Selliseid kaarte on varem tehtud. Eesti Vabariigi 20. sünnipäevaks koostati näiteks niinimetatud kuuluste kaart (Miks 1938: 132–133), kuhu koondati kokku mõjukad ja pikemat aega tegutsenud kultuuriinimeste (kunstnike, kirjanike, heliloojate, teadlaste) ja poliitikutte sünnikohad. Kokku oli kaardile märgitud 355 inimese nimi. Mõni aasta hiljem loodi sarnane kaart „Eesti biograafilise leksikoni” (1926–1929) põhjal, millel oli kokku 851 nime (Mägi 1942). Arvo Mägi huvitus Eesti piirkondade mõjukusest Eesti ajaloo kujundamisel ja märkis kaardile esimese põlve linnaelanike vanemate sünnikodu. Kihelkonna täpsusega kaart on taasesitatud joonisel 4a. Mägi ja A. Miks tõid esile Lõuna-Eesti ja iseäranis Viljandi ümbruse olulisuse Eesti XIX sajandi ja

XX sajandi alguse kultuuriloos. Võrreldavaid kaarte on tehtud ka muude tunnuste alusel. Mart Laar (2005) koostas talude pärisestostmise aktiivsuse kaardid arhiivandmete põhjal. Ants Viireselt ilmus mitu ülevaadet kihelkondade kultuurilisest aktiivsusest ärkamisajal, näiteks ülevaade Eesti Postimehe 1867. aasta tellijatest ja Sakala kaastöolistest aastatel 1878–1882, samuti III ja IV üldlaulupeol osalemisest, Aleksandrikooli korjandusest 1883. aastal ja Jakob Hurda korrespondentidest aastatel 1880–1890 (Talve 2004).

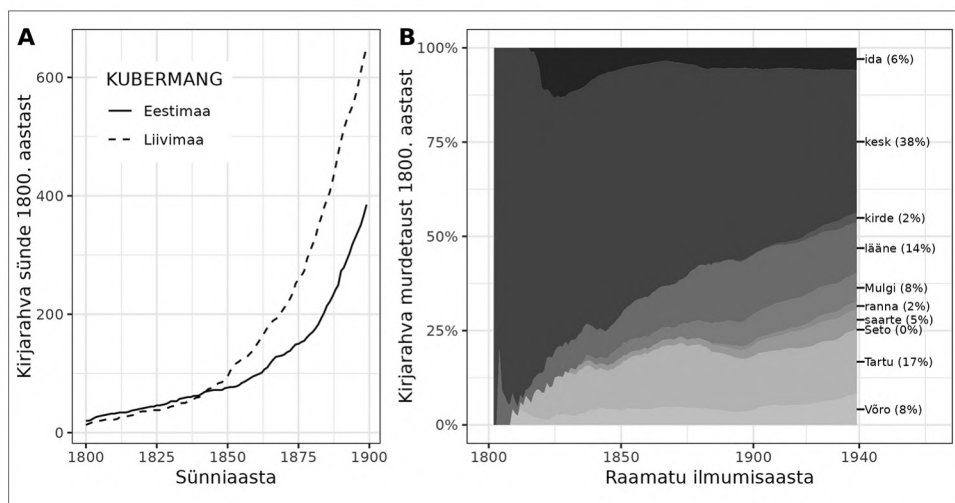
Joonis 4b kujutab kaardil ERB-s olevat 1347 isikut, kelle sünnikoht rikastatud andmestiku järgi on Eestis ja lähinaabruses. Sünnikohtade punktid on veidi hajutatud, et hulka paremini hinnata, tähtsamad kihelkonnad on toodud esile tumedama tooniga. Raamatute kirjutamisega seotud autorite, kirjastajate ja toimetajate kaart sarnaneb ülal mainitud kaartidega, mis tuginevad teistele andmetikele. Silma paisab jälle Lõuna-Eesti, see vastab ka ootustele: Lõuna-Eestit on tihti peetud ärkamisaja hälliks. Seal said talupojad kiiremini vabaks ja paremale majandusjärjele ning ostsid varem maad mõisnikelt vabaks (Talve 2004: 519–523).

Joonis 4. Kirjarahvas kaardil (1800–1940). **A.** Eesti rahvusest isikute ($n = 817$) sünnikohad Eesti alal „Eesti biograafilise leksikoni“ põhjal (taastrükk; Mägi 1942). **B.** Kirjarahva sünnikohad Eesti alal ERB järgi ($n = 1347$). Punktid on vaatluse lihtsustamiseks hajutatud, halli toonidega on näidatud iga kihelkonnaga seotud inimeste hulk.

Andmepõhiselt saab lähemalt vaadata päritolualade ajas muutumist. Joonisel 5a on näidatud alates 1800. aastast Eestimaal ja Liivimaal sündinud kirjakogukonna liikmete arv sünniaasta kaupa. 1830. aastateni on suurem osa kirjakogukonnast sündinud Eestimaal, aga alates 1835. aastast Liivimaal. XIX sajandi lõpuks on Eestimaal sündinud 385, Liivimaal 650 seotud isikut. Kultuuriliste trendide iseloomustamisel tasub arvesse võtta Liivimaa suuremat elanikkonda, sellest täpsemalt järgmises peatükis.

Keeleajalooliselt on siinkohal huvitav kirjarahva murdetaust (vrd Kask 1984; Hennoste, Pajusalu 2020). Selle vaatlemiseks seon teadaolevad sünnikohad kaardil Eesti murdekaardiga (Uihoaed, Kyröläinen 2015) ning tehniliste ebatäpsuste silumiseks lisan igaühele lähima murdeala 10 kilomeetri raadiuses. Joonisel 5b on kujutatud 1800. aastast kuni tähistatud aastani ilmunud trükistega seotud isikute murdetaust. Kui trükisega on seotud mitu isikut, on see jaotatud joonisel isikute teadaolevate murdetaustade vahel.

Joonis 5. Kirjarahva päritolu (1800–1940). **A.** Kirjarahva sündid Eestimaa ja Liivimaa kubermangus ($n = 1343$). Tõusvad jooned märgivad sündi vastaval alal perioodi algusest kuni märgitud aastani. **B.** Kirjarahva murdetausta osakaal ERB-s registreeritud trükistes ($n = 15\,521$) perioodi algusest kuni märgitud aastani.

Päritolupaiga murrete mitmekesisuse kasv kirjarahva seas on kooskõlas kirjarahva hulga kasvuga. Kui 1850. aastani on ligikaudu 90% tekstidest kirjutanud põhjaeesti murderühma esindajad, siis 1860. aastaks on see osakaal kahanenud 65%-ni, peamiselt lõunaeesti murderühma kuulujate arvu kasvu mõjul. 1840-ndatel ilmusid esimesed trükised põhjaeesti murderühma saarte murdealalt pärit inimestelt ning alles 1870. aasta paiku tulid esimesed kirjutajad kilderanniku murde alt – perioodi jooksul kerkis aegamisi esile kirjarahvast kõigi väiksemate murrete aladelt ja perioodi lõpuks esindab avaldatud trükiste koguhulk juba märksa paremini murdealade mitmekesisust Eestis kui perioodi algul. Aastaks 1940 on alates 1800. aastast ilmunud trükistega seotud isikutest 34% lõunaeesti murderühma taustaga (sh Tartu 17%, Mulgi 8%, Võro 9% ja Seto 0%), 4% kilderanniku murde taustaga (sh kirde 2% ja ranna 2%), 62% põhjaeesti murderühma taustaga (sh keskmurde alt 35%, läänemurde alt 14%, idamurde alt 7% ja saarte murde alt 6%).

Toodud suurused iseloomustavad küll kirjarahva päritolu mitmekesisust, aga ei vasta murdekeele kasutusele trükistes. Raamatu avaldamises osalenud inimesed on teksti kujule avaldanud erinevat mõju: kirjastajad ja illustraatorid tihti vähemat, autorid ja keeleteoimetajad enam. Ka eestikeelse kirjakeele normidele, mitte enda murdetaustast ja hääldusest lähtuvalt. Näiteks hoolimata rahvaluulekogujate palvest kirjutada võimalikult murdekeelselt on Hurda korrespondentide erakirjades näha püüdu kirjutada nii, nagu teised juba kirjutavad (Kikas 2018: 16–18). Trükitud teoste juures hakkas üha suuremat rolli mängima keeleteoimetamine, mistõttu autori väljendusviis lähenes aina enam toimetaja tajutud normidele, nii mõnigi kord autorite vastumeelsust eirates (Risberg, Langemets 2023: 51–58). Kõige tähtsam, mis siin

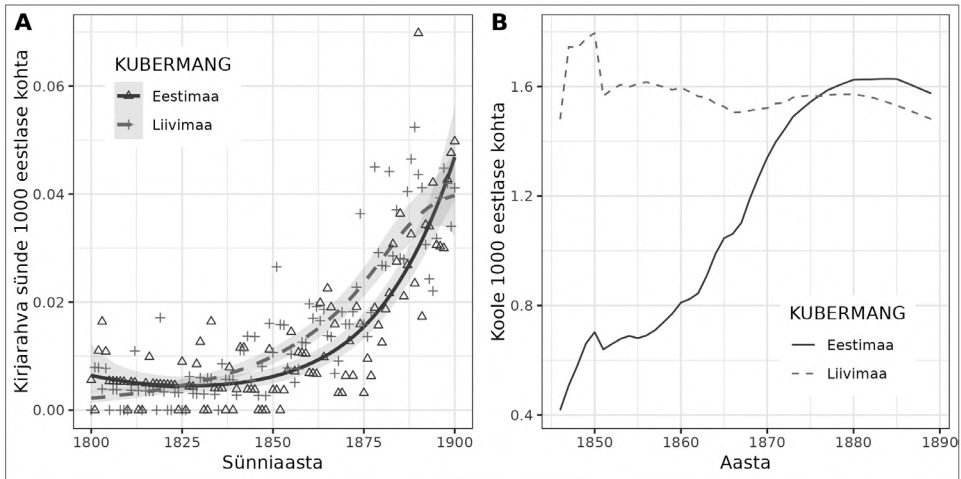
vaadeldud isikute sünnikoha põhjal esile tuleb, on see, kuidas eestikeelset kirjasõna kannavad üha enam eri piirkondade esindajad.

2.4. Demograafiline kontekst ja koolivõrgu ajalugu

Kirjakogukonna taustal on muu hulgas olulised üldised demograafilised muutused. XIX sajandi algusest kuni Esimese maailmasõja alguseni kasvas Eesti elanikkond 2,5 korda: 400 000 eestlaselt 1 000 000 eestlaseni. Toimus intensiivne linnastumine. Linnade rahvaarv kasvas 4–6 korda ning linnaelanikkonna osakaal Eesti alal kolmekordistus: 6%-st aastal 1825 kuni 19,2%-ni aastal 1897. Tiheda asustusega linnad olid sobivad paigad nii raamatupoodidele, raamatukogudele kui ka lugemisklubidele, mis ühtekokku soodustas kirjakogukonna kasvu. XIX sajandi jooksul edenes eestlaste funktsionaalne kirjaoskus (Paatsi 2001: 875–882; Raun 2017: 73–75) ja arenes trükitehnoloogia. Kirjakogukonna kujunemine tuleks asetada nende muutuste konteksti. Järgnevalt vaatlen kahte seotud arengut: rahvastiku üldist kasvu ja koolivõrgu paranemist. Siinkohal on võimalik toetuda varasematele uurimustele, milles olevad andmed viisin masinloetavasse tabelformaati.

Rahvaarvu määramiseks kasutasin demograafide rekonstrueeritud ajaloolist iivet (Ainsaar 1997). Eestlaste hulk kasvas XIX sajandi jooksul umbes 0,7% võrra aastas, mõnel perioodil kiiremini või aeglasemalt. 1897. aasta rahvaloenduse järgi elas siis tänapäeva Eesti ligikaudsetel aladel (Eestimaa kubermang ja Pärnumaa, Viljandimaa, Tartumaa, Võrumaa, Valgamaa) 867 794 eestlast ja 90 557 mitte-eestlast. 365 959 eestlast elas Eestimaa kubermangus, 518 594 eestlast Liivimaa kubermangus. Ajaloolise iibe kaudu rekonstrueerisin eestlaste elanikkonna suuruse kogu perioodi vältel ja asetasin kirjakogukonna kujunemise selle konteksti. Loomuliku kasvu kõrval oli tollal välja- ja sisserändamist, aga suurem osa elanikkonnast oli paikne või liikus maakonna piires ja võib eeldada, et Eestimaa ja Liivimaa elanike vahekord püsis sel perioodil suhteliselt stabiilne.

Joonisel 6a on kujutatud Eestimaal ja Liivimaal aastatel 1800–1900 sündinud kirjarahva hulk 1000 eestlasest elaniku kohta. Hiljem sündinud isikud on välja jäetud, kuna nad ei pruukinud veel siin vaadeldud perioodi lõpuks oma karjääri alustada ja tähenduslik on vahemik 1850. aastast 1880. aastani. Kuna üldarvult ei olnud neid isikuid palju, siis näitavad jooned logistilise regressiooni mudeli hinnangut võimalusele saada kirjarahva osaks. Logistiline regressioon on statistiline tehnika, kus ennustatakse andmete põhjal mõne sündmuse või nähtuse esinemise tõenäosust – antud juhul kirjarahva hulka jõudmise tõenäosust kogu elanikkonna seast. Kuigi joonisel 5a on Liivimaa sündide ülekaal seletatav Liivimaa suurema rahvaarvuga, siis ka seda arvestades ja mõõdikut rahvaarvuga kohandades oli Liivimaal sündides ikkagi suurem võimalus tõusta kirjarahva sekka. Pikka aega oli vahe umbes kahekordne: ERB-s registreeritud autorite põhjal sai 1850. aastal sündinuist Liivimaal kirjarahva sekka 1:100 000, Eestimaal 1:200 000; aastal 1875 Liivimaal 1:50 000, Eestimaal 1:100 000 elaniku kohta. Analüüsi mõtestades peab aga arvestama, et sünnikoht sai lisatud ainult 25%-l märgitud sünniajaga isikutest ning sageli ei leidnud ka bibliograafia koostajad seotud isikute kohta piisavalt infot, et sünniaegagi märkida. Tegelikkuks

Joonis 6. Kirjarahva sünniaastad ja kooliharidus (1800–1900). **A.** Kirjarahva sündide 1000 eestlasest elaniku kohta Eestimaa ja Liivimaa kubermangus (1800–1900). Ristid ja kolmnurgad tähistavad sündide hulka igal aastal (ristid Liivimaal, kolmnurgad Eestimaal), jooned näitavad logistilise regressiooni mudeli hinnangut kirjarahva hulka saamise võimaluste kohta läbi aja. **B.** Rahvakoole 1000 eestlasest elaniku kohta Eestimaa ja Liivimaa kubermangus (1845–1890).

vastavate arvude saamiseks peaks tulemused korrutama tõenäoliselt vähemalt neljaga, aga ilmselt isegi suurema arvuga.

Mõtteeksperimentina asetan need neljakordsed väärtused sündide konteksti. Neil aastail oli sündimus umbes 3,3 last 1000 elaniku kohta. Nii võib mõelda, et 1850. aastal sündinuist sai Liivimaal kirjarahva liikmeks iga 825. laps, Eestimaal iga 1650. laps, 1875. aastal sündinuist aga Liivimaal iga 412. laps ja Eestimaal iga 825. laps. Aastaks 1900 olid erinevused taandunud ja kummaski kubermangus võis kirjarahva liikmeks saada iga 200. laps. Sarnaseid jooni tõi oma „kuulsuste kaardil” välja Miks (1938). Arvestades rahvastiku tihedust, oli tema kaardil kõige mõjukam ala just Viljandimaa ja selle lähiümbrus, kust 1938. aastaks oli sirgunud üks mõjukas inimene vähemalt iga 1881. aastal loendatud 600 elaniku kohta. Kaartidele koondataud isikute nimekirjad küll täpselt sisus ja eesmärkides ei ühti, aga üldtrendid on võrreldavad. XIX sajandi keskel domineeris kirjakultuuris Liivimaa kubermang ja XIX sajandi lõpuks taandus Põhja- ja Lõuna-Eesti erinevus kirjarahva päritolus. Sama on näidanud Toomas Karjahärm ja Väino Sirk (1997), analüüsides üksik-asjalikult eesti haritlaste päritolu.

Teine oluline teema kirjakogukonna kasvu juures on hariduse levik. Hariduse valdkonnas toimus XIX sajandi jooksul mitmeid reforme ja katsetusi, mille tõttu kasvas haritud eestlaste hulk. Sellesse andis oma panuse konkurents luteri kiriku, baltisaksa mõisnike ja rüütelkonna ning tsaaririigi ametivõimude vahel, kes kõik nägid teatud hetkel hariduse arendamises võimalust kasvatada enda mõjuvõimu (Andresen 1985: 115–119). Siin vaadeldud perioodi jooksul esines samuti tagasilööke ning piirkondade haridusolud sõltusid nii kubermangu hariduspoliitikast,

mõisnike volist kui ka talurahva võimalustest ja soovist kooli toetada. Kuigi 1787. aasta koolipatendi mõjul ehitati mõlemas kubermangus üles koolivõrk, siis kehvade olude tõttu kadus see Eestimaa kubermangus XVIII sajandi lõpuks täielikult (Andresen 1999: 194–217). Liivimaal jäi koolivõrk mõnel pool suhteliselt stabiilsena püsima (Tartumaal, Viljandimaal ja Võrumaal), teisel toimus samuti taandareng (Pärnumaal ja Saaremaal).

Olulised muutused koolielus said alguse 1830. aastatel, mil Vene impeeriumis püüti viia haridust rangemalt ühtsetele alustele, osaliselt reaktsioonina Poola ja Prantsusmaa talurahva ülestõusudele (Andresen 2002: 82–86). Vene impeeriumis leiti, et hariduse ühtlustamine võib ennetada talurahva rahulolematust. Liivimaal sai koolivõrk 1840. aastatel toetuda allesjäänud koolidele, Eestimaal aga pidi koolivõrgu uuesti looma ja taastama. Selle tulemusel jäi Eestimaa veel pikaks ajaks Liivimaaga võrreldes maha nii hariduse sisult kui ka koolivõrgu ulatuselt. Erinevused said enam-vähem tasandatud alles 1880. aastate keskpaigaks (Paatsi 2001: 875–876). Kirjaoskuse arengut mõjutasid muu hulgas oluliselt haridusreformid, kus mehaanilise lugemise asemel hakati õpetama funktsionaalset lugemist (Paatsi 2001: 875–882; Raun 2017: 73–75). Selles oli samuti Liivimaa Eestimaast veidi eesrindlikum.

Toonasest koolivõrgust on kokku kogutud detailsed andmed kihelkondade kaupa ning kirjeldatud koolide asutamist ja hetkeseisu üle Eestimaa ja eestikeelse Liivimaa (Andresen 2002). Trükitud tabelite andmed rahvakoolide asutamisest vahemikus 1835–1885¹ kirjutasin siinse analüüsi jaoks ümber masinloetavasse formaati. Koolivõrgu analüüsiks koondasin kokku ka demograafilised andmed maarahvast, kellele olid rahvakoolid mõeldud. Neid andmeid kokku viies saab välja arvutada selle, kuidas olid eri piirkonnad kaetud koolivõrguga 1000 elaniku kohta.

Joonisel 6b on toodud rahvakoolide tihedus kubermangu tasandil 1000 elaniku kohta. Sealt on kujukalt näha Eestimaa mahajäämus Liivimaast 1840. ja 1850. aastatel. Eestimaal hakkas olukord paranema pärast 1856. aasta koolipatendi vastuvõtmist, aga Liivimaaga sama tasemeni jõudmiseks kulus veel 20 aastat. 1874. aastal Liivimaal ja 1878. aastal Eestimaal hakkasid koolielu reguleerima seadused, mis viisid õpetamise sisu kümnendi jooksul üldjoontes ühtsetele alustele. Vahemikus 1840–1875 oli aga Liivimaal haridus selgelt kättesaadavam kui Eestimaal.

Mõlemad kubermangud keskmiselt ja ka maakonnad nende sees jõudsid 1875. aastaks enam-vähem 1,6 koolini 1000 inimese kohta. Aastal 1881 oli eesti 731 691 talupoja kohta 1221 luteriusu külakooli, mis teeb 1,67 kooli 1000 inimese kohta ehk ühe kooli iga 600 inimese kohta (Andresen 1985: 127). 1816. aasta Eestimaa ja 1819. aasta Liivimaa talurahvaseaduse järgi kohustati asutama külakool igasse vähemalt 500 meeshingega mõisakogukonda, 1856. aasta Eestimaa talurahvaseaduse järgi veel kool iga 300 täiskasvanu kohta (Andresen 1985: 120, 2002: 86). Arvestades mõisakogukondade suurusest tingitud mõningast ebaühtlust, võib 1880-ndate koolivõrku pidada juba enam-vähem ametlikke nõudeid järgivaks.

Kubermangude koolivõrgu kujunemise trende saab võrrelda joonisel 6a kujutatud kirjarahva liikmete sündidega. Kui XIX sajandi esimesel kolmandikul oli või-

¹ Trükkis on ilmunud ka ülevaade XVIII sajandist (Andresen 1999), mis võimaldab analüüsiperioodi tulevikus pikendada.

malus saada kirjarahva osaks mõlemas kubermangus suhteliselt väike, siis alates 1840-ndatest tõusis Liivimaa esile ja 1850-ndatel oli Liivimaal sündides pea kaks korda suurem tõenäosus saada kirjarahva osaks kui Eestimaal. Huvitaval kombel oli tol ajal ka koolivõrgu tihedus Liivimaal inimese kohta umbes kaks korda suurem. Seejuures püsis Liivimaal sündinud kirjarahva hulk suurem pikemat aega, kui erines kahe kubermangu koolivõrgu tihedus – noorte koolitamine võtab aega ja see võib osaliselt tuleneda koolide erinevast tasemest. Kui sisulised erinevused koolide vahel said tasandatud 1880. aastate keskpaigaks, siis umbes samal ajal sündinute seas on märgata kirjarahva hulka saamise võimaluste võrdsustumist.

Andmete järgi on kirjarahva kujunemine seotud hariduse edenemisega. Ajaloolised protsessid on tihti omavahel põimunud ja selles on tõenäoliselt oluline roll olnud nii isiklikel vabadustel kui ka majanduslikul heaolul, mis mõlemad olid Liivimaal ajutiselt paremad kui Eestimaal. Ka haridus võis mõjutada kirjakogukonna kujunemist eri trajektooride kaudu. Lihtne seletus oleks, et rahvakoolide olemasoluga said helgemad pead ennast kirjarahva seas teostada. Samal ajal olid koolivõrgu väljatöötamise, õpetajate koolitamise, suhtlusvõrgustiku tekke ja õppekirjanduse loomisega seotud muud arengud, mis võisid kirjarahva kujunemist hoogustada. Näiteks 1840-ndatest alates kohtusid kooliõpetajad sagedasti koolikonverentside ja väiksemate seminaride raames, mis võis oluliselt innustada raamatute kirjutamist ja lugemist (vt Paatsi 2002). 1850.–1860. aastatel oli koolide kujunemisloos tähtis hetk, kui koolide eesti soost kasvandikud asusid oma kodukandis õpetaja positsioonile, toetades sedasi eesti keele- ja mõtteruumi teket (Andresen 2002: 298–317). Kujuka faktina on esile toodud, et 1869. aasta esimesel laulupeol oli 789 osalejast vähemalt 388 just kooliõpetajad (Andresen 1985: 117).

Ühendatud andmestikega töötamine annab tulevikus võimaluse uurida neid protsesse üksikasjalikumalt, näiteks vaadeldes, milliste koolide õpetajad võtsid osa ametikaaslaste konverentsidest ja kas need koolid toetasid eriliselt inimeste jõudmist kirjarahva hulka. Koolivõrgu mõju kirjarahva hulga kasvule saab uurida ka kihelkonna tasandil: kas tihedam koolivõrk toetas kirjarahva järelkasvu? ERB andmestikus saaks ühendada eestikeelsete trükistega seotud isikute nimed nende elukutsetega ning uurida kooliõpetajate rolli raamatute kirjutamisel ja koostamisel.

2.5. Andmete ja uurimuse piirangud

Eeltoodud trendide juures on hulk aspekte, mida saaks põhjalikumalt käsitleda. Siinse artikli fookus on osaliselt tingitud just andmete kättesaadavusest. ERB-s esitatud isikute kaudu saab kirjeldada kirjarahva kujunemist Eesti alal. Ent siin-ses analüüsis kasutatud andmete põhjal ei ole teada, kas need isikud võisid olla baltisakslased, kui paljud neist olid lähedalt seotud toonase aadliga, kui paljud aga pärinesid taludest. Artiklis käsitlesin ka andmeid rahvakooli võrgustike kohta. Analüüs aga ei hõlma seda, kuidas erines mõisate ja kihelkondade majanduslik olukord, mis võinuks haridustaset mõjutada. Andmepõhised analüüsid toetuvad varasemate uurijate ja kataloogijate sisulisele tööle ning selle täiendamisele ja kontrollimisele.

Võib tunduda lihtne lähtuda sellest, et kaasama peab kõiki tänapäevase Eesti territooriumil ilmunud trükiseid või mujal ilmunud eestikeelseid trükiseid, kuid praktiline bibliograafia loomine toob kaasa üksjagu küsimusi selle kohta, kuhu tuleks tõmmata piir. On hulk Eesti alaga kaudsemalt seotud autoreid ja trükiseid, ja on omajagu arutletud selle üle, keda rahvusbibliograafiasse või kirjanduslukku kaasata ja keda mitte (nt Matjus 1999; Michelson 2002; Lukas 2008; Undusk 2011; Sakova-Merivee 2014). Kindlapiirilise valimi tekitamiseks võib näiteks arvesse võtta üksnes teadaolevalt Eesti alal avaldatud trükised või puhtalt eestikeelsed trükised olenevalt sellest, mis nähtust soovitakse kirjeldada. ERB andmestik on üpris põhjalik oma ainese katmisel, aga iga andmeanalüüs eeldab teabe kohandamist ja kontrolli järelduste tegemisel.

Artiklis võtsin uurimise alla kogu bibliograafia. Aastatel 1800–1940 oli eestikeelsetest tekstidest 5% (2073 teksti) ilmunud väljaspool Eesti tänapäevast ala, neist omakorda 85% Riias, Peterburis, Moskvas või Helsingis. Kultuuriruumi mõttes ei tasu Riia ja Peterburi analüüsist kõrvale jätta, kuna seal ilmunud trükised ringlesid kindlasti ka Eesti alal ning olidki tihti selle jaoks trükitud. Suurlinnades oli samuti eestikeelne lugejaskond, kes kuulus toonasesse eestikeelsesse kultuuriruumi. Peterburi roll eestikeelse kirjaruumi kujunemises vääriks eraldi käsitlust, kuivõrd seal elanud eestlaste arv oli XIX sajandi teisest poolest 1920-ndateni võrreldav Eesti suurimate linnadega: näiteks 1917. aastal elas Peterburis umbes 60 000 eestlast, Tallinnas umbes 90 000 (Pullat 2004: 42–47). Kui analüüsida Teise maailmasõja järgset perioodi, mil kasvas eestikeelne diasporaa ja vastav kirjastamisvajadus, tasuks täpsemalt eristada, kus võisid analüüsitavad trükised levida.

3. Kokkuvõte

Artiklis kasutasin Eesti rahvusbibliograafia ja teisi ajaloolisi andmestikke eesti kirjakultuuri algusaegade uurimiseks. Andmepõhine vaade ajaloolistele protsessidele annab sündmustest ülevaatliku pildi ja võimaldab kontrollida üksikasjalikumaid hüpoteese. Artiklis olid fookuses eesti keele staatus Eesti alal, kirjakogukonna liikmete päritolu ja selle võimalikud seosed koolivõrgu laienemisega. Ilmunud trükiste ja nende metainfo analüüs võimaldab vaadelda neid küsimusi kvantitatiivselt, hõlmates suuri andmekogusid.

ERB-põhine analüüs näitab eesti keele püsivat osatähtsuse kasvu läbi siin vaadeldud perioodi ja mitmete poliitiliste sündmuste. Andmetest on näha, kuidas ärkamisajal sai eestikeelne kirjakogukond olemasoleva, peamiselt saksakeelse kultuuriruumi üle valdavaks ning kasvas läbi XIX sajandi, sealhulgas venestusajal. Üha suurem hulk inimesi sai eestikeelse kirjakogukonna osaks ja nende jaoks sai eesti keel järkjärgult peamiseks töökeeleks: kui XIX sajandi algul tegutsesid eestikeelsete raamatutega seotud inimesed peamiselt muudes keeltes, siis aastatel 1840–1860 tegutsesid nad keskeltläbi juba 60–70% eesti keeles ja alates 1890-ndatest üle 90% eesti keeles. Ka raamatutega seotud isikute keskmine vanus vähenes ärkamisaja paiku märgatavalt.

Kuigi XIX sajandi alguses domineerisid arvuliselt Eestimaa kubermang ja põhja-eesti murdetaustaga inimesed, hakkas kasvav kirjakogukond üha enam peegeldama Eesti murrete mitmekesisust. Sajandi keskpaigas tulid esile lõuna-eesti murderühma aladelt ja sajandi lõpus ka saarte ja kirderanniku murrete aladelt pärit inimesed, maha jäid vaid setod, kelle kirjaoskus jõudis teiste piirkondade omale järele alles 1920. aastatel (Lõuna 2003). 1850.–1880. aastatel domineeris Liivimaa kubermang: seal oli pea kaks korda suurem võimalus saada kirjakogukonna liikmeks kui Eestimaal.

Lõuna-Eesti olulisust ärkamisajal on toodud esile nii majanduslike kui ka kultuuriliste põhjendustega (Miks 1938; Mägi 1942; Talve 2004: 519–523). Olulist rolli mängis küll lisaks kohalike juhtide aktiivsus, mis võis vaesemaidki piirkondi kultuuriliselt esile tõsta (Laar 2005: 168, 215–216, 377–389). Siin artiklis vaatlesin haridusvõrgu ja kirjakogukonna kujunemise seoseid. Liivimaa kubermang oli umbes aastatel 1840–1870 nii koolivõrgu arengus kui ka haridusreformides Eestimaast ees, mis võib osaliselt seletada Liivimaa suuremat esindatust kirjakogukonnas. Kahe kubermangu kirjakogukonna erinevused taandusid umbes samal ajal, kui ühtlustus haridusel. Eri valdkondade andmete ühendamine aitab neid seoseid tulevikus täpsemalt uurida.

ERB andmete kasutamise võimalusi ajaloolistes uurimustes saab mitmeti laiendada. Raamatute trükiandmete kõrvale saaks võtta tekstide sisu. Isikute murdetausta arvestades oleks võimalik uurida vahetult kodumurde mõju kirjakeelele (nt Kask 1984; Tinits 2023). Eri murrete arvesse võtmine kirjakeele normides oli oluline teema XX sajandi keelekorralduse aruteludes (vt Raag 2008; Plado 2022).

Analüüse saaks täpsustada, kui uurimusse haarata ERB-s toodud info tekstižanride (ilukirjandus, kalendrid, lauluraamatud jne) ja seotud isikute rollide (autorid, tõlkijad, toimetajad, illustraatorid) kohta. Teistest andmestikest võib lisada raamatutega seotud isikute ametite info, kasutades eluloolisi andmestikke (ISIK, VEPER, Laar 2005). Kultuurilooliselt oluline võiks olla eristada eesti päritolu kirjarahvast baltisaksa omast, kuigi nii mõnelgi juhul on see keeruline isegi eluloo üksikasjalikumal kaardistamisel (nt kas Otto Wilhelm Masing oli rohkem eesti või baltisaksa päritolu? Vt Karjahärm, Sirk 1997).

Artiklis võtsin ERB andmete kõrvale isikute eluloolised andmed, rahvaloenduste andmed, murdekaardid ja koolivõrgu kujunemise andmed. Nende ühendamine oli praegu üpris töömahukas – andmestikud on loodud üksteisest eraldi ja tihtipeale tuleb need enne kasutamist teha masinloetavaks. Seda tööd saaks aga tulevikus hõlbustada, luues kultuuriloolisi koondandmestikke, kus seostatavates andmestikes on olemas ühenduslülid teistega. Näiteks võiks neist kergesti kätte saada XIX sajandi eesti kirjanikud oma elukohaga ning seostada väljaannete trükiarvud elanike arvuga kaasajal. Paljuski on see informatsioon eri andmekogudes olemas, neid pole aga seni püütud ühte kohta koondada.

Andmepõhine humanitaaria saab aidata kultuuriloolastel teha üldistusi pika aja jooksul talletatud info kohta. Siin artiklis kasutasin ERB ja teisi ajaloolisi andmeid eestikeelse kirjakogukonna algusaegade kirjeldamiseks. Eri valdkondade andmestike ühendamine võib aidata kaasa ka teadmiste sünteesile ja proovile panekule uutes

kontekstides. Algoritmipõhine lähenemine humanitaarses uurimistöös on esialgu suhteliselt uus nähtus, aga nii selle usaldusväärsus kui ka kasutuslihtsus võiks parandada järk-järgult uurimistöö käigus. Sel kaalutlusel on artikli tehnilises lisas toodud kood ja andmed, mille alusel ehitada üles uusi analüüse.

Uurimistööd on finantseerinud Haridus- ja Teadusministeeriumi programm „Eesti keel ja kultuur digiajastul“ (EKKD72) ja Eesti Teadusagentuur (PUTJD1251). Tänan artiklit retsenseerinud ja kommenteerinud kolleege, eriti Elisabeth Kaukoneni, Kaisa Langerit, Krister Kruusmaad, Liina Lindströmi ja Lydia Risbergi.

KOOD JA ANDMED

Artikli tehniline lisa, analüüsi kood ja andmed:

<https://doi.org/10.17605/OSF.IO/KJZ4S>

VEEBIVARAD

Deutsche Nationalbibliografie. https://www.dnb.de/EN/Professionell/Metadaten-dienste/Metadaten/Nationalbibliografie/nationalbibliografie_node.html

ERB = Eesti rahvusbibliograafia (raamatud). <https://digilab.rara.ee/andmestikud/raamatud/>

GeoNames kohanimeandmebaas. <https://www.geonames.org>

ISIK = Eesti biograafiline andmebaas ISIK. <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/isik>

KNAB = Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas. <https://arhiiv.eki.ee/knab/knab.htm>

VEPER = Väliseesti isikulooline andmebaas. <https://veper.tlulib.ee/>

VIAF = Virtual International Authority File. <https://viaf.org>

Wikidata database. <https://www.wikidata.org>

KIRJANDUS

Ainsaar, Mare 1997. Eesti rahvastik Taani hindamisraamatust tänapäevani. Estonian population from Liber Census Daniae up to nowadays. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Anderson, Benedict 1991. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London: Verso.

Andresen, Lembit 1985. Eesti rahvakooli vanem ajalugu. Tallinn: Valgus.

Andresen, Lembit 1999. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. II, Kaheksateistkümnnes sajand. Tallinn: Avita.

Andresen, Lembit 2002. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu. III, Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Tallinn: Avita.

Andresoo, Janne 2000. Eesti rahvusbibliograafia – uue aastatuhande väljakutsed. – Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 5. Toim Rein Saukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 140–143.

Antik, Richard 1932. Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu. 1632.–1917. a. ilmunud eestikeelsete raamatute nimestik. Tartu: Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu.

- Barron, Alexander T. J.; Huang, Jenny; Spang, Rebecca L.; DeDeo, Simon 2018.** Individuals, institutions, and innovation in the debates of the French Revolution. – *Proceedings of the National Academy of Sciences*, kd 115, nr 18, lk 4607–4612.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1717729115>
- Buringh, Eltjo; Van Zanden, Jan L. 2009.** Charting the „Rise of the West”: Manuscripts and printed books in Europe, a long-term perspective from the sixth through eighteenth centuries. – *The Journal of Economic History*, kd 69, nr 2, lk 409–445.
<https://doi.org/10.1017/S0022050709000837>
- Eesti rahvusraamatukogu 2023a.** Estonian National Bibliography – books in Estonian [Data set]. – Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8228805>
- Eesti rahvusraamatukogu 2023b.** Estonian National Bibliography – foreign language books [Data set]. – Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8228821>
- Hennoste, Tiit 1997.** Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Toim Mati Ereht, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 44–66.
- Hennoste, Tiit; Pajusalu, Karl 2020.** Murded ja kirjakeel. – Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim K. Pajusalu, T. Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Tallinn: Emakeele Selts, lk 67–76.
- Ibrus, Indrek; Schich, Maximilian; Tamm, Marek 2021.** Digihumanitaariast kultuuriandmete analüüsini. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 671–688. <https://doi.org/10.54013/kk764a2>
- Jordan, Paul Eduard 1886.** Die Resultate der ehstländischen Volkszählung vom 29. December 1881 in textlicher Beleuchtung. Tallinn: Lindfors' Erben.
- Jürgenson, Dietrich Heinrich 1844.** Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Aus dem Nachlasse des Seminarinspektors Jürgenson. Tartu: F. Severin.
- Kandler, Anne; Powell, Adam 2018.** Generative inference for cultural evolution. – *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, kd 373, nr 1743, 20170056. <https://doi.org/10.1098/rstb.2017.0056>
- Karjahärm, Toomas 2012.** Vene impeerium ja rahvuslus. Moderniseerimise strateegiad. Tallinn: Argo.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Karsdorp, Folgert; McGillivray, Barbara; Nerghe, Adina; Wevers, Melvin 2020.** Preface. – *Proceedings of the Workshop on Computational Humanities Research (CHR 2020)*. (CEUR Workshop Proceedings 2723.) Toim F. Karsdorp, B. McGillivray, A. Nerghe, M. Wevers. Aachen: CEUR-WS, lk v–viii.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. – Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus.
- Kestemont, Mike; Karsdorp, Folgert; de Bruijn, Elisabeth; Driscoll, Matthew; Kapitan, Katarzyna A.; Ó Macháin, Pádraig; Sawyer, Daniel; Sleiderink, Remco; Chao, Anne 2022.** Forgotten books: The application of unseen species models to the survival of culture. – *Science*, kd 375, nr 6582, lk 765–769. <https://doi.org/10.1126/science.abl7655>
- Kikas, Katre 2018.** Meenutatud keel ja unustatud kiri: rahvalikud keelekorraldajad J. Hurda rahvaluulekogus. – *Mäetagused*, nr 70, lk 13–38.
<https://doi.org/10.7592/MT2018.70.kikas>

- Kruus, Oskar 1995.** Eesti kirjarahva leksikon. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kruusmaa, Krister; Tinitis, Peeter; Nemvalts, Laura 2025.** Curated Bibliographic Data: The case of the Estonian National Bibliography. – *Journal of Open Humanities Data*, kd 11, nr 1. <https://doi.org/10.5334/johd.280>
- Laar, Mart 2005.** Äratjad: rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. Tartu: Greif.
- Lahti, Leo; Marjanen, Jani; Roivainen, Hege; Tolonen, Mikko 2019a.** Bibliographic data science and the history of the book (c. 1500–1800). – *Cataloging & Classification Quarterly*, kd 57, nr 1, lk 5–23. <https://doi.org/10.1080/01639374.2018.1543747>
- Lahti, Leo; Vaara, Ville; Marjanen, Jani; Tolonen, Mikko 2019b.** Best practices in bibliographic data science. – *Proceedings of the Research Data and Humanities (RDHUM) 2019 Conference: Data, Methods and Tools*. (Studia humaniora ouluensia 17.) Toim Jarmo Harri Jantunen, Sisko Brunni, Niina Kunnas, Santeri Palviainen, Katja Västi. Oulu: University of Oulu, lk 57–65.
- Lukas, Liina 2008.** Balti kirjakultuuri mitmekeelsest loomust. – *Rahvuskultuur ja tema teised*. (Collegium litterarum 22.) Toim Rein Undusk. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 23–33.
- Lõuna, Kalle 2003.** Petserimaa integreerimine Eesti Vabariiki 1920–1940. (Loodus, aeg, inimene.) Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Marjanen, Jani; Vaara, Ville; Kanner, Antti; Roivainen, Hege; Mäkelä, Eetu; Lahti, Leo; Tolonen, Mikko 2019.** A national public sphere? Analyzing the language, location, and form of newspapers in Finland, 1771–1917. – *Journal of European Periodical Studies*, kd 4, nr 1, lk 54–77. <https://doi.org/10.21825/jeps.v4i1.10483>
- Matjus, Ülo 1999.** Tallamisi rahvusbibliograafia radadel. – *Akadeemia*, nr 4, lk 832–849.
- Michelson, Ruth 2002.** Estica/Estonica/Baltica määratlemisest. – *Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 7*. Toim Rein Saukas. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 162–172.
- Miks, A. 1938.** Märkusi eesti kultuuritegelaste päritolu kohta. – *Eesti Kirjandus*, nr 3, lk 129–141.
- Mägi, Arvo 1942.** Eesti juhtkonna päritolust. – *Postimees* 5. XII, lk 6.
- Paatsi, Vello 2001.** Seal kirjutab nüüd juba karjapoiss... Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. I. – *Akadeemia*, nr 5, lk 875–903.
- Paatsi, Vello 2002.** Kooliõpetajal on kooskäimisi niisama tarwis nagu kristlasel kirikuskäimist. Eesti rahvakooli muutumisi 1840–1886. II. – *Akadeemia*, nr 1, lk 93–121.
- Paatsi, Vello 2016.** Rännates Gutenbergi galaktikas. Kultuuriloolisi uurimusi aastatest 1993–2015. (Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa.
- Plado, Helen 2022.** Rahvakeelsus XX sajandi alguskümnnendite Eesti keelekorralduses (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole). – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 1075–1092. <https://doi.org/10.54013/kk780a1>
- Pullat, Raimo 2004.** Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. aastani. Tallinn: Estopol.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Raun, Toivo U. 2017.** Literacy in the Russian empire in the late 19th century: the striking case of the Baltic provinces. – *Acta Historica Tallinnensia*, nr 23, lk 65–77. <http://doi.org/10.3176/hist.2017.1.06>

- Reimo, Tiiu; Paatsi, Vello 2010.** Eesti ja baltisaksa trükisõna aastail 1801–1917. Uurimisseis ja perspektiivid. – Trükis Eesti- ja Liivimaa 1801–1917. Toim V. Paatsi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 7–19.
- Risberg, Lydia; Langemets, Margit 2023.** Sõnatähenduste normimise traditsioon ja selle murdmine eesti keelekorralduses. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, kd 14, nr 1, lk 49–80.
<https://doi.org/10.12697/jeful.2023.14.1.02>
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1832.** Uebersicht der esthnischen Literatur, nach dem Inhalte der Schriften und chronologisch geordnet. – Beiträge zur genauern Kenntniß der esthnischen Sprache, kd 20. Pärnu: Rosenplänter, lk 1–41.
- Schich, Maximilian; Song, Chaoming; Ahn, Yong-Yeol; Mirsky, Alexander; Martino, Mauro; Barabási, Albert-László; Helbing, Dirk 2014.** A network framework of cultural history. – *Science*, kd 345, nr 6196, lk 558–562. <https://doi.org/10.1126/science.1240064>
- Sakova-Merivee, Aija 2014.** Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia – kellele ja miks? – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 862–866. <https://doi.org/10.54013/kk684a5>
- Talve, Ilmar 2004.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvuseni. Tartu: Ilmamaa.
- Tinits, Peeter 2023.** Stratified historical corpus of Estonian 1800–1940. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, kd 19, lk 175–194. <http://doi.org/10.5128/ERYa19.11>
- Tinits, Peeter; Klavan, Jane; Lindström, Liina 2021.** Digihumanitaaria Eestis. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 667–677. <http://doi.org/10.54013/kk764a1>
- Tolonen, Mikko; Hill, Mark J.; Ijaz, Ali Zeeshan; Vaara, Ville; Lahti, Leo 2021.** Examining the early modern canon: The English Short Title Catalogue and large-scale patterns of cultural production. – *Data Visualization in Enlightenment Literature and Culture*. Toim Ileana Baird. Cham: Palgrave Macmillan, lk 63–119.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-54913-8_3
- Tolonen, Mikko; Mäkelä, Eetu; Lahti, Leo 2022.** The anatomy of Eighteenth Century Collections Online (ECCO). – *Eighteenth-Century Studies*, kd 56, nr 1, lk 95–123.
<https://doi.org/10.1353/ecs.2022.0060>
- Uiboaed, Kristel; Kyröläinen, Aki 2015.** Keeleteaduslike andmete ruumilisi visualiseerimisvõimalusi. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, kd 11, lk 281–295.
<http://doi.org/10.5128/ERYa11.17>
- Underwood, Ted 2019.** Distant Horizons: Digital Evidence and Literary Change. Chicago: University of Chicago Press.
- Undusk, Jaan 2011.** Baltisaksa kirjakultuuri struktuurist. Ärgituseks erinumbri lugejale. – *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 561–671.
- Undusk, Jaan 2012.** Luterlik, valgustuslik ja romantiline keeleideoloogia meie vanemas kirjakultuuris. – *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 73–90.
- Vinkel, Aarne 1966.** Eesti rahvaraamat. Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast. Tallinn: Eesti Raamat.

Peeter Tinits (sünd 1986), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut; Max Plancki Evolutsioonilise Antropoloogia Instituut (Deutscher Platz 6, 04103 Leipzig, Saksamaa), digihumanitaaria teadur, peeter.tinits@ut.ee

A data-intensive view on the emerging Estonian written language community, 1800–1940: National bibliography, data enrichment, and public schools

Keywords: national bibliography, data-intensive humanities, Estonian national awakening, written language, book history

The Estonian National Bibliography aims to provide a comprehensive overview of all printed works published in Estonia, by Estonians, or about Estonians. Bibliographic data science has suggested that national bibliographies can be used to study cultural history using the tools of digital humanities. In this article, I explore the historical details surrounding the emergence of the Estonian written language community, with a focus on the mid- to late 19th century.

I introduce the Estonian National Bibliography as a data source and trace the emergence of the Estonian written language community within its records. Specifically, I look at changes in the status of the Estonian language within its language area, the backgrounds of the contributors to book publishing, and the possible influence of public schools. I enrich these analyses by incorporating other biographical, demographic, geographic, and historical datasets.

Over time, books published in the Estonian language area began to rely more on Estonian, building on an earlier German-language tradition. Despite the early importance of multilingual contributors, the main contributors soon began working mostly in Estonian. From the early 19th century through the National Awakening, the average age of new contributors decreased by around 10 years, reflecting the steady influx of younger educated people.

The analysis of the contributors' birth backgrounds reveals that dialectal diversity among community members gradually increased, with some local variation. For a few decades around the time of the National Awakening, being born in the Governorate of Livonia doubled one's chances of joining the written language community. This can be partly explained by differences in educational policy that led the Governorate of Estonia to fall behind in expanding its public school network.

This article demonstrates how national bibliographic data can be used to study cultural history. Combining it with other data sources enables researchers to address questions from different disciplines – for example, assessing the impact of historical education policies or investigating shifts in dialectal diversity within a language community.

Peeter Tinitis (b. 1986), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics / Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology (Deutscher Platz 6, 04103 Leipzig, Germany), research fellow in digital humanities, peeter.tinitis@ut.ee

kabajantsik ja vorlontsik

LEMBIT VABA

„Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS) ütleb, et *kabajantsik* on ’hulgas, sulgi, kahtlane isik’ või sisutu sõimusõna, *vorlontsik* aga ’logard, päevavaras’. Sõnavarauurijad on mitut puhku avaldanud arvamust nende päritolu kohta.

kabajantsik pääseb sõnaraamatusse aastal 1936, kui ilmub Elmar Muugi koostatud „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” viies, parandatud ja täiendatud trükk, kus see on esitatud kujul *kabajan’tsik* ’kaabakas’ (VÕS 1936: 149), kuid kirjasõnas esineb see Enn Ernitsa (2024: 1129) andmeil juba aastal 1894, kui Sakala lisas ilmub August Kitzbergi näidend „Punga-Mart ja Uba-Kaarel”. *kabajañtsik* ~ *kabajañtsikas* ~ *kabajantsik* ~ *kabajansik* näikse olevat rohkem tuntud idapoolses Eestis, sh rannikumurde idaosas (IisR), keskmurde idaservas (Sim), idamurdes (Trm Lai) ja Tartu murde lääneosas (Ran Nõo), kuid teateid on siiski ka Saaremaalt (Kaa), läänemurdest (Mar Han Hää Saa) ning Mulgi (Pst) ja Võru murdest (Rõu) (täpsemalt EMS). Ernitsa (2024: 1128–1129) teatel esineb *kabajants* ka ühes siirdevormilises Karksi rahvalaulus, kuid võib tema arvates olla muud päritolu.

Ernits (2024: 1128–1130) on selgitanud ka *kabajantsiku* etümoloogiat ning enne teda on seda teinud Julius Mägiste (EEW 2: 631). Kummagi sõnavaraurija seletuskatses on ühine oletus, et *kabajantsik* on (omaaegne) liitsõna, mille järelois -*jantsik* on ilmselt isikunimi, ent arvamus lahkneb aligusosa tõlgendamisel. Mägiste on aligusosas kahtlemisi näinud nimisõna *kaba* ’tööriistade laiem või jämedam ots vms’, järeloisas aga mehenime *Jants* (< *Jaan*), millele on lisandunud deminutiivliide -*ik*. Ootuspäraselt ei ole Mägiste seletus heakskiitu leidnud (vt ETY: sub *kabajantsik*, Sõnaveeb).

Ernitsa (2024: 1128–1130) arvates võiks *kabajantsiku* aligusosa olla lähtunud nimisõnast *kaabakas*, kus 1. silbi vokaal on lühenenud, või verbist *kabama* ’käsi-kaudu otsima; kahmama, kabistama jt’, järelois on aga tema hinnangul tõenäoliselt seotud isikunime *Jan(t)s* deminutiivse vormiga. Tähelepanu köidab lisamärkus, et sõna aligusosa vokalismi kujunemisele on võinud kaasa aidata vene laensõna *kabak* ’kõrts’. Ehkki Ernitsa etümoloogia rajaneb mitmel oletusel, väärib see siiski tähelepanu.

vorlontsik : *vorlontsiku* ’ringiaeleja, hulgas, võsaröövel / Herumtreiber, Strolch, Strauchdieb’ leiab Wiedemanni sõnaraamatust (1869: 1535), kus seda on esitletud põhjaeesti keelega Tartumaa sõnana. Hilisema murdeuurimise käigus pole *vorlontsikut* kummalisel kombel registreeritud. EKSS-i ekstsertid kirjanusteostest kõnelevad siiski sellest, et sõna pole unustusehõlma vajunud.

Karl Bachman (1959: 262) on näinud *vorlontsik* (töös eksikombel *vorlantsik*) vene laenu sõnast *ворлантик*, mida autoril vene allikaist siiski pole õnnestunud leida. Mägist on samuti arvanud, et *vorlontsik* on vene laen, kuid jätnud targu laenu-aluse nimetamata (EEW 12: 3920). Uut lisamata on etümologiseerimislugu refereerinud Rogier Blokland (2009: 320). Udo Uibo (2010: 925) on aga oletanud, et tegemist on laenuga saksa nimisõnast *Faulenzer* 'laiskvorst, logard', kus saksa diftong *au* on edasi antud lühikese *o*-ga, mis peegeldab laenu-aluse baltisaksa (ja kadakasakslikke) hääldususest. Häälikuasendus (*Fau-* > *vo-*) on hästi põhjendatud ja aktsepteeritav, kuid sõna järelosise seletamiseks tuleb appi võtta uljas fantaasialend.

kabajantsik ja *vorlontsik* tõusevad eesti sõnavaras esile kõlalise omapäraga, mida võimendab harvaesinev sõnalõpp *-ntsik*. See viib mõttele, et tegu on siiski vene laenudega või on need saanud kirjeldatud kuju *ntsik*-lõpuliste vene laenude eeskujul.

Eesti keelde, peamiselt murdekeelde on laenatud märkimisväärsel hulgal üli-produktiivse vene *чик-* ja *щик-* (murdekeeles ka *шук-*) liitega nimisõnu, mis märgivad eelkõige elukutset, tegevusala, ametit. Neid leidub juba varasemas kirjasõnas, nt Otto Wilhelm Masingu Marahwa Näddala-Lehes (1821–1823, 1825): *parrutsik* 'leitnant' (vn *поручик*), *prikassik* 'järelevaataja, kubjas' (vn *приказчик*) (vt Kingisepp 2020). Arvukalt on neid Wiedemanni sõnaraamatus (1869), nt *iisvosik*, *visvassikas* 'voorimees' (vn *извозчик*), *karmantsik* 'taskuvaras' (vn *карманнык*), *konopatsik* 'takutaja, maja seinapalkide vahede tihendaja' (vn *конопачик*), *podrätsik* (*podrätshik*) 'ehitusettevõtja, töödejuhataja' (vn *подрядчик*), *trahtentsik* 'trahteripidaja' (vn *трактирщик*).

Sovetiaja russismid *apara-tšik* 'aparaaditöötaja' (vn *аппаратчик*), *haltu-rštšik*, ka *halturtsik* 'vusserdaja, kõrvaltöö tegija, haltuuramees' (vn *халтурщик*), *konto-rštšik* 'tšekist, julgeolekutöötaja' (vn *конторщик*) (Liivaku 2008) peegeldavad vene vastete häälikukoostist ja rõhuolusid üsna täpselt.

Eesti murdekeele vene laensõnu käsitlevas Mari Musta monograafias (Must 2000) esitatakse 24 kõnealuse liitega laensõna. Pole selge, kas järgsilbirõhuga vene laenu-aluste rõhk on püsinud ka murdekeeles, sest murdekogudes on sõnarõhku märgitud üsna suvaliselt, liati võib see isegi ühel ja samal keelejuhul olla kõikuv (Must 2000: 527, 529–530). Enamik vaadeldavaid vene laene on kolme- või neljasilbilised ning neid hääldatakse kahe kõnetaktina nagu liitsõnu. Laenu-alusest *подрядчик* lähtunud murdevariantide *poderätsik*, *podaretsik*, *puaderätsik* '(ehitus)töö ettevõtja, töödejuhataja' (Must 2000: 272) teise silpi on sügenenud mitteetümoloogiline vokaal *e*. Pole selge, kas uue, neljasilbilise sõnakujuga on taotletud mõlema kõnetakti kahesilbilisust või hoopis tüvesisese konsonantühendi muutumist CVC-järjendiks.

Oletan, et *kabajantsiku* võimalik vene laenu-alus on pihkvamurdeline *кабачик* (*кабаччик*) 'kõrtsmik, kõrtsipidaja', vrd *кабатчик* id. (POS 13: 367, 369). Samast laenu-alusest lähtub vadja *kabatšikk(a)* 'kõrtsmik' (VOT). Eesti keeles on sõna läbinud märkimisväärse rahvaetümoloogilise tõlgenduse, millele on kaasa aidanud laenu sisuplaan. Ütleb vanasõnagi, et „kõrtsimees põle ilmaskid ilmarahva meele järke mette” ja „kõrts on kuradi peapadi” (VS, vanasõnatüübid EV 7102 ja EV 4877). Mitteetümoloogilise *ja*-silbiga on sündinud „harmooniline” neljasilbiline sõna, kus mõlemad kõnetaktid on kahesilbilised.

Oletan, et *vorlontsik* on laen sõnaperest, kuhu kuuluvad Pihkva ja laiemalt Loode-Vene murdekeelest kirja pandud *ворлыхан* 'suli-, vargakommetega inimene', *ворлыга* 'varas', *варлыга* 'laisk inimene, logard; muutliku meelega inimene', *ворлыжатъ*, *варлыжить*, *ворлыжничатъ* 'jõude ringi luusima, jõlkuma, tööst kõrvale hoidma, mitte viitsima, laisk olema' (SRNG 4: 55, 5: 101), *ворлыга* 'varas, sulil' (POS 4: 152), *варлаха* 'laokil mõtetega inimene; looder, logard' (POS 3: 35). Selletüvelist *чик-* (*цик-*) liitega tuletist vene leksikograafia ei noteeri, ent võttes arvesse vene murdeainese hõredapoolset ja kaootilist kogumistööd, on see võinud jääda tähelepanuta. Kuid sõnalõpp *-(n)tsik* on võinud sugeneda alles eesti keelekontekstis. Seda oletust kinnitavad sellised sekundaarse *ntsik*-lõpuga vene laenud nagu *karbañtsik* 'piits, nuut' < vn *карбач* (Must 2000: 82–83), vrd *kantsik*, *trahtentsik* 'trahteripidaja' < vn *трактирщик* (Must 2000: 418) jmt.

Murdekeelsetest vene laenudest on paljudel juhtudel kadunud rõhutu algussilp, siin vaatluse all olevatest juhtudest nt *voßsik* '(linna) voorimees; postipoiss' < vn *узовщик*, *tretsik*, *retsik*, *reetsik* '(ehitus)töö ettevõtja, töödejuhataja' < vn *подрядчик*, *koñdsik* 'rullik, dresiin (raudteel)' < vn *вагончик* (näited allikast Must 2000). Võimalik, et analoogilise substitutsiooni tulemusena on sündinud läänemurdeline (Vig Han) *lontsik* ~ *loñtsik* 'laisk olevus' (EMS), minu kodumurdes (Kse) ka *lontsikas* 'laisk ja lohakas inimene, hrl kasvueas poisslaps', mida murdekogud paraku ei kajasta.

MURDED, MURRAKUD JA KEELED

Han = Hanila; **Hää** = Häädemeeste; **IisR** = Iisaku (rannikumurre); **Kaa** = Kaarma; **Kse** = Karuse; **Lai** = Laiuse; **Mar** = Martna; **Nõo** = Nõo; **Pst** = Paistu; **Ran** = Rannu; **Rõu** = Rõuge; **Saa** = Saarde; **Sim** = Simuna; **Trm** = Torma; **Vig** = Vigala; **vn** = vene keel.

VEEBIVARAD

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/dict/ety/>

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. <http://www.eki.ee/dict/ems/>

Sõnaveeb = EKI ühendsõnastik 2023. <https://sonaveeb.ee/>

VOT = Vadja keele sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. <https://arhiiv.eki.ee/dict/vadja/>

VS = Vanasõnad. <https://folklore.ee/eesti-utlused/vanasonad/est/>

KIRJANDUS

Bachman 1959 = K[арл] И. Бахман, О некоторых типологических особенностях русских лексических заимствований в эстонском языке. – Труды по русской и славянской филологии. Том II. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 78.) Отв. ред. Б[орис] Егоров. Тарту: Тартуский государственный университет, с. 258–268.

Blokland, Rogier 2009. The Russian Loanwords in Literary Estonian. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) Wiesbaden: Harrassowitz.

- EEW 2** = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Kd 2. hernes–kamm. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.
- EEW 12** = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Kd 12. varuks–üüt. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000.
- Ernits, Enn 2024.** *Kaabakas, kabajantsik* ja nood taolised... – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1122–1138. <https://doi.org/10.54013/kk804a4>
- Kingisepp, Valve–Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Toim Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Liivaku, Uno 2008.** Väike soveti keele sõnaraamat. Tallinn: Monokkel.
- Must, Mari 2000.** Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- POS 3** = Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 3. В–Взяться. Ред. С. М. Глускина, Л. А. Ивашко. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1976.
- POS 4** = Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 4. Ви–Вотачка. Ред. С. М. Глускина, А. И. Корнев, А. И. Лебедева. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1979.
- POS 13** = Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 13. Зензубель–Карляцкий. Ред. Л. Я. Костючук, И. С. Лутовинова, Д. М. Поцення, М. А. Тарасова. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2003.
- SRNG 4** = Словарь русских народных говоров. Вып. 4. В–Военки. Глав. ред. Ф. П. Филин, ред. Ф. П. Сороколетов. Ленинград: Наука, 1969.
<https://iling.spb.ru/publications/377>
- SRNG 5** = Словарь русских народных говоров. Вып. 5. Военство–Выростковый. Глав. ред. Ф. П. Филин, ред. Ф. П. Сороколетов. Ленинград: Наука, 1970.
<https://iling.spb.ru/publications/378>
- Uibo, Udo 2010.** Etimoloogilisi märkmeid (XI). Saksa *au* vasted laensõnades. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 920–927.
- VÕS 1936** = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost Elmar Muuk. 5., parandatud ja täiendatud tr. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Estnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Lembit Vaba (snd 1945), PhD, Läti Teaduste Akadeemia välisliige,
phorest45@gmail.com

kabajantsik and *vorlontsik*

Keywords: Estonian vocabulary, etymology, loanwords

Vocabulary researchers have repeatedly discussed the origins of the Estonian words *kabajantsik* ‘vagabond, crook, suspicious person’ and *vorlontsik* ‘idler, loafer’, yet no convincing etymological explanation has emerged. This brief article explores, based

on a wealth of background material, the possibility that these words originate from Russian.

For *kabajantsik*, the likely Russian loan source, in the author's view, is the Pskov dialect word *каба́ицук* (*каба́ичук*), cf. *кабатчик* meaning 'innkeeper, tavern keeper'. The Votic word *kabatsikk(a)* 'innkeeper' also derives from the same source. *vorlontsik* is probably borrowed from a word family that includes the Russian dialect forms (from Pskov and Northwest Russia) *ворлыхán* 'thievish person, crook', *ворлы́га* 'thief', and *варлы́га* 'lazy person, loafer; a person with a changeable mind'.

Lembit Vaba (b. 1945), PhD, Foreign Member of the Latvian Academy of Sciences, phorest45@gmail.com

Petseri nime päritolust

ENN ERNITS

Põhjalik kirjeldus põlisel seto asualal paikneva Petseri linna (vn *Печѳры*) nime kohta leidub „Eesti kohanimeramatus” (EKNR). Praegu kannab Petseri nime klooster ja rajoon, varem on olnud ka sellenimeline maakond, vald ja külakogukond. Kirja-sõnas on esitatud toponüümi päritolu kohta mitu võimalikku seletust, kuid millised neist on tõenäolisemad, seda teada ei saa. Kohanimede algupära kindlakstegemisel on uurija sageli kimbatuses, sest häälikulise koosseisu poolest võib aluseks sobida mitu sõna. Ent kui ei õnnestu sedastada nimepaneku motiivi, võibki tõepilt jääda ähmaseks.

Kas eesti või vene keelest?

EKNR-is esitatud Petseri nime etümoloogiad saab kõrvutamiseks pakutud apellatiivide põhjal jagada kahte leeri: ühtedel andmetel pärineb nimi slaavi keeltest, teiste põhjal aga eesti keelest. Nõnda on omal ajal toiminud kirjamees, etnograaf ja keeleteadlane, seto kultuuri uurija Jüri Truusmann (1856–1930). Ta oletas, et vaatlusalune toponüüm lähtub idaslaavi keelte koobast tähistavast sõnast, mille näiteks esitas vanaidaslaavi¹ *newępa* ning valgevene ja ukraina *нечэра*, mis olevat seotud vene verbiga *нечь* : *неку* ’küpsetama’ (vrd ka *нечь* ’ahi’).² Peale saksa ja balti keelte näidete, mis jäägu siinkohal kõrvale, esitas Truusmann (1897: 53) võrdluseks soome sõna *pätsi* ’ahi (murdes); põrgu’ ning eesti sõnad *pätjsahi* ’umbahi’ (j-täht tähistab peenendust) ja *päts* (Truusmannil tähenduses ’kakk, kook’). Ajakirjanik ja kodu-uurija Sergei Melnikov (snd 1939) lähtus Petseri nime päritolu seletamisel kloostrialustest koobastest ja vanaidaslaavi sõnast *нечэра* ~ *newępa* ’koobas’ (Melnikov 1984: 137). Toponüümi on koobast tähistava sõnaga seostatud juba varemgi (nt Vassiljev 1882: 225).

Eesti sõnavarast on Petseri nime võimalike lähetenäidetena EKNR-is mainitud järgmisi: *päts* ’piklik ümarate otstega leib; terve leib või sai; kandiline tükk või kamakas mingit ainet või materjali’, lõunamurrete *pets* ’reheahju osa’ ja *petseriq* ’säarsaapad’, samuti

¹ Vanaidaslaavi keel on tuntud rohkem vanavene keele nimetuse all, ent see kajastab mõiste sisu ühekülgsest.

² Tänapäeva valgevene kirjakeeles tegelikult *нячѳра* ’koobas; grott; urg’ (BRS: 772).

päts 'karu, mesikäpp'. Mainitutele on lisatud võimalus, et seletus võiks peituda Petseri lähedal volava Paatskohka jõe (vn *Пачковка*) ja samanimeliste külade nimedes.

Asugem nüüd esitatud ainekst ligemalt analüüsima. Soome *pätsi*, eesti *pätsahi*, Har *peís* 'ahjukapp' ja San *pets* 'tulease' on saadud vene sõnast *печь* 'ahi', mis on siirdunud ka teistesse läänemeresoome keeltesse, peale selle veel saami ja sürjakomi keelde. Ka (leiva)pätsi märkivat eesti lekseemi on kaua aega peetud sama algupära laensõnaks, kuid hiljem on tõenäolisemaks loetud afektiivset lähet (EES: 405 järgi „häälikuliselt ajendatud tüvi”; vt ka Must 2000: 256–257; SSA II: 461; EMS VIII₃₆: 51–52). Tegelikult pole *petseriq* vene säärsaabaste tähenduses linnanime lähtesõnaks, vaid ta ise on tekkinud kõnealusest toponüümist (vt ka EMS VII₃₂: 381). Asjaomase sõnapesa seostamisel *Petseriga* oleks aga raske leida nimepaneku motiivi. Ja mida tähendaks sel juhul lõpuosa *-eri*?

Petseri nime pole mõtet seostada vene *Пачковка*’ga. See ei sobi juba häälikuliselt: tüvedes *Печер-* ja *Пачк-* ühtivad vaid häälikud *p* ja *č*. Jõe- ja külanime Paatskohka päritolu lähemalt selgitamata on seda venepäraseks pidanud kohanimeuuriija Peeter Päll (2003: 130). Truusmann (1897: 52) seostas toponüümi vene sõnaga *пачка* 'määrima, mustaks tegema', mida ta kõrvutas eesti ja soome lekseemidega; vrd ee *pasandama* ja sm *paskattaa* ~ *paskantaa* ~ *paskia* (vt ka ESR III: 223). Häälikuliselt ei sobi kõrvutamiseks ee *paatjas* 'kahvatukollane', sisuliselt sobimatu on sm *paeta* 'pageda, põgeneda' (vt Manakov, Vetrov 2008: 157). Siinkirjutaja arvates tuleks asulanime tõenäolisemaks aluseks võtta antroponüüm *Пачек* ~ *Пачко*, mis pärineb vanaslaavi keeleperioodist ja on tuletatud mäarsõnast *наче* 'enam, parem' (Baženova 2006: 341). Ilmekalt tõendab patronüümilise kohanime päritolu Setomaalt Sõmeritsa gubaast ehk kohtu- ja halduspiirkonnast 1585.–1587. aastal registreeritud *пож[ня] въ Пачковичахъ* 'heinamaa Patškovitšis' (PKP: 307). Nimes esinev sufiks *-ичи* on asulanimeses sage ja tähistab toponüümi põhiosas nimetatud isiku (sh esmaasuka) järeltulijaid; sarnaselt on moodustatud näiteks külanimi *Ярославичи* (Popov 1965: 67). Kohanime *Пачковка* puhul on antroponüümile lisandunud sufiks *-ка*, nagu see on omane paljudele teistelegi asulanimedele, näiteks *Семеновка* (Kartavenko 2011: 315).

Petseri kloostri ajaloo põhjal olevat sinna lähedale Paatskohka jõe äärde küla rajanud hoopis keegi Ivan Dementjev (Malkov 1991: 185). Et aga kloostri ajalugu on legendidega põimitud, ei tarvitse see peegeldada tegelikkust. Teisalt on võimalik, et esmaasukas nimetas asula oma esiisa või kellegi teise järgi. Nime antroponüümne päritolu sunnib arvama, et küla on andnud nime jõe, mitte vastupidi.

Näikse, et Petseri nime etümologiseerimisel on otstarbekas võtta aluseks eespool mainitud Melnikovi (1984: 137) seisukoht, et nimi on seotud koobastega. Vene, valgevene ja ukraina keele eellaseks olnud vanaidaslaavi keeles tähistasid koobast nii *печера* kui ka *нещера* (SDJ VI: 387, 389). Häälikuliselt sobib vene nime läheteks üksnes *печера*. Sama algupära on ka Kiievi koobaskloostri ehk Kiievi Petšerski suurskloostri (ukr *Києво-Печерська лавра*) nimi, ent täiesti teist päritolu on Komi Vabariigi ja Neenetsi autonoomse ringkonna territooriumil volava ja Barentsi merre suubuva Petšora jõe nimi (vt GNR: 350–351; SNG 436). Oletust Petseri nime

lähtumisest koopa mõistest aitab tugevdada tutvumine kloostri eel- ja alguslooga (vt allpool).

Üsna lähedal *Petseri* päritolu seletamisele oli juba Truusmann, kuigi talle oli vist märkamata jäänud vanaidaslaavi *печера*, ent selle-eest olid talle tuntud teiste idaslaavi keelte *č*-lised vasted.³ Tänini peetakse usutavaks, et koobast, ahju ja küpsetamist tähistavad sõnad on etümoloogiliselt seotud: kuju poolest võrreldakse koopa-ava endisaegse ahjusuu või -süvendiga. Sõna *печера* puhul on tüvega **pektь* liitunud sufiks *-erā*. Seetõttu pole probleemi ka *Petseri* nime lõpuosa tõlgendamisega. Seevastu *нещера* kujutab endast varast laenu kirikuslaavi keelest (ESR III: 256; IES: 30).

Taustaks veidi kloostri eel- ja alguslugu

Petseri mungakloostri täispikk nimi on Pihkva-*Petseri* Püha-Jumalaema Uinumise klooster (vn *Свято-Успенский Пско́во-Печёрский монастырь*). Venekeelne toponüüm sisaldab sõna *Печерский*, mitte aga *Печорский*, mida peetakse mitteametlikuks (KNAB). Õeldut kinnitab kogu tänapäevane veebimaterjal, sh kloostri koduleht (SPM). Paraku leidub ebatäpne *Печорский* ka mõnes vene teatmeteoses (nt GNR: 351), samuti Setomaa kohanimedeks leksikonis 1585. aasta kohta (vt SK: 106). Siinpuhul on viidatud aastatel 1585–1587 koostatud Pihkvamaa revisjonikirja trükiväljaandele. Selle uuesti läbivaatamisel selgus, et allikas on kasutatud siiski ainult *e*-list nimekuju (PKP: 4–5, 23 jpt). Juba Pihkva leetopissis tarvitati kloostri nime korduvalt elliptilisel kujul, nt 1528 *в Печере* (käändes; PL V₁: 105). Linnaga, mis oli esialgu slobodaa ehk sunnismaisusest vaba elanikkonnaga asula, on teine lugu: selle nime hakati kasutama kujul *Печоры* ~ *Печора*. Muide, asula puhul on registreeritud ka nimekuju *Пещеры* (Vassiljev 1882: 228).

Petseri kloostrit mainitakse Pihkva leetopissis esmakordselt 1519. aasta sündmuste kirjeldamisel. Seal leidub näiteks lauseosa *Печерской монастырь, Ви́фляньскую нещеру, богом сотвореную* 'Petseri kloostrit, jumala loodud Liivimaa koobast' (PL V₁: 101).⁴ Kui uskuda kirjanepu täpset edastamist, siis on juba toona võidud sisihääliku kasutamisega eristada kloostri nime ja koobast tähistavat sõna. Samuti on toponüümi *č*-list kuju kasutatud täiendina 1537. aastast pärinevas ülestähenduses: „печерские старцы поставиша церковь [---] на Печерском дворе” 'Petseri (eakad) mungad rajasid kiriku Petseri talus' (PL V₁: 108). Viimase all mõeldi Pihkvas asuvat majapidamist, kus mungad viibisid ajutiselt (Vassiljev 1882: 227; POS VIII: 153).

1580. aastate lõpul ja järgmise kümnendi alguses koostati *Petseri* kloostri ajaloo ülevaade, mida täiendati kuni XVII sajandi lõpuni. Tähelepanuväärne on

³ Koopa tähendus on tuntud ka lääne- ja lõunaslaavi keeltes, nt poola *pieczara*, bulgaaria *нещера* [peštera] (SNG: 436). Poola sõna peetakse võimalikuks vene laenuks (IES: 30). Mõlemad vanaidaslaavi sõnakujud esinevad juba XI sajandi allikates (SR) XV: 38, 42; SDJ VI: 387).

⁴ *Ви́фляньскую* asemel on teisel kirjutatud *ливонския* (Malkov 1991: 175). Nimekuju *Vihlandija* on Petseri-taguste maade, st Rootsi valduses oleva Liivimaa kohta, talletatud Kraasna maa-rahvalt Pihkvamaa lõunaosas (Kallas 1903: 41).

kroonika esimene redaktsioon, lühendatud pealkirjaga „Повесть о Печерскомъ монастыри” (‘Lugu Petseri kloostrist’), mille valmimise ligikaudseks ajaks loetakse aastaid 1525–1526 (Malkov 1991: 181–183). Muide, kroonikas tarvitatakse huvipakkuvate üldsõnade puhul ainult *č*-list kuju, nt *место около печеры* ’koht koopa juures’, „над дверми же печерными [---] писание сице: „Богомъ созданная печера”” ’koopa uste kohal selline kiri „Jumala loodud koobas”’ (Malkov 1991: 185).

Pärimustega küllastatud kroonikas jutustatakse, kuidas eespool nimetatud Ivan Dementjev olevat avastanud tulevase kloostri kohalt koopasuu eespool mainitud kirjaga. Sellest saanud teada Moskva päritolu õigeusu misjonär Ivan Šestnik ’rändaja’, kes oli XV sajandi lõpupoolel tulnud Tartust (Malkov 1991: 185–186). Hilisemast kirjasõnast selgub, et juttu on misjonär Joannist (munganimega Jona), kes olevat olnud sunnitud koos abikaasaga Liivimaalt katoliiklaste tagakiusamise eest põgenema (Möldroo 1937: 5; SUP: 14–15). Tema ametivend, müütiline Issidor olevat samal põhjusel 1472. aasta talvel uputatud Emajõkke (vt Selart 1998). XV sajandi teisel poolel olevat liivakivisse kaevatud koopas elanud juba sealkandi esimene erakmunk Mark. Ka Joann ehk Jona hakanud mungaks, asunud elama koopasse ja püstitanud mäenõlva koobaskiriku (*храмъ в горе* ’pühakoda mäe sees’; Malkov 1991: 186), mis pühitseti 1473. aastal Uspenski ehk Jumalaema Unumise kirikuks. Seda daatumit loetakse Petseri kloostri rajamise aastaks. Mõlemad mehed maeti pärast surma koopasse, hiljem hakkasid mungad seda oma kätega mitmes suunas laien-dama, mistõttu tänapäeval laiub maa sees ulatuslik koobaskalmistu. Kloostri lähedale tekkis slobodaa, mis tasapisi arenes Petseri linnaks (Piho 2013: 8–10). Refereeritu kinnitab, et Petseri kloostri nimele pole tarvis otsida uut lätet, liiati veel eesti keelest, sest koobast tähistav vanaidaslaavi sõna sobib nii häälikuliselt kui ka sisuliselt: kloostri teke seondub koopaga ja koobastik on realselt olemas.

Eespool nimetatud revisjonikirjas 1585.–1587. aastast on mainitud Petseri küla: „в Подгорѣхъ подѣ деревнею подѣ Печерею” ’Podgorjes Petšera küla all’, „житьѣ на деревнѣхъ на Печерѣхъ, а рыбу ловить в рѣкѣхъ в Камнѣхъ” ’elab Petšera külas, kuid kala püüab Kamna jõest’ (PKP: 121).⁵ Huvipakkuva toponüümi lokaliseerimine vajaks eriuuri ja asjatundlikku lähenemist, sest praegustel andmetel on ülimalt kahtlane, et seda võiks seostada Petseriga. Mingil põhjusel ei kajastu revisjonikirjas Paatskohka küla, küll aga on korra nimetatud jõge: *на рѣкѣхъ Пачковѣхъ* ’Paatskohka jõel’ (PKP: 306).

Eestikeelsed nimekujud ja esmamaining

Kõige tõenäolisemalt on *Petseri* tuletatud vene kohanimetüvest *Печер-*. Kas laenamine toimus varasest kõnepruugist, mil muutus *e > o* (pärast peenendunud konsonanti *ě*) polnud veel aset leidnud, või kloostri vahendusel vanavene kirjakeelsest

⁵ Tõenäoliselt on silmas peetud Pihkva järve suubuvat Kamenka jõge, mille kaldal asub Kamno küla. Mitte segamini ajada Kamenka ehk Kamenetsi ojaga, mille ääres kõrgub Petseri klooster. Viimase toponüümi põhisõnaks on revisjonikirjas ’oja’, nt *на Каменномъ ручью* ’Kamenka ojal’ (PKP: 304).

toponüümist, pole selge. Viimase oletuse kasuks võiks rääkida tõik, et mitmesugused lood Petseri kloostril ajaloo ajaloost olid lugejate hulgas populaarsed; tänapäevani on säilinud üle 50 käsikirja, mis pärinevad XVI–XIX sajandist (Malkov 1991: 163). Nimi võis levida seto päritolu kloostrielanike kaudu.

Muutuse $e > o$ kohta on kirjalike allikate põhjal väidetud, et see algas juba XII sajandi lõpul, muutudes intensiivsemaks järgnenud aastasajal, eriti just sisihäälikute järel; see protsess lõppes üldiselt XVI sajandil (Borkovski, Kuznetsov 2007: 129). Paraku pole siinkirjutajal ajaandmeid Pihkva murde alalt.

Eesti nimes *Petseri* esineva häälikuühendi *ts* põhjal otsustades on laenuallikas sisaldanud č-d. Kindlasti ei tule kõne alla laenamine Pihkva murrakutes kaheti hääldatavast sõnast, kus standardkeele *ц*-le vastab *шш* [šš] või *шьш* [šš'], vrd *пшишора* ~ *пишьшеры* 'koobas' (POS XXVI: 137). Vähemalt uuritava toponüümi puhul pole eesti keelde jõudnud Pihkvamaale iseloomulikud murdejooned: iitamine (vn *иканье*) ja jaatamine (vn *яканье*), mille tulemusel muutus esimese silbi *e* vastavalt kas *i*-ks või *ja*-ks, vrd *Пичёрский*, *Пячёрский*, *печера* > *ничора* 'koobas', *пячора* 'liivajärsak' (Požaritskaja 2005: 227–228; POS XXVI: 112, 122).

Pole selge, kas *Petseri* lähtub aluskeele ainsuse või mitmuse kujust. Teadaolevalt pole *i*-lõpulisel toponüümid Setomaa asulanimes domineerivad, liiati on nende lõpuvokaal erinevat algupära, nt *Issadi* < *Исады*, *Matsuri* < *Мачура*, *Tsütski* < *Чудской Коней*, *Voropi* < *Воробьево* (SK: 32, 81, 170, 189).

Paraku on keeruline saada ülevaadet *Petseri* nime variantidest eesti murretes. Seepärast saab esitada vaid paar juhuslikku näidet. Eesti-saksa sõnaraamatus esinev *Petsēr* : *Petsēri* on toimetaja Jakob Hurda arvates viga või ebatäpsus (Wiedemann 1973: 804). Nimetavalise algvormi on sõnaraamatu koostaja ise moodustanud, nagu näitavad *Paltisk* ja *Vastseliin* (Päll 2024: 56). Pikk järgsilp on tuletatud ilmselt venekeelse nime rõhulise silbi põhjal. Muide, eesti-saksa sõnaraamatu esmatrükis kõnealust kohanime ei kohta (vt Wiedemann 1869). Teise silbi *u*-häälik leidub leivu seesütlevas käändes üles kirjutatud vormis *Petšurin* (KNAB). Tõenäoliselt on siinpuhul eeskujuks olnud vene nimi või läti *Pečori* (vt ELS: 1093).

Ent murdeainese hulgas leidub ka *i*-häälikuid sisaldavaid nimekujusid. Näiteks Juuru kihelkonnast pärineb rändseto tegevust kirjeldav lause *Pitsari mehed ostavad setukaid* – *naha obusid* (EKI MK) ning Oskar Kallas on lutsi suust kuulnud kohanime kujul *Pitseri* (KNAB). Mõlemad üleskirjutuskohad jäävad Petserist suhteliselt kaugele, mistõttu nad võivad olla hilised, kajastades vene *i*-list hääldus- või murdekuju. Juuru näide võib olla mõjutatud sealsamas kasutatud üldsõnast *pitsar* 'pitser' (vt EMS VII₃₃: 543).

Eesti regilaulude andmebaasi (ERAB) põhjal selgub, et lauludes on *Petseri* nime kasutatud suhteliselt harva, sh Setomaal kolmel ja mujal neljal korral (Harju-Madise, Kursi ja Põltsamaa khk, Tartu), piirkonnast sõltumata eranditult *e*-lisena, nt „Pettä lasku-i sa Petsere säksol / Võita lasku-i sa Võro kaupmehil / Esi petä’ sa Petseri säksa / Võida Võro kaupmehe.”⁶ Varem on sõnalõpu *e* olnud Setomaal laiemalt tuntud, nt *Petsere mastera* 'klooster' (EKNR; vt ka SK: 106).

⁶ ERA II 286, 674 (23) < Setumaa, Vilo v, Sagorje k. – Anna Tammeorg < Anastasia Karulaan, snd 1898 (1940).

Petseri eestikeelne nimi tänapäeval kujul esineb praegustel andmetel esmakordselt Pärnu Eliisabeti kiriku pastori Ernst Wilhelm Woldemar Schultzi (1813–1887) koostatud esimese eestikeelse atlase „Maa Kaardi-ramat kus sees 16 Maa Kaarti” (Perno: R. Jakobi et Komp., 1859) Läänemere kubermangude kaardil (vt Pae 2019: 30; MKR: kaart 8; vrd EKNR). Atlas ilmus trükist 1859. aasta mai keskel (Paatsi 1984: 423). Toonaste ajalehtede hoolikas läbivaatamine annaks ehk veelgi varasema esmadataumi, aga see oleks peaaegu nõela otsimine heinakuhjast. Igatahes esimesel eestikeelsel maakaardil, mis ilmus 1854. aastal ja teises trükkis järgmisel aastal, seda toponüümi ei leidu (vt Paatsi 1996: Lisa).

Lõpetuseks

Ei tohiks kõhelda otsustamisel, kas Petseri nimi on lähtunud eesti või vene keelest. Kahtlemata pärineb see vanaidaslaavi sõnast *нечера*, mis tähendab koobast. Toponüümi teke on ajendatud liivakivikoopast, mis on tihedalt seotud Petseri kloostri ajalooaga. Pole mõtet seostada nime Paatskohka küla omaga. Praegustel andmetel kohtab eestikeelses kirjasõnas Petseri nime esmakordselt 1859. aastal ilmunud Läänemere kubermangude atlases.

MURRAKUD JA KEELED

ee = eesti keel; **Har** = Hargla; **San** = Sangaste; **sm** = soome keel; **ukr** = ukraina; **vn** = vene keel.

VEEBIVARAD

ERAB = Eesti regilaulude andmebaas. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
<https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>

KNAB = Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaas. <https://arhiiv.eki.ee/knab/knab/>

SPM = Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь. <https://ppmon.ru>

ARHIIVIALLIKAD

EKI MK = Eesti Keele Instituudi murdekartoteek.

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis.

KIRJANDUS

Baženova 2006 = Александра Баженова, Славян родные имена. Словарь исторических родокоренных имён и прозваний славян и русов за два тысячелетия. (Русская традиция.) Москва: Ладога-100, 2006.

- Borkovski, Kuznetsov 2007** = В[иктор] И. Борковский, П[ётр] С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. 4-е изд. (История языков народов Европы.) Москва: Издательство ЛКИ.
- BRS** = Белоруска-рускі слоўнік. Рэд. К[ондрат] К. Крапівы. Каля 90 000 слоў. Масква: Дзяржаўнае выдавецтва замежных і нацыянальных слоўнікаў, 1962.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar, Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop, Eesti kohanimeraamat. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
<https://www.eki.ee/dict/knr/> (veebivariant 2018).
- ELS** = Igaunu-latviešu vārdnīca. Eesti-lāti sõnaraamat. Koost Valts Ernštreits, Marika Muzikante, Maima Grinberga. Vast toim V. Ernštreits. Rīga–Tallinn: Latviešu valodas aģentūra, Eesti Keele Sihtasutus, 2015.
- EMS VII₃₂** = Eesti murrete sõnaraamat. VII kd, 32. v. parigas–piiastama. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2021.
- EMS VII₃₃** = Eesti murrete sõnaraamat. VII kd, 33. v. piibama–podina. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2021.
- EMS VIII₃₆** = Eesti murrete sõnaraamat. VIII kd, 36. v. pägar–rambima. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2024.
- ESR III** = Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Том 3. Муза–Сят. Москва: Прогресс, 1987.
- GNR** = Е[вгений] М. Поспелов, Географические названия России. Топонимический словарь. Москва: АСТ, Астрель, 2008.
- IES** = П[авел] Я. Черных, Историко-этимологический словарь современного русского языка. Том 2. Москва: Русский язык, 1993.
- Kallas, Oskar 1903**. Kraasna maarahvas. Helsingi: Soome Kirjanduse Selts.
- Kartavenko 2011** = В[ера] С. Картавенко, Календарные имена в составе топонимов. – Преподаватель XXI век, № 3, с. 311–320.
- Malkov 1991** = Ю[рий] Г. Малков, Повесть о Псково-Печерском монастыре. (К истории сложения свода монастырских сказаний.) – Книжные центры Древней Руси XI–XVI вв. Разные аспекты исследования. Сборник статей. Отв. ред. Д[митрий] С. Лихачёв. Санкт-Петербург: Наука, с. 163–199.
- Manakov, Vetrov 2008** = А[ндрей] Г. Манаков, С[ергей] В. Ветров, Неславянская топонимия северо-западных районов Псковской области. – Псковский регионально-логический журнал, № 6, с. 153–163.
- Melnikov 1984** = С[ергей] Е. Мельников, О чем говорят географические названия. Историко-лингвистические и краеведческие заметки. Ленинград: Лениздат.
- MKR** = Maa Kaardi-ramat kus sees 16 Maa Kaarti. Faksiimile. [Tartu:] Regio, 2009.
- Must, Mari 2000**. Vene laensõnad eesti murretes. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus.
- Möldroo, Aleksander 1937**. Petseri klooster sõnas ja pildis. Eesti, saksa ja vene keeles. Petseri: A. Möldroo.

- Paatsi, Vello 1984.** 125 aastat esimese eestikeelse atlase ilmunisest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 423–426.
- Paatsi, Vello 1996.** *Eüroopa ja Palästina*. Esimene eestikeelne kaart. – Akadeemia, nr 12, lk 2570–2583.
- Pae, Taavi (koost) 2019.** Eesti rahvusatlas. The National Atlas of Estonia. Kartograaf Triin Laur. Tartu: Tartu Ülikool; Regio.
- Piho, Mare 2013.** Petseri – 20. saj väike Euroopa linn. Toim Mari Karlson. [Tallinn:] Tänapäev.
- PKP** = Сборник Московского архива Министерства юстиции. Том 5. Писцовая книга по Пскову и его пригородам [1585–1587 гг.] Москва, 1913.
- PL V₁** = Псковские летописи. (Полное собрание русских летописей. Том 5, вып. 1.) Москва: Языки русской культуры, 2003.
- Popov 1965** = А[лександр] И. Попов, Географические названия. (Введение в топонимику.) Москва–Ленинград: Наука.
- POS VIII** = А[лександра] И. Лебедева, И[рина] С. Лутовинова, О[льга] С. Мжельская, Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 8. Ред. А[лександр] И. Корнев. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1990.
- POS XXVI** = И[рина] С. Лутовинова, М[арина] А. Тарасова, Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 26. Ред. Л[юдмила] А. Ивашко. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2016.
- Požaritskaja 2005** = С[офия] К. Пожарицкая, Русская диалектология. Москва: Академический проект, Парадигма.
- Päll, Peeter 2003.** Petseri- ja Pihkvamaa kohanimedest. – Õdagumeresoomõ hummogupiir. Läänemeresoome idapiir. (Võro Instituudi toimõndusõq 15.) Toim Karl Pajusalu, Jan Rahman. Võro: Võro Instituut, lk 130–138.
- Päll, Peeter 2024.** Wiedemanni kohanimed. – Lee 30. Toim Tuuli Kaalep, Karin Kastehein, Ivi Tammaru. Tartu: Eesti Rahva Muuseumi Sõprade Selts, lk 54–62.
- SDJ VI** = Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Том 6. Глав. ред. И[горь] С. Улуканов. Москва: Азбуковник, 2000.
- Selart, Anti 1998.** Tartu märter Isidor ja tema kannatuslugu. – Akadeemia, nr 3, lk 501–526.
- SK** = Arvis Kiristaja (koost), Setomaa kohanimed. (Seto Instituudi toimetised 1.) [Värska:] Seto Instituut, 2013.
- SNG** = Э[дуард] М. Мурзаев, Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984.
- SRJ XV** = Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 15. Персть–Подмышка. Глав. ред. Г[алина] А. Богатова. Москва: Наука, 1989.
- SSA II** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Kd 2. L–P. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Peatoim Ulla Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1995.
- SUP** = Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь. К 525-летию Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря (1473–1998). Псков: Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь, 1998.
- Truusmann 1897** = Ю[ри] Трусман, Этимология местных названий Псковского уезда. Ревель.

Vassiljev 1882 = И[ван] И. Василев, Опыт статистическо-географического словаря Псковского уезда Псковской губернии. Псков.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. 4., muutmata tr. teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Enn Ernits (sünd 1945), PhD ja DVM, Eesti Maaülikooli emeriitdotsent (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

On the origin of the Estonian name *Petseri*

Keywords: toponyms, etymology, Estonian language, Old East Slavic language, Russian language

There are several explanations for the origin of the name of the town of Petseri (Russian: *Печоры*) and its monastery (commonly referred to as *Печерский монастырь*). The author of this article is convinced that the name *Petseri* derives from the Old East Slavic word *печера*, meaning 'cave'. The formation of the toponym is inspired by the sandstone cave, which is closely tied to the history of the Petseri monastery. There is no reason to associate the name with that of the village of Paatskõhka, as that is based on a personal name. According to current information, *Petseri* first appears in the Estonian written word on a map of the Baltic Sea provinces compiled by Ernst Wilhelm Woldemar Schultz in 1859.

Enn Ernits (b. 1945), PhD and DVM, Estonian University of Life Sciences, Associate Professor Emeritus (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

Keelekontakt on alati ühtlasi kultuurikontakt

Lembit Vaba 80

Foto: Kristi Sits

Hinnatud etimoloog ja tõlkija Lembit Vaba tähistab 27. mail 80. sünnipäeva. Keele ja Kirjanduse palvel vastas ta mõnele küsimusele oma keelehuvi kujunemise, keele ja kultuuri seoste, sõnade päritolu, Läti-huvi ning õpetamis- ja tõlkimiskogemuse kohta.

Teie kirk on pikalt olnud meie lõuna-naaber Läti. Palun avage veidi oma Läti-huvi kujunemise tagamaid. Millest see huvi alguse sai ja mis Teid läti keele ja kultuuri juures köidab?

Kired lõomavad pigem ehk seebi-ooperites. Vaatan Läti poole keeleuurija ja kultuurihuvilise kaine pilguga. Läti-eesti, riivamisi ka eesti-läti keelesuhetega tegeldes olen alati püüdnud kasutada neid teadusliku uurimistöö instrumente, mis tagaksid usaldusväärse tulemuse. Mul on väga vedanud – minu õpetajad on olnud sõnavara ajaloo ja keelekontaktide uurimisvaldkonna parimad asjatundjad.

Usun, et huvi keelte vastu ärkas vist üsna varases lapsepõlves. Lugema õppisin hilja, alles koolis, kodus oli raamatuid vähe, lasteraamatuid üldse mitte. Nii et mul oli külluses aega ja veel suurem huvi tähele panna ning meelde jätta, mida ja kuidas räägiti. Ja rahvast käis meil palju, eriti pühade ajal. Tollal oli see iseenesest-mõistetav komme, igatahes meie kandis Läänemaal. Koosviibimistel lauldi ikka ise ja nalja visati seinast seina. Mul olid väga noored vanemad, kes ei keelanud mul igal pool ninapidi juures olla. Sellest varasest noorusajast on mällu jäänud ohtralt põnevaid ja isevärki keelekilde...

Keskkooliajal juhtusid mulle ette emapoolse onu gümnaasiumiõpikud. Uurisin neid hoolega. Erilist huvi pakkusid keeleõpikud. Tema kirjavara hulgas oli näiteks Lauri Kettuse „Eestin kielen oppikirja” (1928), mida uurisin ikka väga põhjalikult. See oli põnev tegevus.

Huvi läti keele vastu tekkis ülikoolis üsna ruttu, kui hakkasin käima professor Paul Ariste läti keele fakultatiivkursusel. See oli mitmekülgne ja tõhus, kursuslaste seltskond kirju ja inspireeriv. Kui olin ülikooliõpingutega lõpusirgel, tegi Paul Ariste mulle ettepaneku täiendada Riias oma läti keele oskust ja õppida professor Marta Rudzīte, Ariste kunagise aspirandi

juures balti keelte ajalugu ja murdeid. Oma Riia-õpinguist ja üliõpilaselust ses suures linnas olen pikemalt kirjutanud Livia Viitoli ja Karl Kello koostatud kogumikus „Sinu, minu ja meie Riia” (Tartu: Vane-muise Selts, 2008).

Läti on kultuurilt, konfessioonilt ja keelelt üks väga mitmepalgeline ja -kihi-line maa. Läti keel on toonikeel. See väga tähelepanuväärne keeleline iselaad – mida muidu normialtis Läti keeleruumis pole üritatud vist kunagi normeerida – tuleb ilmekalt esile eri piirkondadest pärit inimeste kõnes. Ühiselamus kuulsin peamiselt Latgale, loengutel ja väljaspool ülikooli rohkem Vidzeme ja Kurzeme keelepruuki. Erinevusi oli põnev tähele panna ja need andsid ohtralt mõtteainet. Mitme Riia-aegse Latgalest ja Kuramaalt pärit ülikooli-kaaslasega kestab üsna tihe suhtlus siia-maani. Meil on samane või samasuunaline arusaam oma ajaloost, keelest ja kultuurist. Läti keelega tegelemine on mind kokku viinud toredate ja tarkade inimestega Leedust, Soomest, Rootsist, Poolast, Šveitsist, Inglismaalt ja Jaapanimaalt.

Olete oma etümoloogilistes käsitlustes juhtinud tähelepanu keele ja kultuuri tihedale põimitusele, näiteks karja-kasvatusega seotud läänemeresoome sõnavara ja iidsete balti kontaktide seoste. Selliste seoste märkamine nõuab kahtlemata laia silmaringi. Kirjeldage pögusalt oma uurimishuve ja -metoodikat. Milliseid üllatavaid seoseid ja kultuurilaene olete sõnavara uurides avastanud?

Etümoloogilise uurimistöö a ja o on muidugi häälikulugu, kuid ainelise ja vaimse kultuuri ajaloo tundmine aitab seoseid paremini mõista ja toetab usaldus-väärsemate tulemusteni jõudmist. Aga ka vastupidi: etümoloogia aitab paremini mõista kultuurilugu. Keelekontakt on alati ühtlasi kultuurikontakt.

Olen pikalt uurinud läänemeresoome keelte balti laene, kogunud need käsi-kirjaks, esitanud ja erialakirjanduses publitseerinud rohkem kui 90 sõnatüvele balti etümoloogia. Nende hulgas on märkimis-väärne eesti keelealale ainuomaste baltis-mide rühm.

Balti laenude sisuplaani analüüs ja nende mõisterühmadesse jaotamine ei ole esiajalugu uurivate teaduste abita võimalik. Samasse mõisterühma kuuluvaid sõnu võetakse sageli üle koos, mis loob võimaluse rekonstrueerida muistse kultuuri fragmente, s.o annab võimaluse saada ettekujutus kontakti iseloomust ja samas pakub etümoloogile lisatuge proponeeritud etümoloogia usutavuse kohta. Näiteks Eesti kontekstis on mul õnnestunud välja selgitada metsamesinduse sõnavara vaieldamatu balti (eelläti) laenukihistus Kagu-Eestis.¹

Teadmised loodusest toetavad ja kindnitavad etümoloogia usutavust, nt *allikas* (algsem häälikukuju *h*-line) on seotud balti sõnaperega, mis tähistab külma jms, sest meie allikate vesi on aasta ringi üsna jahe.² Ahjukujulist linnupesa ehitava *käbliku* nimetus lähtub balti sõnaperest, mis tähistab ahju ja küpsetamist,³ lõunaeesti mägranimetuse *kähr* (siit on uuel ajal tuletatud liigi *Nyctereutes procyonoides* nimetus *kährrik*) on aga seotud balti sõnaperega, mis märgib muu hulgas mustavalgekirjut looma või lindu.⁴

¹ L. Vaba, Gibt es ein baltisches Fragment im estnischen Wortschatz der Waldimkeri? – *Linguistica Uralica* 1990, kd 26, nr 3, lk 173–179. <https://doi.org/10.3176/lu.1990.3.02>

² L. Vaba, Balti laensõnad läänemeresoome maastikusõnavaras. – *Keel ja Kirjandus* 1989, nr 3, lk 138–141; nr 4, lk 206–218.

³ L. Vaba, Käblik on ahjulind! – *Keel ja Kirjandus* 1992, nr 8, lk 459–462.

⁴ L. Vaba, Über eine Wortgruppe baltischer Herkunft mit südestnischer Verbreitung. – *Linguistica Uralica* 1995, kd 31, nr 2, lk 81–85. <https://doi.org/10.3176/lu.1995.2.01>

Põnevat mõtteainet on pakkunud Mandri-Eesti *saat* : *saadu* 'aletuli, alemaa, alepõld' päritolu väljaselgitamine. See vanemaid läti laene on lähtunud *sārts*-sõna murdelisest variandist *sāts* ~ *sāta* (< **sārt*-) 'põletamiseks valmis pandud hao- või puuhunnik, hunnik, lasu'. Mandri-Eesti *saat*-sõnaga seotud loodus- ja viljelusnimed (heina- ja karjamaade, metsade nimed) peegeldavad ilmekalt alemaakasutuse tsüklilisust, mis kestis inimpõlve: 'alepõlluks raadatud metsamaa' ⇒ 'uudismaa' ⇒ 'viljakandmatuks muutunud, harimisest kõrvale jäetud ja rohtu kasvanud maatükk (mida võidi ajutiselt kasutada nt karjamaana)' ⇒ 'võsa, noor mets (mida võis taas aletama hakata)'.⁵

Teil on olnud tihe kokkupuude ka soome keele ja kultuuriga, kuna olete töötanud aastaid Soomes eesti keele ja kultuuri lektorina. Mida see kogemus on Teile teadlasena andnud?

Tampere jätkasin sõnavara ajaloo uurimist. Paljud artiklid pärinevadki sellest ajast. Tampere tegeldi tollal peamiselt sotsiolingvistikaga, mitte keeleajalooga. Tampere ülikooli kiituseks pean ütlema, et sealne raamatukogu on väga rikkalik, ka raamatukogudevaheline laenutus oli korraldatud väga ladusalt.

Õpetasin Tampere ülikoolis eesti keelt, samuti pidasin liivi ja vepsa keele

struktuurikursust. Kui leidsin huvilisi, siis pidasin aeg-ajalt ka praktilise läti keele fakultatiivkursust. Õppejõudude vahetusprogrammi raames lugesin eesti keele struktuurikursust Petroskoi viena- ja aunusekarjala ning vepsa keele üliõpilastele. Eesti keele õpetamise kogemustest ja mõtetest olen kirjutanud artikli „Lähisukukielen opettamisesta”, toeks tähelepanekud, mida olin talletanud Kaunase ülikoolis töötanud ametivenna läti keele seminarides leedu emakeelega üliõpilastele.⁶

Olete ka ilukirjanduse tõlkija. Kuidas on tõlketöö mõjutanud Teie keeletaju ja lähenemist keeleuurimisele? Ja vastupidi: kas teaduslik vaade on mõjutanud tõlkijana tehtud valikuid?

Tõlkimine on tore vaimne harrastus, mis annab võimaluse tegelda sõnavaraga täiesti teisel tasandil kui uurijana. Tõlketööd tegime koos abikaasaga, kel on võraturu stiilitaju ja nüansirikas sõnavara varrukast võtta. Tõlkisime Alberts Belsi („Hüüdja hää”, „Juured”), Andris Kolbergsi („Mees, kes jooksis üle tänava”), Ilze Indrānet („Kuulata maavähki”) ja Nora Ikstena novelle. Eriti on mees Indrāne romaani elegantne ja poeetiline keelekasutus, kuid majandusraskustesse sattunud kirjastus seda omanäolist lugu paraku välja ei andnud.

Küsimusi esitas JOHANNA KIIK

⁵ L. Vaba, Kahepalgeline *saat* : *saadu* 'aletuli, -maa, -põld; aiaga ümbritsetud põld, heinamaa' – Saarte keeled. Ellen Niidi juubeli-raamat. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 83.) Koost K. Pajusalu, toim M. Kendla. Tallinn: Emakeele Selts, 2024, lk 94–103.

⁶ L. Vaba, M. Mela (toim), Karjalasta Latviaan. Suomen lähialueiden kielten opetuksesta. [Helsinki]: Rozentāls-seura: Suomi toisena kielenä -opettajat ry, 2009, lk 12–18.

Mis on ühist sõnadel veterinaararst ja vasikas?

Enn Ernits 80

Foto: Maarek Sillamäe

5. mail tähistab 80. sünnipäeva teenekas keele- ja loomaarstiteadlane, Valgetähe V klassi teenetemärgi kavaler Enn Ernits. Keele ja Kirjanduse palvel vastas ta küsimustele oma teadlasette ning mitmekülgsete huvide kujunemise ja põimumise kohta.

Olete hariduselt veterinaar, kuid olete olulisel määral panustanud ka muinasteade ning eesti sõna- ja nimeloo uurimisse. Kuidas olete keele- ja kultuurihuvi ning veterinaariaalaseid teadmisi oma teadustöös põiminud?

Õppisin Tartus loomaarstiks ja Moskvas veterinaarainete õpetajaks. Töötasin paar aastat sovhoosis peaveterinaararstina ning loomakasvatustehnikumis ja -koolis õpetajana, kuid ülejäänud töömeheelu möödus Eesti Maaülikoolis (varasem Eesti Põllumajanduse Akadeemia (EPA), seejärel Eesti Põllumajandusülikool). Enamik tööaastatest assistendist professorini ja tagasi dotsendini kulus üliõpilastele koduloomade anatoomia õpetamisele. Dotsent Evald Nõmme initsiatiivil hakkasin uurima Tartu veterinaariakõrgkooli ajalugu selle rajamisest peale (1848). Kaitsesin selles vallas nõukogude ajal veterinaariakandidaadi ja hiljem loomaarstiteaduse doktori kraadi. Minu tegevust läbib punase niidina huvi ajalooliste protsesside vastu, olgu siis veterinaarmeditsiin, kodulugu, muistsed lood või sõnad. Eriti on paelunud muinasaeg.

Huvi keelte vastu tärkas üsna varakult. Juba 10–11-aastaselt kirjutasin loetud jutu- ja reisiraamatutest välja paapua, ladina jt keelte sõnu ning võõrkeelsete nimede hääldusvorme. Peatselt alustasin iseseisvalt prantsuse keele õppimist. Koolis õppisin vene ja pärastpoole ka saksa keelt. Lapsikult üritasin leiutada mingit oma keelt ja salakirja. Võlus võõraste keelte kõla. Keskkoolis võtsin käsile soome ja vadja keele. Üliõpilaspäevil hakkasin huvi tundma soome-ugri keeleteaduse ning isuri, pärsia ja juudi, samuti seto ja võru keele vastu (toona ei peetud neid keelteks). 1960.–1970. aastail õppisin iseseisvalt mitmeid slaavi keeli. 1980. aastatel süvenesime abikaasa Tiiuga karjala ja vepsa keelde. Pool sajandit tagasi (1975) võeti mind akadeemikute Paul Ariste ja Arnold Kase soovitusel Emakeele Seltsi liikmeks. Kahtlemata tiivustas see minu keeleharrastusi.

Liati on Ariste isik ja tegevus avaldanud mulle suurt mõju.

Mõnikord küsitakse, miks ma ei astunud omal ajal Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda. Põhjuseks oli pöörane vastu-meel kirjanduse ja ajaloo marksistliku käsitle vastu, samuti protesteerisin koolikorra vastu. Seetõttu olid küpsustunnistuse hindad nigelavõitu. Alles EPA-s hakkasin enam-vähem korralikult õppima, neelates vaikides alla, et palju auru tuli kulutada nn punastele ainetele.

Kuidas veterinaaria ja keeled mu tegevuses põimuvad? Tegelikult oli neid raske veenvalt ühendada. Mõnigi lausus etteheitvalt, et mis sa nende keeltega jahmerdad, keskendu parem veterinaarmeditsiinile. Ent üht-teist õnnestus ka võrgustada. Läänemeresoome keelte oskusest oli kasu rahvapäraste loomaravimise viiside, samuti rahvaastronoomia ainese kogumisel vadjalastelt, isuritelt, Tihvini karjalastelt ja vepslastelt. Rõhutasin siin-puhul, et rahvaveterinaaria on veterinaarmeditsiini ajaloo osa. Veterinaariaalased teadmised lisasid kindlustunnet nakkushaiguste eestikeelse terminoloogia ajaloo uurimisel (alates XVIII sajandist). Osalesin aastaid Eesti Maaülikooli loomakasvatuse ja veterinaarmeditsiini eestikeelse terminoloogia komisjoni töös, mille käigus tuli dissertantidele jagada näpunäiteid ingliskeelse väitekirja eestikeelse kokkuvõtte koostamiseks. Minu jaoks kõige huvitavamat tahku, etümologiseerimise ja veterinaarmeditsiini põimimist, sai siiski viljeldud vähe. Siinkohal tahaksin mainida vaid aimeartiklit, milles indoeuroopa tasandil püüdsin vastata küsimusele, mis on ühist sõnadel *veterinaararst* ja *vasikas*.¹

Minu õppimise ajal oli tudengitel ladina keel õppekavas eraldi ainena (praegu enam

mitte). Meditsiin hõlmab ohtrasti termineid, mille läte on ladina keeles. Näiteks koduimetajate anatoomia rahvusvaheline nomenklatuur sisaldab üle 6000 termini, lisaks veel sõnavara linnuanatoomia iseärasuste kohta. Keelevärk jäi mulle üsna kergesti meelde. See võis olla üks põhjus, miks ma jäin veterinaarmeditsiinile lõpuni truuks. Olen koos kolleegidega koostanud anatoomia kõrgkooliõpikuid, milles on tulnud kasutada väga palju termineid ja neile eestikeelsed vasted leida. Suureks abiks oli Albert Valdese ja Johannes Voldemar Veski koostatud ladina-eesti-vene meditsiinisõnaraamat (1982–1983), millest lähtusin ka loomaanatoomia terminite puhul – suur osa neist on ju sarnased või isegi identsed. Õppejõuna koostas mahuka ladina-eesti-vene-inglise-prantsuse-soome anatoomiaterminite sõnaraamatu koos ladina ja kreeka keele algetega,² samuti brošüüri ladina meditsiini- ja bioloogiaterminite hääldamisest.³

Keelehuvilisena usaldati mulle konventsimateerjalide (eesti- ja venekeelse), ajakirja Eesti Loomaarstlik Ringvaade ja teiste veterinaarüllitiste toimetamine või korrektuur. Olen seda teinud ühtekokku üle 8300 trükilehekülje. Puhuti palusid kolleegid abi kas terminite moodustamisel või mõne võõrkeelse artikli tõlkimisel, teinekord tegin seda isegi keelest, millega polnud varem tegelnud. Eks taoliselt juhul aitasid sõnaraamatud ja keelte omavaheline sugulus. Mind on paelunud ka ilu- ja aimekirjanduse tõlkimine mitmest keelest, kuid siiski üsna vähesel määral. Näiteks olen vahendanud jidišist kirjutise vene kirjandusklassiku Aleksandr Puškini

² E. Ernits, *Lingua Latina in anatomia*.

Ladinakeelsed anatoomiaterminid: hääldus, struktuur ja sõnavara. Tartu: Eesti Maaülikool, 2015.

³ E. Ernits, *Ladina meditsiini- ja bioloogiaterminite hääldamine*. Tartu: Eesti Põllumajandusülikooli kirjastus, 1999.

¹ E. Ernits, Mis on ühist sõnade *veterinaararst* ja *vasikas* vahel? – Eesti Loomaarstlik Ringvaade 1995, nr 2, lk 78, 81.

mõistatuslikust talismansõrmusest,⁴ saksa keelest loodusteadlase Karl Ernst von Baeri kirjutise muistsetest kivilabürintidest⁵ ning vanaidaslaavi (vanavene) keelest loo Draculast⁶ ja Aleksandr Nevski pühakuloo.⁷ Tõlketöös olen põiminud teadmisi keelte, kirjanduse, ajaloo, usundite ja muinasaja kohta.

Mulle on omanud olnud teadmiste sfääri pidev laiendamine. Vastupidiselt ladina sententsile on tegevuses ilmnunud pigem *ne multum, sed multa* mitte põhjalikult, aga palju. Ilmselt on see tingitud iseloomust. Muidugi kõike ei saa võtta pinnapealselt: on asju, mida pead hästi tundma, teisalt aitab teadmiste avarus luua mõistetavat tausta ja paremat üldistusvõimet. Kuidas on toimunud teadmissfääri avarumine? Rahvaveterinaarial on kaks tahku, mille hulka kuuluvad ratsionaalsed ravivõtted (nt haavade ravi) ja maagilised toimingud (loitsud jm). Nii tekkis huvi rahvausundi vastu. Keskkoolipäevil kogusin kunsti-postkaarte ja üliõpilasena süüvisin kunsti-ajalukku. Arvsõnade üks ja kaks päritolu artikkel⁸ ärgitas täppisteadlast Heino Eel-salu mind kaasama muistse ajaarvamise ja täheteaduse ehk paleoastronoomia (ka arheoastronoomia) valdkonda. Peat-selt selgus, et Karjalas asuvate Äänisjärve

kaljuraiendite ehk petroglüüfide hulgas leidub rohkesti kuu- ja päikesemärke. Huvi kunsti, usundi ja paleoastronoomia vastu sõlmus huviga muinasaja kunsti ehk muinastade vastu. Koos Eesti Muinastadeseltsi esimehe Väino Poikalaineni-ga koostasime Äänisjärve petroglüüfidest kolmeköitelise kataloogi.⁹ Pooleteise tuhande raiendi hulgas on ohtrasti inime-, imetaja- ja linnukujutisi. Nende täpsel kirjeldamisel sai lähtuda anatoomias ja zooloogias kasutatavast nomenklatuurist. Nõnda tulid veterinaariaalased teadmised taas kasuks. Keeleteadust rakendasin Äänisjärve raiendiala kohanimede uurimisel. Usundihuvist lähtuvalt on valminud kirjutised petroglüüfide sisu tõlgendamisest, vadja koduhaldjast ja saamide tootempeurast Meandašist.

Teie uurimistöös on olulisel kohal isiku- ja kohanimed. Mida nimed meile räägivad? Milliseid seoseid olete märganud nimede, kultuuri ja (rahvusliku) identiteedi vahel?

Olen uurinud Eesti ja Ingerimaa (eriti vadja) kohanimedid ning eesti ja juudi perekonnanimesid, samuti isurite nimede eestistamist Eesti-Ingeris. Toponüümia kätkeb erinevaid ajalisi kihte, aja jooksul tavakeelest hääbunud sõnavara ja mitmesuguseid laene. Kahtlemata annavad kohanimed lisa asustusalaloo uurimisele, meenutagem näiteks Saulo Kepsu sellealast tegevust Soomes. Mind ennast on huvitanud põhiliselt kohanimede keeleajaloolised tahud: milline lähtesõna võiks olla ühe või teise nime taga, mida see võis tähendada, milliseid tuletusliiteid kasutati, kas tegu on oma- või laensõnaga jms. Hiljuti uurisin Setomaalt Lõuna-Pihkvamaale välja rännanud ja praeguseks ammugi hääbunud Kraasna maarahva toponüümiat.

⁹ V. Poikalainen, E. Ernits, Rock Carvings of Lake Onega 1–3. Tartu: Estonian Society of Prehistoric Art, 1998–2021.

⁴ I. Kovelman, Puškini talisman. Tlk E. Ernits. – Põllumajanduse Akadeemia 17. II 1977, lk 3.

⁵ K. E. von Baer, Labüridinkujulised kivilaotised Põhja-Venemaal. Tlk Enn Ernits. Tartu: Halo Kirjastus, 2006.

⁶ F. Kuritsõn, Lugu vojevood Draculast. Tlk Enn Ernits. – Akadeemia 2008, nr 5, lk 1093–1103.

⁷ E. Ernits, Aleksander Nevski pühakulugu. – Mäetagused 2019, nr 73, lk 15–46.

⁸ E. Ernits, Arvsõnade päritolust. – E. Ernits, Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.) Toim K. Pajusalu. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2017, lk 37–65.

Selgus, et neilt on registreeritud väheste omakeelsete nimede kõrval – need ei reetnud paralleelsust Setomaa omadega – peamiselt vene keelest laenatud kohanimesid, millest osal ilmnas vene keele Pihkva murderühma tüüpilisi jooni. Ja mis veelgi põnevam, tuli välja oletuslikke nimejälgi muiste Peipsi-tagust piirkonda asustanud hõimust, keda tinglikult on nimetatud tšuudideks.

Rõhuv enamik eestlaste perekonnanimesid on meil suhteliselt hilised, pandud 1820.–1830. aastatel. Nende lätteid võib leida XVI–XVIII sajandi hinge-revisjonidest; ohtrasti saadi saksa ja saksa-päraseid nimesid, neid moodustati tavaesemete nimetustest, liidete abil isiku- ja talunimedest, loodi kunstlikult jne. Perekonnanimede uurimisel on oluline nimepaneku koht. Mõnda nime on Eestis pandud ainult ühes kohas, teist aga laialdaselt. Näiteks Ariste olevat perekonnanime järgi sageli ära arvanud, kust üliõpilane pärit on. Perekonnanimed aitavad täpsustada suguvõsa ajalugu. Omaette rühma moodustavad meil ammudest aegadest elanud eri rahvaste (juutide, lätlaste, rootslaste, venelaste jt) perekonnanimed.

Etümolooaalases teadustöös on Teil ilmselt tulnud rinda pista ka rahvaetümolooiaga. Kui lihtne või keeruline on eristada meeleväldseid etümolooilisi seoseid teaduslikest?

Rahvaetümolooiaga olen vähesel määral kokku puutunud kohanimede puhul. Pahatihti esineb sedavärki seletusi turismibrošüürides ja neid levitavad ka giidid. Eristamise lihtsus ja keerukus sõltub toponüümist: kas nime kohta on ürikuainest, kuidas see klapi keeleajalooga, kuidas seondub paigalooga jne. Teisalt on kohanimed aja jooksul tunduvalt lihtsustunud, mistõttu kahesilbilistele nimedele on teoreetiliselt võimalik leida mitu apellatiivset vastet. Näiteks Tartu

lähedal asub Märja alevik. Kui poleks leidunud varasemaid andmeid, siis oleksin toponüümi seostanud ehk sõnaga *märg*. Usutavasti oleks nii teinud peaaegu igaüks. Ent revisjonikirjadest selgus, et *Märja* on lühenenud inimese lisanimest ja seondub hoopis kalanimetusega *merihärg*. Võiks oletada, et nimetatud isik oli mõisassee toodud kuskilt merelisest piirkonnast, näiteks Saaremaalt.

Olete tegelenud ka väiksemate soomeugri keeltega, näiteks vadja ja vepsa keelega. Kas ja kuidas on sugulaskeelte ja keelekontaktide uurimine avardanud Teie maailmapilti ning tulnud kasuks eesti keele uurimisel?

Võrdlev-ajaloolise keeleteadusega tegeldes on iga sugulas- ja kontaktkeele tundmisest määratu kasu. Kahtlemata avardab uue keele tundmaõppimine maailmapilti. Esialgu üksi, pärastpoole koos abikaasaga oleme teinud ekspeditsioone Venemaale ja kogunud ainekogumist vadjalastelt, isuritelt, vepslastelt ja Tihvini karjalastelt. Hiljem käisime tutvumas hääbunud hõimu, kreevinite asualaga Lõuna-Lätis. Teadmisi lisandus nii keele, ajaloo, rahvaluule kui ka kultuuri vallast. Kohapealse materjali kogumisel, kirjasõna ja arhiivaine läbitöötamise tulemusel valmis monograafia vadja haritlastest Dmitri Tsvetkovist.¹⁰ Vadja ja vepsa keel on vahendanud kontakte huvitavate inimestega. Nii olen olnud pikemat aega vadjakeelses kirjavahetuses Aristega ja vepsa keeles koduloolase, kirjaniku, rahvaluulekoguja ja Šoutjärve vepsa muuseumi rajaja Rürik (Rjurik) Loniniga.

Etümolooia keskmes on keele muutumine ja kujunemine, kuid ühtlasi on

¹⁰ E. Ernits, Vadja haritlane Dmitri Tsvetkov: 1890–1930. Toim K. Labi, E.-H. Västriku. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009.

Teile huvi pakkunud ka tehis- ehk plaankeeled, nagu esperanto, mis on enamasti loodud võimalikult püsival kujul ja mille ajalugu on võrdlemisi lühike. Mis Teid nende juures paelub? Milline on Teie hinnangul plaankeelte roll keeleteaduses ja ühiskonnaelus?

Kui vaadata tehiskeelte loomise ajalugu laiemalt, siis on see üsna pikk. Professor Aleksandr Dulitšenko venekeelses kataloogis „Rahvusvahelised abikeeled“¹¹ on nimetatud üks rahvusvahelise kirjakeele projekt teisest sajandist pKr. Paraku pole sellest midagi lähemat teada. On loodud ka mitu soome-ugri kehtel põhinevat plaankeelt. Eri süsteemi plaankeeli on praeguseks teada tuhande ringis, kuid suuremat või väiksemat elujõudu on evinud vaid murdosa. Plaankeelte loomise järgse püsiva kujuga on nii ja naa. Volapüki looja ei lubanud keelekasutajatel oma projektis teha mingeid muudatusi, ent hiljem on keelt ometi korduvalt reformatud. Esperanto põhialuseid ei saa muuta, kuid sõnavara on aja jooksul tohutult arendatud. See on võimaldanud tõlkida piibli ja „Kalevala“. On arendatud paljude erialade terminoloogiat, isegi nn ropud sõnad on olemas. Raimund Haabvere koostatud esperanto-eesti sõnaraamatus (2004) on sõnu ja nende tähendusi ligi 800 lehekülge. Seepärast ei saa öelda, et esperanto oleks primitiivne.

Esperanto, mille kallale asusin tudengipäevil, on võlnud mind oma suhtelise lihtsuse ja loogilisusega. Väidetakse, et seda on neli-viis korda kergem õppida kui mõnd rahvuskeelt. Kahtlemata on öeldu nagu ühe mütsiga löödud, kuid min-

git aimu see annab. Näiteks poleks minu meelest mõttekas luua plaankeeles mitu käänd- ja pöördkonda arvukate eranditega, ja esperantos ongi kumbagi vaid üks. See muidugi ei tähenda, et esperanto õppimine oleks kähkitegu. Selgeks saamist raskendavad eesti ja esperanto sõnade erinevad tähendusväljad, rektsioon, sünonüümid jm.

Kuna mul oli eelnevalt teadmisi prantsuse, ladina, vene ja teistest keeltest, siis oli põnev kohata esperantos arvukalt tuttavaid tüvesid. Liiti oli nõukaajal sel keelel oluline kommunikatiivne funktsioon. Omal ajal sai peetud huvitavat kirjavahetust mitme maa esperantistidega, mõnega aastakümneid. Siinkohal ei saa jätta mainimata, et esperanto vahendusel tutvusin kõrgematel esperanto kursustel oma tulevase abikaasa Tiiuga.

Uurimistööd olen teinud Eesti esperantoliikumise ajaloo, kasutatud tehiskeelte ja reformatud esperanto vallas ning soome-ugri plaankeele nimega budinos nõrkade kohtade esiletoomisel. Näikse, et ajal, mil inglise keel on vallutanud peaaegu kogu maailma, ei ole oodata plaankeelte erilist ühiskondlikku kaalu, mida sajan-deid loodeti; need jäävad ikkagi väiksemate huvigruppide meelisalaks. Plaankeeli uuriv interlingvistika on keeleteaduse ja selle ajaloo osa. Eks ka arenenud loomulikud kirjakeeled sisalda suurel hulgal tehisklikku. Võtkem kas või eesti keeleuuendajad, kes peale intensiivse sõnalooma on üritanud muuta ka morfoloogiat. Oletan, et interlingvistikal võiks olla oma roll keeleloomes ja -korralduses ning nende eri tahkude uurimisel.

¹¹ А. Дуличенко, Международные вспомогательные языки. Таллин: Валгус, 1990

Küsimusi esitas JOHANNA KIIK

Kuidas tappa taaka

Lilli Luuk. Ööema. Saadjärve kunsti-
keskus, 2024. 229 lk.

Lilli Luuk avab oma teises romaanis „Ööema” ajad ja aegade haavad ning üksikute inimeste tähenduse ajaloosündmuste vintsutustes. Avab inimestesse kodeeritud pained, eelmiste põlvkondade jäetud saladused ja valud. Pakub ka viisi, kuidas nendega toime tulla ja kuidas edasi elada siis, kui aeg tundub olevat sinu vastu. Mitte et kirjandus peaks pakkuma väljapääsu keerulistest olukordadest, aga ta võib seda teha, sest hea ilukirjandus on ju tõhusam eneseabikirjandus kui selle nimega riuleis müüdav.

Tegevuspaik romaanis on läbivalt sama, raba – täpsemalt märgade maade rüpes, nagu saarel asuv talu hõreda asustusega külas. Tegevusaeg hõlmab pea sada aastat, kui võtta alguseks ühe peategelase, Malle sünd sõdadevahelise vabariigi ajal, ning tõmmata piir kuhugi tänapäeva ligi, mil oma ema, tädi ja vanaema elusid põimib terviklikuks koeks teine peategelane, Malle 1970-ndail sündinud lapselaps Krissu, kes vaheldumisi tegutseb reaalajas ehk noore naisena ning meenutab lapsepõlve ja nooruse sündmusi. Keskmise põlvkonna moodustavad Malle lapsed Hinge ja Virve, vastandlikud õed.

Kolme põlve naiste kaudu lahkab Luuk XX sajandi Eesti traumasid ja üüriksi õnnehetki ränkade ajaloosündmuste kee-
rises ja vahel. Teine maailmasõda, Vene okupatsioon, küüditamine, metsavend-
lus toovad küla ja selle elanike ellu pöördumatuid muutusi ja korvamatut kahju, küla kestab ikka edasi, kuigi osa talukohti

laguneb mahajäetuna või kolhoositerrorist laastatuna. Krissu valab mineviku-
tõlgendused kunsti ning selle kaudu kestab romaan kauem kui vabariigi ühest perioodist teiseni, viies lugeja mõtted sinna, millele uudistekanalid ja maailma olukord juba ammu vihjavad: kas tuleb ka vabariigi kolmas periood, millele eelneb taas Vene okupatsioon ja sõda. Sünguse, aegade paine ja vägivallaga kontrasteerub romaanis pilk taevasse. Taevas on kord tume, siis heledam, kord annab lootust, et hetk hiljem vajutada enda all sibajad jälle maad-
ligi. Teinekord võib taevast tulla külalisi, keda võtavad koduse maapinna asemel vastu kaos ja kuulid. „Ööema” on avaram kui selle süžee, sündmustikule annab lisamõõtme loodus, mis pimedas võib tunduda etteheitev ja mis on alati kohal, sõltumata võimust ja inimeste keerdkäikudest – puud kohisevad omasoodu, olenemata inimloomusest.

Eesti ajalugu või ajaloolisi romaane lugedes võib aimata, millest tuleb osa eestlaste metsavaen. Kui seda metsa ees ei oleks! Rohkem avarust! Puud jäävad ette, nende vahelt võivad tulla püssiga mehed. Aga mis siis, kui need on omad, vaenlaste eest pakku läinud metsavennad – „Ööemas” ka -õed –, keda ainult mets päästabki? Mets on kaitsja, miks hävitatakse tänapäeval oma kaitsjat? Lilli Luugi tundlikult loodud dekoratsioonid, raba ja mets, maa ja taevas, kerkivad mõneski episoodis romaani peategelasteks, mõjutades sündmuste käiku ja inimeste elu. Teisal taandub loodus tummaks vaatlejaks, ent atmosfäär annab romaanile sellise metafüüsilise laengu, mida ei teki samade ajaloosündmuste kujutamisel linnas. „Järgmine öhtu ja öö aga nii rahulikud ei tulnud. // Päike tegi päeva päris heledaks.

Kui Mall õues liikus ja näo valguse poole keeras, hakkas põskedel soe. Lumi katusel võttis päeva peale ülemise kihi sisse palja silmaga vaevumärgatava võrgulise mustri ja katuseservast hakkas tasakesi vett tilkuma. Kui aga päike suurte kuuskede taha ära vajus ja varjud lumel õue hämaruseks ette valmistasid, siis tardus ka sulavesi, mõned õrnad purikad jäid räästa külge, et esimese tuule käes murduda. [...] Kui taevas oli seda värvi, kus tähed veel välja ei paista, aga päeval valgus on lahkunud, lasi Mall parajasti kaevukoogu käest.” (Lk 148) Inimtegevus peegeldub looduses vastu, loodus mõjutab inimese toiminguid ning annab nendele pidevalt ühe kihi juurde. Inimene ja loodus kokku on nagu orkester: nad mängivad koos, aga vahel lipsab sisse valenoote.

Vilkalt vahelduvad jutustaja vaatepunktid eri perioodidele ning teose ülesehitus sarnaneb veidi Luugi eelmise romaaniga „Minu venna keha” (2022). Raamatus ei vaheldu lihtsalt kolm perioodi ja kolm põlvkonda, vaid need kõik kattuvad, kohati on kolm põlve naisi koos. Samuti kulgevad kolme naise elud eraldi, näiteks kui Krissu meenutab elukaaslase Gunnariga tutvumist, sellele eelnenud ja järgnenud seiku, ning vastus kohe algul tekkivale küsimusele, miks suhe Gunnariga on veidi imelik, antakse aja jooksul.

Romaani sündmuste ajalise järgnevuse segipaiskamine pole midagi uut ega erilist, pigem on raske leida romaane, kus seda ei ole tehtud. Ajaga mängimiseks on siiski tuhandeid võimalusi, ning liigne hüplikkus võib romaani vahel muuta rabe-daks, kui autor jätab hetkede vaheldumise sisuliselt põhjendamata ning hüpitab aega pelgalt efekti mõttes. „Õõemas” aga ajaline segipaistatus töötab. Vahelduvad ajad annavad teosele rütmi ning tegevus hakkab pulseerima aegadeüleselt.

Artur Alliksaar ütleb: „Ei ole paremaid, halvemaid aegu. / On ainult hetk, milles

viibime praegu.”¹ Aja tähendus tekib ainult ajameres. Päev on tiik, kuu on järv, aasta on meri, inimese eluiga on ookean. Lained, sunnikud, mõistagi möllavad.

Kuidas aga saab olla, et see tänane tühine päev, mil raputasin end muude kohustuste vetest lahti, on kuidagi eraldi sellest, mis oli kolmkümmend aastat tagasi? Ma olin siis olemas, tegin midagi, mõtlesin midagi. Või siis eraldi sellest, mis tuleb kolmekümne aasta pärast? Täna tehtav on mu noorpõlve otsuste ja eksituste tulemus. Tänane mõjutab tulevikku. Ja kuidagi, ehkki aimamata, mõjutab mu tänast tulevik, mis on juba ootel, varitsemas. Ma ei ütle „saatus”, see sõna on nii labane. Ma ütlen pigem, et kogu olnud, olev ja tulev aeg saab kõik kuskil kokku.

Karta on, et see ajakäsitus ei ole minu mõte, sest olen lugenud ulmekaid ja erinevaid teooriaid ajast ning selle trikkidest. Mis on üldse minu mõte? Eos ei ole neid mul ühtegi. Ka mõtted tulevad kuskilt, ja paljude teiste mõtted tunduvad ühtedele alati nagu tulnukate omad. Aga kõik need mõtted või vähemalt nende peegeldused on samas mõtteruumis olemas.

Hiljuti jäi silma lõik: „Heideggeri järgi heidab ajalooliselt kohalolev inimene tulevikku visandeid. Neuropsühholoog Endel Tulving kirjeldas seda võimet kui episoodilist mälu: me projitseerime oma preesensit nii möödunusse kui ka saabuvasse. See tähendab: me oskame ajas rännata.”² Tsitaat pärineb Arne Merilai hümnist maakodu Liinakuru kaudu kogu maakerale ja eriti selle kera loodusele. Ei olegi vaja Martin Heideggeri ja Endel Tulvingu mõtteruumidesse siseneda – nad on praegu Merilai juures.

¹ A. Alliksaar, Olematus võiks ju ka olemata olla. Koost P-E. Rummo. – Loomingu Raamatukogu, nr 9–10. Tallinn: Perioodika, 1968, lk 5.

² A. Merilaid, Puuinimesed. Muinasjutt. Tallinn: EKSA, 2024, lk 313.

Eesti 2020-ndate ilukirjandust lugedes on mulle sageli tundunud, et liiga palju on autorid kinni XX sajandil Eestit räsitud ajaloosündmustes: ikka ja jälle kirjeldatakse Teise maailmasõja juhtumeid ja selle tagajärgi. Keegi ei kahtle sõja ja küüditamise ja okupatsiooni koleduses ning kompartei ja kolhoosiaja nõmeduses. Ent kas ei võiks maailma näha juba avaramalt: piiluda Eestist kaugemale, vaadata minevikust edasi, kujutada tänapäeva ja tulevikku ilmingute kaudu, mille juured ei ole pelgalt ajaloosündmustes, vaid mis aitavad mõtestada inimese elu siin planeedil üldistavamalt, sügavamalt, üllatavamalt?

Lilli Luuk on Carolina Pihelga (samuti kolm põlvkonda naisi romaanis „Vaadates ööd”, 2022) ja Hannes Parmo („Beeta”, 2023) kõrval üks neid uue aja kirjanikke, kes on osanud heita minevikust tulevikku visandeid ning projitseerinud olevikku möödunud ja saabuvasse, ehk siis kujutanud minevikku isiklikust ja isikupärasest vaatepunktist ning moodsas, tänapäevases vormis ja sisus. Friedebert Tuglase esseistliku novelli „Arthur Valdes” (1916) nimi-tegelane, salapärase elukäiguga kirjanik, ütleb, et kirjanik ei tohi olla piiratud vaimulaadist ega ümbrusest. „Kuis võiks meil olla suurejooneline ja plastiline fantaasia, kui me eraelus midagi suurejoonelist ning plastilist ei näe ega tee!”, ning samas toob Valdes välja mälu tähtsuse: „Mälu aga on fantaasia eelduseks. Alles kaua meeles kantud mõte muutub plastiliseks.”³

„Ööema” algab kolme naise eksimisega rappa. See on nii sümboolne, et pea lõhkeb. Eksides kaob aeg ja koht. Need naised ei

tea ühel hetkel, mis päev on, lisaks kangastub unes hoopis teine ajastu. Rabas haju- vad piirid horisontaalses vaates, liiati kui haihtuda uttu. Võib vajuda ka vertikaalselt, otse põrgusse. Kaob pide mineviku ja olevikuga, tulevik paistab tume nagu laugas. Häabub argine jalad-maas-tunnetus ning ükski talupoja- ega koolitarkus ei aita, kui kindlat pinda enam jalge all pole.

Rabast jõutakse välja, raba jääb aga igaveseks naiste ajju, rappa on talletunud ka eri inimpõlvede ühine minevik ja ära eksides võib leida midagi, mida ei osanudki otsida.

Okupatsiooniaega saab avada taagata, tõestab Luuk. Õigemini, kirjandus võib olla vahend, mis seda taaka esmalt mõtestab ja siis purustab selle. Lugeja, kes pole veel „Ööema” lugenud, loodetavasti ei pahanda, kui avan lõppu nii palju, et ütlen: see on helge. Või vähemalt tehakse lahti uks tulevikku. Luuk ei kapselda ajaloo-episoode klaaskarbis muuseumisse, vaid vaatab neid vabanenud inimese pilguga. Kel mõistagi on mälu. Aga mälu, nagu ütleb kirjanik Valdes, turgutab fantaasiat. Ja ilma fantaasiata inimene on kerge saak välis- ja sisevaenlastele. Sisevaenlaste all ma ei mõtle ainult Vanglaplaneeti ja lehte Eesti Eest!, vaid ka iga inimese sisemisi kuradeid.

Sotsid ütlevad, et toimetulek on julgeolek – lähen sellisest plakatist teel üle Toompea tihti mööda ja ikka mõtlen, et kõik on õige, aga veidi kohmakas. Ka kirjandus võib olla julgeolek. Või okei, toimetulek. Või noh, lihtsalt olek. Või siis julge. Head aega!

VALNER VALME

³ F. Tuglas, Kogutud novellid. 1. Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 330–331.

Eluküsimus

Juhani Salokannel. Vastupanu kultuuri-
ajalugu. Kirjandusvõrgustikud Eestis
1940. aastatest tänapäevani. Tõlkinud
Sirje Olesk. Tallinn: EKSA, 2024. 344 lk.

*Kui ollakse ainult vastu,
ei oldagi millegi poolt.
Ometi on meil pilved
ja valgus mõlemalt poolt.*
Jüri Üdi, „Eluküsimus”

Teenekas tõlkija ja kirjanik Juhani Salokannel (snd 1946) on teise põlve estofiil. Tema isa, koolinõunik Akseli Salokannel (1876–1969) suhtles eesti koolimehe Johannes Käisiga juba siis, kui Soome kirjanike rühmitus Tulenkantajat püstitas loosungi „Eestin kautta Eurooppaan”.¹ Ajalugu aga tegi käänu: kümme aastat hiljem hakkasid soomlased Nõukogude Liidule vastu ja meid pöörati väevõimuga itta.

Oma kolmandas eesti keelde jõudnud monograafilises käsitluses („Vastaanpanemisen kulttuurihistoria. Viron kirjallisuuden verkostoja 1940-luvulta nykyaikaan”, 2023) võtab Salokannel vaatluse alla Eesti riigikaotuse ajal arenenud vaimse vastupanu, tuginedes eelkõige ilukirjandusele ja selle väljaandmisele, ning toob esile üsna kontrastseid seoseid Soome kirjakuultuuriga. Vaatenurk on põnev, õigustatud ja produktiivne, rohkete näidete varal illustreeritav, kuivõrd eestlased identiteetseerivad end mõnestki muust rahvast enam keele kaudu ja kord kätte võidetud iseseisvuse aadet kandes on vastu seistud ümberrahvastamise katsetele ühiskonnale eri tasanditel. Mis oleks käimasoleval raamatuaastal või selle eel kohasem kui rõhutada kirjasõna tähtsust meie iseolemises! Ühtlasi vajab tsensori käärimest mööda

hiilinud ja kirjasõnas väljendunud vastupanu võõrvõimule aja möödudes aina rohkem seletamist – ja seda nii võõrale kui ka oma emakeelses keskkonnas peale kasvavale lugejate põlvkonnale. Mõelgem või nõukogude korra „viljastavates tingimustes” loodud kirjanduses sõnumi peitmisele ja ridade vahelt lugemise oskusele, mis paradoksaalsel moel mõneti peenendas vihjamise poeetikat.

Salokannel sai eesti kultuurist lähemat aimu juba lapsepõlves, kuid vahetud kokkupuuted ja kontaktid tekkisid alates tema esimesest Eestis käigust 1970. aastal ja seetõttu on ta parimaid nii-öelda väliseksperthe sellest kirjutama. Tahaksin kohe tuua esile Salokandle varaseima panuse eesti vastupanukultuuri levitamisse üle keelepiiride. Tõlkeid eesti keelest oli tal Soomes ilmunud varemgi, kuid 1982. aastal nägi tema soomenduses trükivalgust Jaan Kaplinski esimene esseeraamat „Olemisen avara hiljaisuus”, mis sisaldas muu hulgas paari varem eesti keeles ilmunuta teksti. Essee kui kirjandusliku vabamõtlemise žanr ei olnud siinmail siis enam tõrjutud, kuid mäletan elevust Kaplinski mõtteraamatu Soomes ilmumise üle – see oli sündmus vähemalt kuluaarides. Eestikeelse omakultuuri säilimine ja vaba areng ning jõudmine üle keelepiiride oli eluküsimus ning nähes nii Salokandle soomekeelse originaali kui ka tõlkeraamatu kaanel fotot Juhan Viidingust tollases linnaruumis nii tavalise Brežnevi pildiga loosungi all, tuligi meelde luuletus „Eluküsimus”, mis lõpeb värssidega: „Näha seda, mis elav. / On seda palju nõutud?”

Elavat ja välismaailmaga ühenduses olevat, vabalt arenevat kultuuri nõuti ja januneti. Vastupanu võõrvõimule oli eeskätt vaimne ega paisunud füüsilisteks kokkupõrgeteks. Kui mõnel juhul tuuaksegi vastupanu näiteks Prantsusmaa üliõpilasrahutused 1968. aastal, siis nood

¹ Vt L. Viljanen, Eestin kautta Eurooppaan. – Tulenkantajat 1930, nr 11–12, lk 150–152.

tuginesid suuresti vasakpoolsetele ideoloogiatele marksismist maoismini, haاراتes muu hulgas töölisliikumist, kuid kontroll sealses ühiskonnas toimuva üle polnud võrreldav siinse nuhkumise ja pealekaebamise juurutatud tavaga. Siinmail oli vastupanu suunatud tollesamale vasakpoolsete juurtega võõrvõimu pealesurutud ideoloogiale. Lihtne oli mitmesuguseid vastupanukultuuri ilminguid painutada karistatavaks, selle näiteks tarvitseb vaid lehitseda Eesti NSV kriminaalkodeksit: § 68 järgi oli karistatav nõukogudevastane agitatsioon ja propaganda, § 195 alusel huligaansus või ka § 200 pornograafilise eseme valmistamine või levitamine – seda viimast harrastati kunstnike hulgas teadlikult kui riigivastast tegevust.

Salokannel toob nii trükkis ilmunud kirjalikele allikatele kui ka intervjuudele toetudes esile mitmesuguseid vastupanukultuuri võtteid ja sotsiaalseid võrgustikke, sõpruskondi ja perekondi, esitades näiteid eriti viimastest ja nähes selles suurt erinevust võrreldes Soomega. Eespool mainisin Soome Tulenkantajaid, ja nii paneb imestama, et Salokannel justkui eitab rühmituste olemasolu Soomes (lk 292). Aga Eesti kirjanduslikud perekonnad on tõepoolest nähtus omaette ja siinjuures võiks teha täiendusigi: mainida Viidingute-Taranditega seoses Linda Viidingu venna Märt Laarmani silmapaistvat luulekogu „Kylmad ruba'id" (1939, soomekeelse rööpetekstiga kordustruk 1996), Raunadega seoses Vallo Rauna nooremata vend Ott Rauna ja Ehinite suguvõsast Kalle Käsperit. Nii perekondlike kui ka muude võrgustike kaudu tuleb ilmsiks, kuidas kaks paralleelmaailma – pealesurutud ideoloogia ja sisemine vastupanu – toimisid nõukogude argipäevas koos. Muuseas tõi selle kohta k.a 18. märtsi kirjanduslikul teisipäeval Tartu Kirjanduse Majas huvitava näite Heidi Iivari: eestlaste ja soomlaste arusaam aususest olevat nimelt sedavõrd erinev, et

kui soomlane jääb alati siiraks, siis eestlane on rohkem trikster ja oskab oma vastase üle kavaldada.²

Eelnenust peaks juba olema selge, et väärt raamat ajendab täiendama ja edasi mõtlema, kuid mõni eesti lugejale silma torkav pisiasi olgu siiski õiendatud või küsimärgi alla seatud. Ja miks puudub raamatus nimeregister, mis hõlbustaks tunduvalt arvustamist? Kas selleks, et hoiduda liiga akadeemilisest muljest?

Kõigepealt: fotol lk 12–13 ei saada A. H. Tammsaare kirstuautot Estoniast Metsakalmistule mitte Eesti Üliõpilaste Seltsi, vaid üliõpilasseltsi Ühendus liikmed, kelle hulka kirjanik kuulus. Veidi aegunud on väited, et Looming avaldab praegugi läbi mitme numbriga pikka proosat (lk 114) ning Keelt ja Kirjandust saab osta igast lehekioskist (lk 139). 1970. aastatel vist kogemata Sirbi ja Vasara esilehele sattunud sinimustvalge värvilahenduse ja selle tõttu peatoimetaja vallandamise näite kõrvale (lk 147) olnuks kohane mainida Andrus Rõugu lipuvärvidega akrostihhoni „Silma-des taevas ja meri" ilmunist Loomingus (1981, nr 9). Leheküljel 178 on mainitud, et ainus Uku Masingu luulekogu nõukogude ajal ilmus Vello Salo Maarjamaa kirjastuse väljaandel Roomas – tegelikult ilmus kokku seitse nimetust: viis Maarjamaa kirjastuselt Roomas või Torontos, kus Vello Salo parajasti elas, kaks aga Vaba Eesti kirjastuselt Stockholmis. Leheküljel 179 on esile tõstetud Sirje Kiini aastail 1982–1987 kirjastuste tellimisel kirjutatud siseretsensioonid, mis on esmakordselt avaldatud raamatus „Kirjanduse vabadus ja vabaduse kirjandus. Artikleid, sõnavõtte ja (sise)arvustusi 1977–2019" (2019). Ent otsa oli ammu lahti teinud Aivo Lõhmus, kes avaldas aastail 1981–1988 kirjutatud 18 teksti kriitikaraamatu „Võim ja

² Vt Kirjanduslik teisipäev. Estofiilid eesti kirjanduses: Heidi Iivari ja Petar Kehayov. <https://www.youtube.com/watch?v=5Y660MJnGCK>

vari. Lugusid kaugematest ja lähematest aegadest” (2002) tsükliis „Salaretsensioone”. Leheküljel 188 on mainitud Hando Runneli sõnadele tehtud laule, mida Tallinna lauluväljakul laulsid sajad tuhanded inimesed püsti seistes kaasa. Runneli tekste lauldi tõepoolest enne ja pärast, kuid siinses kontekstis on vahest olulisem, et laulva revolutsiooni kõrghetkedel lauldi kaasa eeskätt Jüri Leesmendi tekstidele tehtud Alo Mattiiseni isamaalaule.

Paaris kohas (nt lk 164, 227) on jutuks luuletaja Johnny B., ent Jaan Isotamme roll vastupanukultuuris väärinuks enamat. Legendaarses Johnny „putkas” Tartus kusagil praeguse Eedeni kaubanduskeskuse asukohal käisid mitme põlvkonna tunnustatud kultuuritegelased õiti koos vabas vaimses õhkkonnas ennast täiendamas. Vangilaagrit kogenud, ent seda edaspidi vältida otsustanud Johnny omapäraseks meetodiks oli jagada noortele teavet selle kohta, „kuidas sovetiriigis asjad tegelikult on, aga mitte kunagi rohkem kui ühele inimesele korraga”.³ Korraga vaid ühele inimesele tuli rääkida selleks, et poleks tunnistajaid. Isotamm oli käsikirjalistes almanahhides end sageli avaldanud autor. Salokandle raamatus on almanahhe mainitud, kuid tulnuks teha kindlat vahet legaalsel kooliväljaannetel ja käsikirjalistel almanahhidel, milles vastupanukultuur ilmnes ehedaimal moel. Kersti ja Marja Undi koostatud „Seirates sadamata. Omakirjastus okupeeritud Eestis” (2012) pidanuks kuuluma Salokandle raamatu allikate hulka. Almanahhidega sarnane tähendus oli sageli Matti Miliuse kirjutusmasinal läbi mitme kopeerpaberi löödud tekstidel, mille hulka kuulus nii igasugune keelatud kirjandus ehk siis *samizdat* eesti moodi

kui ka 40 kirja koopiad, mida loeti käest kätte levitades.

Huviäratav on Salokandle meenutus aastast 1977, mil Eino Leino Selts Soomest külastas Sirbi ja Vasara toimetust (lk 186) ning kuulis peatoimetajat Eduard Tinni mainimas hüvastijätku sotsialistliku realismiga. See ajendab pärima: mis-moodi täpsemalt, mida programmiist seal soomlastele öeldi? Sotsialistliku realismi kängitsevast kaanonist eemaldumiseks ja kirjanduse uuenemise teoreetiliseks õigustamiseks võis anda olulise tõuke 1966. aastal Loomingu Raamatukogus Franz Kafka „Protsessi” järelsõnana ilmunud prantsuse tollase kommunisti, Moskvas doktorikraadi saanud Roger Garaudy (1913–2012) essee „piirideta realismist” Henno Rajandi tõlkes. See tekst avardas ühtlasi kirjanduse mõistmist. (Hiljem heidet Garaudy kommunistlikust parteist välja ning palestiinlannaga abiellunult sai temast moslem ja genotsiidi eitaja.) Uued tuuled olid kirjanduses hakanud puhuma juba varem ning modernismi saabumist eesti proosas näeb Salokannel täiesti sobilikult Arvo Valtoni „Kaheksa jaapanlanna” (1968) ilmunisena „nõgisele tehaseõuele” (lk 186). Siia sobib lisada, et 1969. aasta märtsikuu Loomingus kandis filosoof Rem Blum varajase Marxi teostest pärit võõrandumise probleemi ettevaatlikult sotsialistlikku ühiskonda ning sama aasta maikuu Loomingus osutas Ülo Matjus võimalusele tõlgendada Paul-Eerik Rummo „Tuhkatriinumängu” kui võõrandumisnäidendit.⁴ Samuti 1969. aastal soovitas Jaan Kross kõigile kirjanduse tegijaile „kuningliku enesetunde saavutamist”.⁵ „Realismi piirid avarduvad enneolematult. Harjumus samastada sotsialistlikku realismi tõsimeelse positiivistleva olustiku-

³ P. Sauter, Vabaduse ja vangla vahel. Üheksa fragmenti Johnny B. Jaaniga. – Jaan Isotamm, Nägija pimedate maal. Artikleid, intervjuusid, sõnavõtte. Koost ja toim K. Raid, M. Orav. Tartu: Ilmamaa, 2015, lk 160.

⁴ Ü. Matjus, Maskita näod. – Looming 1969, nr 5, lk 792.

⁵ J. Kross, Üks kolmekäärilõksutus. – Looming 1969, nr 2, lk 288.

fotograafiaga on rõõmsasti ületatud. Sellest on nii kaugele edasi mindud, et ka sotsialistliku realismi käibivate kontseptsioonide mõistelisest ebamäärasusest hakatakse aina kuuldavamalt kõnelema. Sest mõistetelt hakatakse nõudma aina enam täpsust ja sedamööda sallitakse nende sisemuses aina vähem tolmut ja tõmbetuulist tühjust.”⁶ Ühtlasi algas 1968. aasta veebruarikuust Loomingus uus esseežanri tagasitulek, eelkõige Runneli juurutatud „Mõtete ja märkmete” rubriigis.

⁶ Samas, lk 283.

Kaunis raamat kaunist kunstist, ilma registrita

Kurmo Konsa, Meelis Friedenthal. Alkeemia ajaloo. [Tallinn:] Sinisukk, 2023. 271 lk.

Ühes parimaist ilukirjanduslikest alkeemiakäsitlustest, mis eesti keeles saadaval, on tšehhi klassik Vladimír Neff kirjutanud: „Teaduslikes raamatutes, mida alkeemikud on kirja pannud oma tegevuse kohta, rõhutatakse asjaolu, et Tarkade Kivi loomise mõte pole üksnes praktiline, vaid eeskätt just vaimne ehk spirituaalne, nii et tegemist pole ainult lihtlabaste metallide väärismetallideks muutmisega, vaid ka selle maailmavaate kinnitamisega, mis toetub põhidogmale, et „kõik on üks”, see tähendab, et kogu surnud ja elav materia pärineb ühest ja samast põhilisest ürgmateriasest, aga samuti on siin tegemist Suure Teoga tegeleva inimese muutumisega: oma loomuselt madal ning patune alkeemik, nagu inimesed kord juba on, vabaneb selles kannatlikkuse tohtus proovilepanekus, mis tal oma töö juures

Ent need on juba raamatust endast äratatud mõtted, mitte kriitika. Kokkuvõtteks tuleb tunnustada, et Juhani Salokannel on kirjutanud huviga loetava raamatu, mille väärtust eeltoodud märkused ei vähenda. Kui sama teema monograafilise läbitöötamisega oleks tegelenud keegi Eestis (ja üksikküsimustes muidugi ongi), siis oleks tulemus lahustunud artikliteks välismaistes või vähe levivates väljaannetes, mille hariv mõju suuremale lugejaskonnale oleks kõiksuses kaduvväike ja hajuv.

JANIKA KRONBERG

tuleb pidevalt taluda, pikkamisi oma kalduvustest ja kiindumustest, oma egoismist, kadestamisest ja muudest jõledustest. Räpane häbiväärne anum, kelleks inimene algselt oli, muutub aastate jooksul alandlikkuse, enesesalgavuse ja teiste ilmalike vooruste kristallpeekriks; niisiis pole tõi, nagu üldiselt arvatakse, et alkeemikute üliinimlikke püüdlusi tiivustab vaid rikkumisiha, sest kui tal Suur Tegu harvadel juhtudel kenasti korda läheb, siis on ta moraalselt juba nii täiuslik, et kogu maailma kuld jätab teda täiesti üksikõikseks.”¹

Eesti alkeemihuviliste lugemislauale on jõudnud uudisteos, mis käsitleb Euroopa alkeemialugu ajaloolise tervikuna, nii et eestikeelselgi lugejal avaneb lootus Suurt Tegu käsitleva raamatu abil moraalselt täiustuda ja suhtuda Tavid ülikventseisse kullareklaamidesse märksa üksikõiksemalt kui enne valgustumist ilmalike vooruste vallas. Vannutas ju eesti Laulusagi, et kõrgemaks kui kulla-koormaid tuleb tarkust tunnista.

Tuleb tõdeda, et Meelis Friedenthali ja Kurmo Konsa „Alkeemia ajaloo” kannab asjakohast ja õiglast pealkirja. „Alkeemia

¹ V. Neff, Kuningannadel ei ole jalgu. Tlk Leo Metsar. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 3.

ajalugu” eeldanuks ehk tõesti vähemalt üht tüsedit tellist, kui mitte mitut, mis alanuks loodetavasti juba Mesopotaamia ja Egiptuse materjaliga, vähemasti paaris peatükis visandanuks Araabia, Hiina ja India alkeemia arenguloo põhijooned ning katnuks lihaga praegu luiseks jäänud kirjakohtad, kus mitmesugustest huvipakkuvatest teemadest on napolisõnaliselt üle libisetud. Võib-olla säherdune soliidne käsitelu kunagi ilmub, võib-olla näevad seda minugi silmad? Välistada ei saa. Kuid tõenäosus on väike ning hea on seegi, mis meil on, nuriseda poleks aus.

On täiesti põhjendatud küsimus, kas väikeses kultuuris üldse maksab eeldada, et iga mõtteharu ajaloost ilmub alupäraselt omakeelne tummine käsitus, kui sellesse mõtteharusse ei ole Eesti asukad eriliselt väärikat panust lisanud ning tugevalt omamaist vaadet meil pakkuda pole. Isegi põhimiste reaalteaduste puhul, nagu keemia, füüsika ja matemaatika, võib küsida, kas peab tingimata ise kirjutama, kui terminoloogia võiks korralikult läbi töötada ka hea raamatu hoolika tõlkimise käigus ning nende teaduste ajaloost Eestis võiks kirjutada eraldi ülevaated, kus ei peaks kulutama mahtu muuilmade mõtlevate saavutustele. Muidugi võib vastata, et jah, peab, ning leida sellekski põhjendusi. Veel kindlamalt saab seda öelda geograafia, keele ja kultuuriga seonduvate distsipliinide kohta. Ent küsimus pole olemuselt mõttetüüp ja küsida ikkagi võib. Seega: kui midagi sellest hoolimata kirjutatakse ja avaldatakse ning kirjutatu tase on tõsiseltvõetav, ongi juba hästi. Mis üle selle, võiks väärida kiitust. Kirjutas ju Karl August Hermanngi oma entsüklopeedia I köite VI vihikus lugejate ja tellijate poole pöördudes: „Mis eestlane see ka on, kes arvab, et Eesti asi üksnes võõra keeli kirjanduse läbi edeneb! Teadus ja võidus jäävad samaks, olgu nad mis keeles või meeles tahte, kuid Eesti rahvale on neid omal keelel ja meelel

vaja, siis saadab see seda suuremat kasu ja tulu.”²

Ja tõepoolest, tõsiduse puudumist ei saa kõnealusele raamatule küll ette heita. Praegusajal levinud ameerikapärasel laadis aimeteostele omast lobisevat anekdootaalsust ehk üksikjuhtude kuhjamist, lugeja regulaarset lõõgastamist meelelahutuslike seikadega ajaloo kõhupoolelt ega autorite eneseavastushetkedega uurimistöö käigust siit ei leia. Pigem võinukski rohkem sissevaateid detailidesse ja seostesse kohati faktiloendiks taanduda ähvardava teksti selgust ja sujuvust parandada. Aga see eeldanuks kindla käega, materjali hästi valdavat ja sel põhjal autoritele sisulist tuge pakuvat sisutoimetajat, keda kahjuks ei paista kirjastaja leidnud olevat.

Küllap peegeldavad maieutilise protsessi nõrkust ka tehnilisemat laadi lapsused, nagu kreeka nimede kohatine kirjutamine ladinapärasel kujul (nt Bütsantsi alkeemik „Olympiodorus”, lk 18), pisut häirivalt sage segadus võõrnimede käänamisega („Khunrath’i”, lk 8 – milleks üla-koma?; „Dieppes”, lk 240 – *pro* Dieppe’is) ning mõni tõlkekonarus („mainivad nüüd mineraali, nüüd metalli”, lk 230 – eesti keeles oleks loomulikum öelda „nüüd” asemel „kord”; „Suggestive Inquiry” (lk 241) ei ole siiski „Sisenduslik uurimus”, kuigi see kõlab kaunilt, pigem tähendab sugestiivsus siin tinglikkust või hüpoteetilisust). Kirjelduses keskaegsest kombest viidata Aristotelesele nime mainimata kui „filosoofile” võinuks pigem olla suurtähega „Filosoofile”, nagu on eesti keeles siiani tavapärasem. Ent pisivead ei riku veel raamatut.

Õnneks ei saa „Alkeemia ajaloo” kummalegi autorile küll kuidagi ette heita

² Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyklopädia konversationi-lexikon, see on kõige inimlise teadmise haridusline sõnakiri, hulga kujustustega kaunistatud. Toim K. A. Hermann. I kd, 6. v. Jurjev–Tartu: K. A. Hermann, 1902, tagakaas.

sensatsioonihimulist põgusat flirti alkeemiaga, pigem võib vaid kergendunult hingata, et sellest pole kujunenud kinnisideed: kui Meelis Friedenthali „Mesilas-tes” (2012) võib alkeemiat veel kõrvaliseks motiiviks pidada, siis „Inglite keeles” (2016) on paberi alkeemia sama kesksel kohal kui puu struktuuris tüvi. Kurmo Konsa puhul aga võib väikese liialdusega pidada alkeemiliseks vähemalt pooli avaldatud raamatuid, sest metamorfooside filosoofilisest müstikast ei jää kaugale ei materiaalse kultuuripärandi konserveerimine, materiaalse kultuuri teisene mine digitaalseks ega „looduse, inimese ja kultuuri tehnikustumine”, nagu kõlab „Maailm 2.0” (2009) alapealkiri. Loengukursused ja -sarjad, näitused ja lühemad kommentaarid annavad tunnistust, et autoreilt võib oodata asjatundlikkust, ning lugemise käigus saab ootus ka kenasti täidetud.

Siinkohal tundub paslik võtta jutuks needki „Alkeemia ajaloo” mõnetised sisulised tühikud, mida ei tahaks nimetada otseselt nõrkusteks või puudujääkideks, kuna tegu on ilmsesti autorite või kirjastaja teadlike valikutega. Kuid lugeja võib nendele lünkadele täidet igatsema jääda, tundes hinges ebamääraselt pakitsemas midagi, mida meie maailmas küll ei ole, kuid mis siiski olla võinuks.

Ehkki mõned arvustajad on pidanud Konsa ja Friedenthali teost tugevalt akadeemiliseks – nii nimetab Jaakko Hallas seda „kõrgkooliõpikuks”³ ja Ilmar Vene „askeetlikult teaduslikuks”⁴ –, tabab akadeemiliste kalduvustega lugejat, kes tahab

raamatut mitte pelgalt algusest lõpuni kulgedes läbi lugeda, vaid ka selle juurde aeg-ajalt tagasi pöörduda, leidmaks sellest huviväärseid ja tarvilikke kirjakohti, mõningane pettumus, kui ta avastab, et raamatus puudub millegi leidmiseks hädavajalik aparatuur. „Viitesüsteemi” süsteemiks nimetada on tegelikult sündmatu liialdus, kuna viited on lehekülgi mööda laiali nagu rosinad saias, osa neist joone all ja osa teksti sees, nii et kasutatud kirjandusest ülevaate saamiseks tuleb terve raamat uuesti läbi lugeda ja käsitsi bibliograafia koostada.

Esimestes alapeatükkides jääb viitesitik üpris nukralt hõredaks. Olgu, Platoni elementide kirjeldust võib pidada kokkuvõtteks eri teostest, kuid näiteks Aristotelese tsitaat (lk 17) peab ju ometi pärinema konkreetsest teosest? On ehk liiast oodata, et eesti lugeja kogu Aristotelese korpust peast teab. Õnneks paraneb algne viitenappus peagi (ehkki terves raamatus võinuks märksa järjekindlamalt viidata, selles olnuks sisutoimetajast abi). Kasutatud kirjandus paistab kogu teoses olevat valdavalt üsna värske, mis on kahtlemata uurimuse tugev külg, ehkki kohati olnuks vast kasulik võrdluseks sirvida ka vanemaid käsitlusi. Lõppeks on terve raamat oma integreerivalt suunitluselt, mis ühendab maagia ja teaduse, tehnika ja mõtteloo, üks Lynn Thorndike'i klassikalise käsitluse „History of Magic and Experimental Science” („Maagia ja eksperimentaalteaduse ajalugu”, 1923–1958) mantlipärijaist. Eesti keelsed teadus- ja tehnikalood kalduvad üldiselt tegema ranget vahet sikkude ja lammaste vahel.

Autorid on üsna selgesti teinud otsuse uskuda antiikset ja uuemaski kirjanduses domineerivat veendumust, et Euroopa alkeemia juured on tugevalt, süvitsi ning praktiliselt ainult Egiptuses. Teatud määral õõnestab selle teesi veenvust raamatus antav ülevaade Egiptuse väidetavast

³ J. Hallas, Alkeemia imeline universum. – Eesti Ekspress 18. X 2023, lk 52.

⁴ I. Vene, Unistus võimutäiusest. Raamatu „Alkeemia ajaloo” ilmunise puhul. – Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 2022–2023. Kd 13. Peatoim A. Sepp. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2024, lk 102. <https://doi.org/10.1515/tyrtar.v13i1.24242>

alkeemiast, kuna tegelik kirjeldus hõlmab peaaegu üksnes tarbekeemiat: metallisulamid, värvid, klaas... See kõik oli aga olemas Mesopotaamias, samuti kui kategooriasüsteemid, milles seati kivid ja taimed vastavusse taevakehadega,⁵ ning sama üksikasjalikud retseptid kui Egiptuse-käsitluses viidatavad. Seepärast oli veel eelmise sajandi keskpaigas üsna levinud seisukoht, et vähemalt osa kreeklaste alkeemiateadmisi tuli astroloogiaga analoogselt Kaldeast ja sedakaudu vanemaist kiilkirjakultuuridest (nagu viitavad mõned kreeka allikadki). Kui Paul T. Keyser nimetas kreeka alkeemiat „materjaliteaduseks”,⁶ siis kehtib see iseloomustus vähemalt samavõrd või rohkemgi ka Egiptuse ja Mesopotaamia traditsioonide kohta. Seega vajaks väide, et üks neist on kreeka alkeemiaga tihedalt seotud ja teine mitte, mingit eristavat alust. Nagu öeldud, pole see antud juhul mitte viga, vaid autorite teadlik valik ning küsimus võiks leida lähemat tutvustust mujal.

Hea näide detailsuse ohtudest piiratud mahuga ülevaates on Ilmar Vene kurblik kaebtus seoses araabia destilleerimiseadme termomeetrite mainimisega (lk 69): „Küsimus soojusmõõtmisest hakkas mind huvitama siis, kui olin lugenud, et 15. sajandil tunti Kairos inkubaatorit. See pani imestama; pole ju kerge mõista, kuidas said „keskaegse” Kairo elanikud kasutada seadeldist, mille loomine eeldab temperatuurimõiste tundmist? Antiikühis-

konnas polnud sellest mõistest aimugi.”⁷ Proovisin leida vastust ning kiiresti selgus, et sellise pisiprobleemigi lahendamine viib eraldi trükist vääriva uurimistööni. Väide temperatuurimõiste tundmatusest antiigis on muidugi venelikult uljas, sest ehkki uusaegset teadust rahuldava täpsusega termomeetrid konstrueeriti tõepoolest alles XVIII sajandil, peetakse esimese skaalata termoskoobi autoriks Bütsantsi Philonit (III saj eKr). Samas tehakse tänapäeva teadusloos vahet termoskoopidel, mis sisuliselt näitavad, kas temperatuur on „kõrgem” või „madalam”, ning termomeetritel, millel on kindlate ühikutega skaala, nii et näite saab fikseerida ja võrrelda. Sellises olukorras tekitab araabia seadme nimetamine termomeetriks tõepoolest küsimusi ning ehkki väidetavalt olla Avicenna midagi sellelaadset pruukinud, ei õnnestunud mul esmase otsinguga seadme konkreetsemat kirjeldust leida. Võib vaid loota, et kuna araabia alkeemia ei jõudnud kunagi sedalaadi matematiseerituseni kui tänapäeva keemia ning keskendus kvantiteedi asemel kvaliteedile, siis polnud ehk ka skaala puudumine, mis lugupeetud kriitikut muretsema pani, XV sajandi Kairo alkeemikute jaoks tõsine probleem.

Äärmiselt tänuväärne on kõigist senitest enam süvenev kirjeldus alkeemia ja teaduse seostest XVII sajandil, mil sai esmase hoo sisse Euroopa njutoniaanlik teadusrevolutsioon. Isaac Newtoni elu ja tegevuse integraalset käsitlust tahaks märksa diferentseeritumaltki lugeda, olgu või tasakaalustamaks enamiku eestikeelsete kirjelduste teadushagiograafilist kallakut, mille ehk hiilgavaim kokkuvõte on Tartu ülikooli esimese rektori Georges Frédéric Parrot’ 1803. aasta tänukirjas sõber Karl Morgensternile tolle kingitud Newtoni „Principia” eest: „Newton

⁵ N. Postgate, Mesopotamian petrology: Stages in the classification of the material world. – Cambridge Archaeological Journal 1997, kd 7, nr 2, lk 205–224. <https://doi.org/10.1017/S0959774300001943>

⁶ P. T. Keyser, The longue durée of alchemy. – The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World. (Oxford Handbooks.) Toim P. T. Keyser, J. Scarborough. Oxford: Oxford University Press, 2018, lk 409. <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199734146.013.19>

⁷ I. Vene, Unistus võimutäiusest, lk 103.

ammutas oma iseloomu aukartustäratava rahu enda suuruse tunnetamisest; mina pean selle looma oma kohusetundega.”⁸ Tegelikult ajaloolise Newtoni mõistmiseks tuleks lubada oma vaatevälja nii tema iseloomu kui ka uurimistegevuse eri küljed ning raamatu „Alkeemia ajaloo” autorid astuvad tubli sammu sellise Newtoni pildi loomise poole. William R. Newmani üsna uus raamat „Alkeemik Newton” („Newton the Alchemist”, 2019) paistab küll olevat ainus allikas, selle kõrval võinuks vast pilti rikastada näiteks Michael White’i „Isaac Newton: The Last Sorcerer” („Isaac Newton: viimne sorts”, 1997) ning Betty Jo Dobbsi nüüdseks juba kanoonilised „The Foundations of Newton’s Alchemy” („Newtoni alkeemia alused”, 1975) ja „Janus Faces of Genius: The Role of Alchemy in Newton’s Thought” („Geeniuse kaks palet. Alkeemia roll Newtoni mõtteilmas”, 1991). Aga niisuguse, ehkki olulise üksikteema piiratus tulenevalt raamatu mahust on mõistagi loomulik. (Samas, viide Newtoni gravitatsiooni-iseloomustusele „maa hingusena” (lk 219) võinuks ehk ometigi sisse mahtuda?)

Kuigi raamatus on paar kohta, kust justkui võiks juba hakata mõttelõng Eesti-maa poole uitama, pöördub see kohe jälle lõngakera suunas tagasi. Kui pietismi ja alkeemia seostest rääkides mainitakse Friedrich Christoph Oetingeri (lk 226 – ja kus on tsitaadi viide?), tekib lugejal loomulik uudishimu, kas alkeemiline mõte ka Eesti akadeemilises pietismis ja maarahva vennastekogudustes kuidagi avaldus. Aga ei, selles raamatus niisuguseid saladusi välja ei lobiseta. Ehk siis vast järgmises? Friedenthal ja Konsa on ju Eesti alkeemialoost loenguid pidanud ning materjali kogunud,

loodetavasti toovad tolle küünla ükskord tuleohtliku vaka alt välja. Ka tallinlase Alexander Rosendorffi elektrohomöopaatia praktilise maining (lk 259) vaid kõditab uudishimu, seda enam, et selle seos alkeemiaga jääb sisuliselt selgitamata. Autorite üheks oluliseks allikaks olnud Tartu keemiku, farmatseudi ja ülikooli lühiajalise rektori Ferdinand Giese kogus leiduva Eesti teadus- ja mõtteloolaste alkeemia-uuringute lähemat vaatlust olnukski palju oodata, ehk siis – taas – mõnes autorite peatselt järgnevas kirjatöös.

Kahju on ka, et ajalooülevaate kõrvale ei mahtunud raamatusse alkeemia ja alkeemikute kujutused kirjanduses, mis ometi on pakkunud paljudele esimest kokkupuudet alkeemiaga. Tean mitmeid, kellele selliseks sissejuhatuseks on saanud tšehhi kirjaniku Vladimír Neffí ajaloo-seikluslik romaanitrioloogia, mis algab raamatuga „Kuningannadel ei ole jalgu” („Královny nemají nohy”, e k 1987) ja mille kandev teema on kulla alkeemiline valmistamine (mis saab ühtlasi kena teadus-ulmeliku seletuse). Takkajärele mõeldes kulgeb Neffí teostest läbi selline ajalooliste tegelaste galerii, et raamat väärinuks eraldi kommentaariumi, osalt asendab seda nüüd ehk „Alkeemia ajaloo”. Eesti kirjandusest meenub kohe muidugi Karl Ristikivi „Nõiduse õpilane” (1967). Näiteid saaks tuua ridamisi, sestap täidab Konsa ja Friedenthal ülevaade kirjandussõprade jaoks olulise lünga Euroopa ajaloolise kultuurikonteksti kohta, mis seni eestikeelses kirjavaras laiutas. Tõsi, isikute, terminite ja teemade leidmiseks oleks register ikkagi tarviline vara.

Raamatus jääb läbivalt silma huvitav autoripositsioon. Tagakaanelgi deklareerivad autorid soovi hoiduda niihästi proto-keemilisest kui ka esoteerilisest lähenemisviisist. Nähtavasti võinuks selle fraasi siiski lahti seletada, sest sellest sattus segadusse

⁸ M. Rand, I. Newtoni teoste varaseid väljaandeid Tartu Ülikooli raamatukogus. – Isaac Newton ja kaasaeg. Konverentsi materjalid. Toim Ü. Lepik. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1989, lk 50.

Vene, kes arvas, et jutt on alkeemia protokeemilise ja esoteerilise osa kirjeldamisest (lk 102), mitte ajaloolistes ülevaadetes levinud kombest vaadelda kogu alkeemiat eelkõige kas keemia algelise eelkäijana või siis üleva esoteerilise distsipliinina – kumbki vaateviis on omal moel nii tugevalt lihtsustav, et alkeemia kui ajalooline nähtus ei kipu hästi mahtuma ei ühe ega teise teki alla.

Kuid autorite lähenemine näib olevat siiski enamat kui see njuutonlik hoidumus, sellele on vihjeid mõnes apologetilises kirjakohas, nagu „Väljajuhatus” lõpulaused: „Võib-olla leiaksime sellest traditsioonist viise, kuidas inimene võiks paremini ja teadlikumalt maailmas toimetada. Üks on küll kindel – see tunne, mis tekib alkeemiaga tegelemisest, on enam väärt kui kõik need loomata jäänud kullahunnikud.” (Lk 170–171) Mis laadi viise – spirituaalne keemia? Müstiline farmakoloogia? Ja milline see tunne siis on?

Nõnda jäävad need vihjed vaid vihjeteks, kuna läbivalt kirjutatakse raamatus palju põhjalikumalt sellest, kes, kus, millal, mida ja kuidas, aga märksa vähem sellest, miks ikkagi. Nii jääbki lugejal üle mõtiskleda, kuidas ometi panevad tänapäeval nii paljud teadusliku või tehnilise haridusega ja seega teadusliku meetodi aluseid õppinud inimesed oma peas kokku igapäevase teaduspõhise töö ja värvikad kodused keemiakatsed, mille käigus keemia kui teaduse olemasolu enam-vähem ignoreeritakse.

Sestap soovitan alustavatel alkeemihuvilistel lugeda Konsa ja Friedenthali käsitluse kõrvale ka Rein Vihalemma „Ühe teaduse arenemislugu” (1981) ja alkeemia-teemalisi tekste kogumikust „Teadusfilosoofilisest vaatepunktist” (2008). Vihalemm ei jutusta alkeemia ajaloo küll nii pikalt ja detailirohkelt, kuid seda tugevam on tema filosoofiline üldistustasand, mis aitab alkeemiat kui ajaloolist nähtust lahti

mõtestada. Vaatamata sellele, et Vihalemm ise on tuntud eelkõige teadusfilosoofina, ei kaldu ta sugugi vulgariseerivasse protokeemilisse alkeemiatõlgendusse, vaid isegi hoiatab selle eest: „Nagu antiikfilosoofide õpetus loodusest ei ole lihtsalt naiivne loodusteadus, vaid teaduseajastust hoopis erineva ajastu maailmakäsitus (kuigi loodusteadusel on ajalooline seos ka antiikfilosoofiaga), nii pole ka alkeemia lihtsalt naiivne ja fantastiline keemia, vaid omapärane keskaja maailmakäsitus.”⁹ Ses mõttes haakuvad need raamatud päris hästi.

Vormi poolelt tuleb tõdeda, et ehkki Vene diagnoosis vastuvaidlemist kujuteldamatuks pidavalt „kaunis raamat (mida muud üllitise kujundusest arvata?)” (lk 99), on tema silmanägemine järelikult parem kui minu oma. Isikliku lugemiskogemuse põhjal tahaks küll tõdeda, et valitud šrift on kena ja haakub välimuselt ilusasti vanade alkeemiliste trükiste kohati katkendliku kirjpildiga, ent on vanade ja väsinud silmade jaoks halvasti loetav. Ilu nõuab ohvreid ja vahel ohverdab kujundaja lugeja. Aga kaunis on see kõik muidugi, värvilised pildid ja puha.

Kokkuvõttes võib ausalt öelda, et Kurmo Konsa ja Meelis Friedenthal on teinud ära suure töö ja sugugi mitte ilmaasjata. Eestikeelses mõtte-, teadus- ja tehnikaloos on saanud täidetud üks oluline lünk ning üheltki asjalt siin ilmas ei ole aus nõuda, et ta oleks midagi, mis ta ei ole. Esimese arvestatavas mahus ajaloolise ülevaatenähtena on „Alkeemia ajaloo” igati soliidne ja tänuväärne teos. Lootkem, et see ei jää oma valdkonnas ainsaks. Ja palun lisage teise trükki ka register.

RAUL VEEDE

⁹ R. Vihalemm, Mõistatuslik alkeemia. – Horisont 1981, nr 2, lk 19. Taastrükk raamatus: R. Vihalemm, Teadusfilosoofilisest vaatepunktist. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008, lk 30.

Väitekiri läti ornamendi ja muinasmütoloogia põimumisest eri ideoloogiatega läbi aja tänapäevani

Digne Üdre–Lielbārde. The Latvian Folk Ornament and Mythology Nexus as Revival: Contested Historical Layers, Visualized Ideologies, and Commodified Creativity. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 40.) Tartu: University of Tartu Press, 2024. 242 lk.

Digne Üdre–Lielbārde väitekiri „Läti rahvapärase ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkt kui taaselustamine: vaidlustatud ajaloolised kihid, visualiseeritud ideoloogiad ja kaubastatud loovus” puudutab läti rahvapärast ornamendi ja selle seoseid mütoloogiaga eri ajaloolistes ja ideoloogilistes ümbrustes. Aastal 1923 võeti läti ornamendimärgid ja nende tõlgendused kasutusele etnotsentrilises identiteedi- ja rahvusloomes. Sel aastal avaldas Ernests Brastiņš teose „Latviešu ornamentika” („Läti ornamentika”), mis pani aluse läti ornamendi kaanonile, kus igal märgil on müütiline tähendus ja sellele vastab mütoloogiline tegelane. Stalini ajal anti läti ornamendile ja selle tõlgendustele strateegiliselt uus ülesanne: neist said nõukogude ideoloogia kandjad. Läti ornamendi kasutamine ja selle seostamine muistse ristiuseelse läti usuga taaselustus XX sajandi lõpul ja see laine kestab praeguseni.

Osa märkide tähendus on vaidlusalune nii nende keeruliste ajalooliste seoste kui ka tänapäevaste kasutamiskiiside tõttu kaubastatud kultuuris. Üdre–Lielbārde toob esile märkide tõlgendamise- ja kasutamislöö keerukuse ja näitab, kuidas on

inimesed läti rahvapärase ornamendi märkidega muutuvates ideoloogilistes oludes loovalt suhestunud: vaidlusaluste märkide komplekssete ja mitmekihiliste tähenduste ning neile antavate hinnangute üle jätkeb arutelu ka nüüdisajal. Folkloristikale pakub väitekirja autori töö väärtuslikke vaatenurki selle kohta, milline on kultuurimärkide roll sotsiaalses liikumises ja kuidas sääraste märkide tähenduste üle ühiskonnas indiviidide tasandil läbi räägitakse.

Üdre–Lielbārde töö aitab paremini mõista, kuidas traditsiooniline kultuur pakub semiootilisi repertuaare, mida inimesed kasutavad, et vahendada ideoloogiaid ja luua identiteete. Samuti näitab autor, kuidas selline märgikasutus võib üldisemalt aidata kaasa traditsioonilise kultuuri kaubastamisele. Ja mõistagi pakub väitekiri uusi arusaamu ja senistest üksikasjalikumaid vaatenurki Läti rahvuslikule ajaloole ja üldisemalt kultuurimälule Nõukogude Liidu lagunemise järel sündinud või taassündinud riikides.

Väitekiri koosneb katuspeatükist ja neljast artiklist: 1) „Symbol of the morning star during the Third Awakening in Latvia (1986–1991): From cultural opposition to non-violent resistance” („Koidutähe sümbol Läti kolmandal ärkamisajal (1986–1991): kultuurilisest opositsioonist vägivallatu vastupanuni”, 2019); 2) „Ideological tuning of Latvian folk ornament” („Läti ornamendi ideoloogiline häälestamine”, 2023); 3) „Vernacular voices and contested meanings: Contemporary uses of the Swastika in Latvia” („Rahvalikud hääled ja vaidlusalused tähendused: svastika tänapäevane kasutamine Lätis”, 2023); 4) „The nexus of folk ornament and mythology in Latvia: Traditionalization, commodification, and spirituality” („Rahvapärase ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkt Lätis: traditsionaliseerimine, kaubastamine ja vaimsus”, ilmumas 2025).

Rohkem kui saja lehekülje pikkune katuspeatükk on väga laiahaardeline ja sisukas, sellega ületab Üdre-Lielbārde akadeemiliste institutsioonide tänapäevaseid eeldusi. Lisaks lühikesele sissejuhatusele, kokkuvõttele ja nelja eelretsenseeritud artikli kokkuvõttele sisaldab katuspeatükk nelja sisulist alljaotust: „Rahvapärase ornamendi taaselustamine”, „Debatt vormi ja sisu üle rahvapärase ornamendi ajaloo käsitlustes”, „Teoreetilised kaalutlused ja distsiplinaarsed refleksioonid” ning „Refleksiivsed kaalutlused, metodoloogilised pilguheidud ja positsionaalsus”. Need juhatavad lugeja läbi nelja uurimuse, millest kahte – esimest ja kolmandat artiklit – võiks kirjeldada kui üksikute ornamendimärkide biograafiaid. Need biograafiad saavad kogu väitekirja võtmekohtadeks. Järjekorras teine artikkel jälgib, kuidas suhestus ornamendimärkidega läti kunstnik Jēkabs Bīne (1895–1955), kes propageeris nende olulisust ka nõukogude ajal. Üdre-Lielbārde läheneb Bīne kohandustele, tõlgendustele ja argumentidele ideoloogilise häälestamise mõiste kaudu, kuna Bīne katsus tegutseda Stalini aja ideoloogilise režiimi raamides. Viimane artikkel, mida Üdre-Lielbārde töö oponent Alessandro Testa nimetas selle „krooni-juveeliks”, seab esiplaanile traditsionaliseerimise mõiste (ingl *traditionalization*), mis tähendab mingi minevikust pärineva nähtuse omaenda traditsiooniks tunnistamist. Üdre-Lielbārde uurib, kuidas läti ornamendimärkide traditsionaliseerimine lõikub nende positsiooniga tarbijakultuuris ja tänapäeva vaimsuses. Sissejuhatuse ja nelja eelretsenseeritud artikli maht ületab 200 lehekülje ja nendes peitub hulk väärtuslikke lisandusi valdkonna senisele uurimistööle.

Üdre-Lielbārde märgib, et „väitekirja üldine eesmärk on uurida läti ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti algupära, analüüsida, kuidas see on toiminud eri ajas-

tutel ja kuidas seda on kujundanud XX sajandi erinevad ideoloogilised olud, ning samuti vaadelda selle ilmnemise viise tänapäevastes ümbrustes” (lk 11). Niivõrd laiahaardeline ülesandepüstitus jätab väga innuka mulje, see on tihti ka hea väitekirja tunnus. Seatud eesmärgi saavutamisel on doktoritöö enamjaolt edukas, kuigi sihile jõudmist takistab artikliväitekirja iseloom: töö koosneb üksikküsimustele pühendatud eriuurimustest ega ole struktureeritud monograafiana, milles eesmärgid on peatükiti ühitatud ja integreeritud. Artiklitel põhineva töö struktuur tõstab esile kaks märki: koidutähte (kaheksakanna) ja *ugunskrusts*’i (lt *tulerist*) ehk svastikat. Need kaks juhtumit on arutelu võtmekohtadena väga mõjusad, kuid väitekirjas ei ole täpsustatud, kas igal märgil on sama iseloomulik biograafia. Kui analüüsiva kirjutise norm on 20-leheküljeline artikkel ja need on avaldatud eri väljaannetes, on igal artiklil oma fookus, mis keskendub vastavale arutluskäigule ja mida mõjutab rohkem väljaanne kui väitekirja tervikuna.

Käsitletav artikliväitekirja on sidusam kui paljud muud. Siiski keskendub Üdre-Lielbārde huvi nõukogudejärgsele ajastule ja seejärel nõukogude ajale. Varasemast perioodist antakse ülevaade, kuid see tundub pigem hilisemate ajastute mõistmise üldisema taustana ja seega näib nõrgem, kui väitekirja sõnastatud eesmärgi põhjal eeldada võiks. Ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti tekkimise ajalugu sõjaeelsel iseseisvusajal käsitleb autor läti rahvusliku ärkamise ja rahvusriigi loomise kontekstis. Siiski jääb vajaka selle nähtuse kontekstualiseerimisest teiste rahvusromantiliste rahvuse loomise algatuste hulgas: on loodud ka teisi mittekristlikke mütoloogiaid, et neid kasutada semiootilise repertuaarina etnolingvistilise identiteedi konstrueerimiseks.

Üllatuslikult ei ole sisse toodud väljapaistvat diskursust, mis ümbritseb

germaani ruune ja nendega seotud mitmesuguseid ilminguid ideoloogiade kandjana. Ruunid võeti kasutusele identiteediloomeprojektides juba XVII sajandil ja XX sajandi alguseks olid need seotud spiritualismi eri vormidega, nagu näiteks niinimetatud ruunijooga, milles kehaasendid jälgendavad ruunide kujusid. Brastinšit võis ju mõjutada ja inspireerida ruunide retseptatsioon, milles neid ühendatakse jumalate nimede ja loodusnähtustega. Lüngad teema varasema ajaloo kontekstualiseerimisel võivad peegeldada pinget töö sõnastatud eesmärkide ja tegeliku rõhuasetuse vahel, mis on seotud Üdre-Lielbārde folkloristliku lähenemisega. Autor järgib üksikisiku loovust väärtustavat folkloristika olulist voolu: tema tähelepanu varasematele ajastutele keskendub üksikisikutele mikroajalugudes, samal ajal kui tema välitööd on puudutanud nõukogudejärgse aja inimesi ja rühmi. Nende hiljutiste perioodide käsitlemisel oleks tõusnud tulu võrdlusest germaani ruunidega. Uurimus *ugunskrusts*'i ehk svastikaga seotud võistlevatest ideoloogiatest ja seostest liigub iseäranis rööpselt rada uurimustega ruunide kohta, mis on samuti seotud ühelt poolt natsismi ning valge rassi üleoleku diskursuste ja teiselt poolt *new age*'i vaimsuse ning uuspaganlusega. Sellegipoolest on Üdre-Lielbārde analüüs tugev ja säärane võrdlev uurimistöö jääb tulevikku: sinnapoole suundub autori esimene järel doktoriprojekt.

Üdre-Lielbārde lähenemine läti ornamendile teooriate ja folkloristikale omaste küsimuseasetuste kaudu paistab olevat uuenduslik. Autor reflekteerib põhjalikult omaenda uurijapositsiooni ja tõlgenduse hermeneutika üle, tema lähenemine ei ole dogmaatiline, kuigi ta enda positsioon tundub vahel – võib-olla paratamatult – kujundavat seda, kuidas mõisteid ja tõlgendusi on kasutatud. Uurimisloo ülevaade näib olevat üldiselt kohane, arvesta-

des teemasid, millele väitekiri keskendub. Väitekiri viib edasi senist uurimistööd, võttes küll arvesse varasemaid töid, kuid ei korda neid. Üdre-Lielbārde terminoloogia ja argumentatsioon on selge, terminid (sealhulgas *ornament*, lk 39) on defineeritud hoolikalt.

Taaselustamist (ingl *revival*) defineeritakse väitekirjas kui „taastunud poliitiliselt motiveeritud huvi ja lugupidamist traditsioonilise kultuuri väljenduste vastu, mis hõlmab nende taasavastamist, uuesti tõlgendamist ja populariseerimist taaselustatud materjalil” (lk 14). See definitsioon on kooskõlas väitekirja eesmärkide ja huvialaga. Minu meelest on taaselustamise defineerimine „poliitiliselt motiveerituna” üsna provokatiivne. Üdre-Lielbārde on selle määratluse loonud etnomusikoloogiliste taaselustamise käsitluste põhjal. Siiski ei tundu autori toodud tsitaadid esitavat sellist arusaama samavõrd tugevalt. Samal ajal ta märgib, et Brastinši eksplitsiitne ideoloogiline programm „on üks põhjusi, miks ma kontseptualiseerin tema ja ta järgijate pingutusi taaselustamisena” (lk 25), mis näitab poliitilisuse kesket kohta selles, kuidas autor seda mõistet kasutab. Selline definitsioon annab huvitava vaatenurga, kuidas mõelda näiteks mitte kristliku mütoloogia taaselustamisest keskaegsel (kristlikul) Islandil. Sellegipoolest oleks see ilmselt eksitav Indoneesia külaturismi juures, mis on riigi toetatav strateegia majandusliku kestlikkuse saavutamiseks ja on seotud üleilmse huvi kasvuga pärimuskultuuri vastu. Samamoodi oleks selle definitsiooni rakendamine problemaatiline karjala itku taaselustamise ja taasloomise kohta Soomes, mis tugineb pärimuskultuurile kesk *new age*'i vaimsuse levikut. Taaselustamise määratlemine poliitiliselt motiveerituna annab vaatenurga, mis võib tõlgendusi kujundada. Väitekirjas kaldub Üdre-Lielbārde käsitlema nähtusi, mis on seotud taaselustamisega poliitilistes

kontekstides, ja siis pöörama tähelepanu teisale, käsitledes materjali ja isikuid, kelle huvi jääb sellest keskmest kaugemale, ning eristades taaslustamisega seotud ja selle järgseid praktikaid. Taoline paindlikkus võimaldab taaslustamise definitsiooni kasutada tõhusalt, ilma et autor jääks nõia- ringi, mis nõuaks iga taaslustamisena tuvastatud nähtuse nägemist poliitiliselt motiveerituna, nii et muud tegurid jäävad varju. Siiski võinuks definitsiooni seda kriteeriumi kaaluda kriitiliselt, samas kui „poliitilise motiveerituse” väljajätmine võimaldaks määratlust tsiteerida ja taas- kasutada laiemalt.

Nii töö pealkiri kui ka katuspeatüki võtmetermiin on (*rahvapärase*) *ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkt* (ingl (*folk ornament and mythology nexus*). See esineb esmakordselt neljandas artiklis. Sõlmpunkt kirjeldab ornamendi kirjade lõikumiskohta rekonstrueeritud jumalate nimede ja teiste mütoloogiliste atribuutidega. See suunab Üdre-Lielbärde käsitlema ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti iseloomulikult lätliku nähtusena, sest läti rahvapärase ornamendi märgid seotakse läti pärandmütoloogiaga läti etnolingvistikust ja rahvuslikes ideoloogiates. Selles sõlmpunktis konstrueeritakse diskursiivselt ornamendimärkide tähendusi ja hoitakse neid ühiskonnas alal, see sõlmpunkt muudab ornamendi ideoloogia kandjaks, identiteedi- ja tähendusloome vahendiks ning võib isegi anda märkidele nende tõlgendajate silmis üleloomuliku väe. Ühtlasi võimaldab see märkide abil tarbekaupadele väärtust anda.

Mulle tundub, et Üdre-Lielbärde on alahinnanud ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti võimalikku väärtust ja selle rakendatavuse võimalusi. Autor on üldiselt olnud terminite tutvustamisel väga hoolikas ja selle taustal on üllatav müüdi või mütoloogia definitsiooni puudumine. Ta märgib, et läti pärimuses ei ole ühtegi

müüdi žanri ja läti mütoloogia põhineb suurelt jaolt võrdlevatel (ja potentsiaalselt intuitsioonile tuginevatel) rekonstruktsioonidel (nt lk 19–20). Siiski kasutab autor vahel sõna „müüt” tavakeele tähenduses, et märkida modernsetes ühiskondades levinud väärarusaamu (lk 34, 42, 96), ja mainib modernsete rahvuste „kuldaja müüti” (lk 59). Kuigi sõlmpunkti mütoloogia samastatakse läti ristiusueelse pärandmütoloogiaga, sulandub see kujutelmadega rahvusliku ornamendi märkidele omistatud üleloomulikust potentsiaalst ja kasulikest omadustest. Viide Brastiņši maailmamudelile, mis rajas käsitletud sõlmpunkti kui „teadmise viisi” (lk 23), peegeldab Ernst Cassireri mütoloogia definitsiooni ja on kooskõlas Branisław Malinowski omaga. Teooriatel põhinev lähenemine mütoloogiale võinuks selgemalt eristada pärandmütoloogiat, tänapäevaseid pärandmütoloogia kujutlusi ja muid rahvausu ning maailma modelleerimise viise. Nii oleks saanud ka lihtsamini tuua sõlmpunkti abstraktsemale pinnale kui kultuuriliselt ja ajalooliselt spetsiifiline läti kaasus. Abstraktsemal tasandil saab ornamendi ja mütoloogia sõlmpunkti kohandada, et uurida eri mütoloogiate sõlmitusi muude traditsioonilise ornamendi vormidega ja selgitada, kuidas nendega manipuleeritakse, nendes kokku lepatakse ja nende üle vaieldakse ning võideldakse. Selge näide tänapäevast on germaani ruunide koht *new age*’i vaimsuses ja uuspaganluses vs. populistlikes ja rassistlikes diskursustes (tihti need lähenemised ka lõikuvad). Kaldun arvama, et Üdre-Lielbärde mõiste võib olla eriti kasulik arheoloogia vallas, kus arutletakse ornamendi ja mütoloogia seoste üle. Näiteks esindavad Skandinaavia rauaaegsed brakteaadid Rooma mündide kohalikku ümbertõlgendust peamiselt ehetena kasutatavateks ripatsiteks. Tihti arvatakse, et brakteaatidel kujutatakse mütoloogilisi tegelasi ja sündmusi, aga

töenäoliselt võis neid kujutisi omal ajal tõlgendada mitmel moel ja nende tähendused võisid olla vaieldavad. Üdre-Lielbārde mõiste võiks olla ühtlasi paindlik vahend, mille abil mõtestada piiripealsemaid juhtumeid rauaaegsete Eestist leitud veelinde kujutavate ehetes seas ja isegi uurijate hulgas vaidlust tekitanud kopra kannaluust ehetes tõlgendusi.

Hindan väga Üdre-Lielbārde käsitlust Läti sotsiaal-ajalooliste nähtuste kohta kolonialismi ja postkolonialismi vaatenurgast. Kolonialismi ja postkolonialismi mõistete rakendamine Nõukogude Liidu aegsetes ja selle lagunemise järgsetes kontekstides eeldab nende kriitilist kohandamist, ja osa uurijaid, sealhulgas selle väitekirja oponent Alessandro Testa, suhtuvad sellesse skeptiliselt. Siiski on Üdre-Lielbārde hoolikas oma lähenemise piiritlemisel ja kitsendamisel ning, nagu ka Testa mõonab, on näidanud selle kasulikkust, pakkudes uusi ja läbinägelikke pilguheite nii mineviku kui ka tänapäeva sotsiaalsetele protsessidele. Oma käsitluses kasutab autor hübriidsuse terminit ja mõistet, mis on tulnud moodi paljudes distsipliinides ideaalsetest kategooriatest kaugenemise käigus. Hoolimata sellest, millised võivad olla lugeja terminoloogilised eelistused, näitab Üdre-Lielbārde nende arutelude asjakohasust selleks, et paremini mõista nõukogudeaegseid ja -järgseid kontekste ning nendes sündivaid ja kuju võtvaid sotsiaal-kultuurilisi nähtusi. Väitekirja asjaomane osa on eriti oluline, kuna selles vallas seisab ees veel palju

uurimistööd, milles autoril on võimalus edaspidi välja paista.

Lisaks hulgale leidlikele äratundmistele, mis pärinevad väitekirja empiirilisele analüüsile pühendatud osadest, on Üdre-Lielbārdel pakkuda huvitavaid mõttekäike asjasse puutuvate teoreetiliste arutelude üle ja autor näitab, et tal on hea ülevaade kasutatud teooriatest. Teooriaid on käsitatud uurimistöö avivahenditena, millega vaadelda käsitletavat materjali, mitte teooriate arendamise võtmes. Autori panus on suurim nüansseeritumate vaatenurkade arendamisel, mis puudutavad kultuurimärkide suhet muutuvate ideoloogiliste režiimidega. Talle pakub erilist huvi, kuidas see seostub kultuurimäluga ja kuidas ideoloogilistesse pundardesse mässitud kultuurimärkide tähendusi mõjutavad, lepivad kokku ja räägivad läbi inimesed n-ö kohapeal.

Digne Üdre-Lielbārde pädevus kasutatud teooriate käsitlemisel ja nende raketdamisel uuele ainesele näitab, et ta on edaspidi võimeline andma olulist panust teooriate arendamisse, juhul kui ta peaks selle tee valima. Ta võib tulevikus panustada märkimisväärselt postkoloniaalsetesse nõukogude uuringutesse. Loodan siiralt, et väitekirja põhjal sünnib monograafia, mis annaks uurimistöö tulemustest laiemat ja avaramat sünteesi pakkuva käsitluse, mis autoril kindlasti mees mõlgub.

FROG

Inglisekeelsest käsikirjast tõlkinud
OTT HEINAPUU

LÜHIDALT

Helga ja Enn Nõu. Need meie väga vanad armastuskirjad. 1956–1958. Tallinn: EKSA, 2025. 477 lk.

Raamatut, mis sisaldab „317 romantiist ja avameelset armastuskirja” (lk 5), võib mõista intiimse eeltaktina Enn Nõu kroonika-raamatule „Ülestähendusi ajast ja elust. Mälestuste kroonika 1956–2022” (2023), kus erasfääri jäädvustamisel on hoitud lühidat ja delikaatset joont.¹ Alates Enn Nõu ja Helga Raukase tutvumisest 1956. aasta oktoobrikuus kuni abiellumiseni 29. detsembril 1957 ja seejärel paratamatutel lahusoleku hetkedel 1958. aasta sügiseni peetud kirjavahetus liikus Uppsala (vahepeal Ennu sõjaväeteenistuse ajal Linköpingu ja Loftahammari) ning Stuvsta (vahepeal Helga praktika tõttu Mellösa) vahel. Ning enesest mõista ilmub värselt armunute ja kiiresti kihlunute kirjade publikatsioon tundetulva kogu selle ehtsuses: nii ebalus- kui ka meelekindlushetkedel, nii ennastsalgavas joobumuses kui ka õrnalt mõrkjas kiivuses, läheduse ilus (tagantjärele) ja eemaloleku nukruses, nii argisuses kui ka ülevuses – samuti tülitsemise, andeks palumise ning armastuse kinnitamise kordub jadas. Ühtaegu toimub kirjatsi esmalt end vastastikku lähemalt avav, seejärel juba sügavuti pühenduv ja samal ajal igatsev vestlus, nagu on üsna algusjärgus sõnastanud kirjutamise mõtte Enn Nõu: „Püüan ikka dispositsioonis Sinu kirja jälgida, nii et kirjavahetus ei oleks ainult jutustav vaid ka vestlev, arutav, ka vaidlev vahel” (lk 75).

Elukroonika väärtus on sellelgi raamatul: intiimsete avalduste kõrval kirjutatakse igasugu kohtumistest, seltskonnäritustest, päritoluperest, lahkkelidest sõprusringkonnas, kino- ja teatrikülastustest, lugemiselamustest, muusika kuula-

misest, tööpäevadest ja õppimisest, argivintsutustest ja asjaajamistest, Enn Nõu mainib põgusalt meelevaldusi, maailmasündmusi (Ungari ülestõus) ning jagab eredaid muljeid sõjaväeteenistuse ajal. Kirjadele on mõnikord lisatud ajalehelõigendeid nii uudistest-teadetest, karikatuuridest, reklaamidest, fotodest kui ka lihtsalt kohtadest, kas kindlate mälestuste elustamiseks või mingi tarviliku (nt Uppsala) miljöö kujutamiseks. Liati kuuluvad kirjad aega, kui postmargidki olid tähenduslikud – neid on siin-seal kirjeldatud, nagu on ümber jutustatud postkaartide pilte. Tähelepanuväärsel määral kätkeb kirjavahetus isikupäraseid joonistusigi, kuid raamatut on illustreerimas neist üksikud. Kõiki tekstiga kokku käivaid visandeid, mõnel juhul suisa koomikseid, on siiski kursiivis kirjeldatud, mis mõistagi ei suuda n-ö täit pilti luua.

Ajapikku hakkavad pikantsed kirjelused, samuti erimeelsuste silumised ning kõhkluste ja kindluste vaheldumised muidugi korduma. Ent seesugune võnkumine käib noore armastuse juurde („Monotoonius pole sugugi lõbus, mitte ei ole” ja väike tülitsemine „teeb elu põnevamaks ja tõestab ikka, et ei saa ilma üksteiseta läbi...”, lk 155–156), kasvatades veendumist valiku ainuõigsuses, ja kahtlemata toetab eeldust, mis on selle raamatu eradaim tahk. Seejuures peegeldavad noored armastuse „nii mitu[t] nagu” (lk 387) hämmastava avaruse ja elutarkusega, nagu ka moraalküsimusi ja põlvkondadevahelisi erinevusi tõekspidamistes.

See on küll avameelselt intiimne raamat, kuid samal ajal liigutavalt inimlik teekond teineteise jäägitu toetamise ja mõistamiseni – ilus üldistust võimaldav armastuse lugu. Selle avaldamine on julge ja otsustav tegu: parem ikka ise oma kindla käe ja hoolega, kui lasta hiljem võhikutel pusida.

B. M.

¹ Vt Lühidalt. – Keel ja Kirjandus 2024, nr 5, lk 497.

Suure algataja lahkumine

Igor Černov
(18. III 1943 – 21. III 2025)

Foto: Andres Kõnno

Lahkunud on Igor Černov, Tartu semiootikatradiitsiooni ja eesti semiootika-hariduse üks olulisematest algatajatest. Ta sündis 18. märtsil 1943 Gorki oblastis Oktjabrski külas ja suri 21. märtsil 2025 Joensuu. Urn tema tuhaga maeti Sompasaarele Heinävesi valda Põhja-Karjala maakonda, kus ta veetis oma elu viimase veerandsajandi.

Tema eriline elu algas 1960. aastal astumisega Tartu ülikooli vene filoloogiat õppima. See oli aeg, mil ülikooli vene kir-

janduse kateedris oli sündimas uuenduslik semiootika ja Igor Černov sai olla selle algatuse juures. Kõigepealt sai temast esimene semiootikatudeng ja Juri Lotmani strukturealpoetika kursuse ainus kuulaja. Sellest sündis Lotmani esimene semiootiline raamat „Loenguid strukturealpoetikast” (1964). Et Moskvas oli 1962. aastal toimunud uhke semiootikakonverents, siis oli Černov see, kes kolmanda kursuse tudengina sõitis 1963. aasta kevadel Moskvasse kontakte looma. Uue algatuse tunnistajast sai kiiresti üks eestvedaja. Pärast Černovi visiiti käis Moskvas ka Lotman ning juba järgmisel suvel toimus Käärikul esimene semiootika suvekool, seda moskvalaste aktiivsel osavõtul. Ilmuma hakkas ajakiri „Töid märgisüsteemide alalt”. Üliõpilane Černov oli selle toimetuskolleegiumi sekretär ja pärast ülikooli lõpetamist 1966. aastal sai temast ka ajakirja toimetuskolleegiumi liige. Tema tegeles ajakirja köidete vahendamisega välismaa kolleegidele ja sai vastu raamatuid, mis muutsid ta raamatukogu unikaalseks lääne humanitaarteaduslike teooriate esindatuse poolest.

Väga hea kursisolek moodsa teadusega toetas Černovi ambitsiooni avardada ka Tartu semiootika piire. Kolmanda suvekooli ühe organiseerijana kirjutas ta näiteks 20. jaanuaril 1968 Poola professorile Maria Renata Mayenowale suvekooli plaanidest ja lisis kutse viiele Poola kolleegile. Kirjas mainis ta, et loodab väga Roman Jakobsoni, Claude Lévi-Straussi, Julia Kristeva, Tzvetan Todorovi ja Algirdas Julien Greimasi osavõtule. Kuid Euroopa käaris. Kolmas suvekool toimus 10.–18. maini 1968 Käärikul, kui ühtki poolakat ega prantslast kohal ei olnud. Pariisis olid mais juba rahutused, Poolas oli käärimine

alanud varem ja päädis märtsipuhastusega, mille käigus Mayenowa jäi oma professorist ilma. Tol aastal purunesid mitmed lootused semiootika edenemisele ka Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Selle perioodi tegutsemises lõi välja nii Černovi andekus kui ka ambitsioonikus. Neile lisandus pedagoogiline võimekus. Pärast ülikooli lõpetamist hakkas ta kohe õpetama. Tema diplomitöö pealkiri oli „Vene kroonikakirjutaja maailmatunnetus” ja nii oli tema esimeste loengukursuste hulgas vanavene kirjanduse ajalugu, vene folkloor, sissejuhatus kirjandusteadusesse ja eriti populaarsena sissejuhatus erialasse. Hiljem kujunes keskseks kirjandusteooria kursuseks.

Juba üliõpilasena hakkas Černov aktiivselt konverentsidel esinema ja artikleid avaldama. Esimeseks publikatsiooniks oli „A. Blok ja raamatukirjastus „Alkonost”” (1964). Järgnesid artiklid „Vene armuloitsude struktuurist (artikkel 1)” (1965), „Keeldude semiootikast (eelpublikatsioon)” (1967), „Kolm kultuurimudelit” (1972), „Käitumise kirjelduskeele struktuurist” (1975, koos Suren Zoljaniga). Kõik need ilmusid ajakirjas „Töid märgisüsteemide alalt”. Vahepeale jääb mitmeid konverentsiteese, ühed kahasse Linnart Mälliga. Samasse perioodi jäänud eesti-keelsed artiklid tähistavad Černovi loomulikkust seotust eesti intellektuaalidega ja kuulumist eesti kultuuriruumi: „Lenin kui kirjamees kaasaegsete pilguga (ajakirjast „Lef”, 1924)” (1970), „Bahtin ja tema romaaniuuringud (kirjandusteadlase 75. sünnipäevaks)” (1970), „Asi ja idee kultuuris (väärtusorientatsioonide süsteemist)” (1973).

1975. aastal kaitses Černov Lotmani juhendamisel kirjutatud kandidaaditöö „Vene barokiajastu kirjanduskultuur (uurimisviisid ja -meetodid)”, mida oli kaua oodatud ja mis andis aluse uuteks algatusteks. Olles mõtlemiselt suurepärane

metodoloog, hakkas ta kavandama ambitsioonikat teaduslikku programmi. 1976. aastal avaldas ta oma väitekirja esimese raamatuna uuest sarjast „Loenguid teoreetilise kirjandusteadusest”: „Barokk: kirjandus, kirjandusteadus (erikursus)”. Eessõnas kirjeldas autor ka tulevase jätkuväljaandeid. Teine köide pidi käsitlema „puhast” teoreetilist kirjandusteadust – epistemoloogiat, heuristikat ja metodoloogiat. Kolmas köide oleks pühendatud ilukirjandusliku teksti seostele teoreetilise kirjandusteaduse süsteemis. Neljas köide sisaldaks kulturooloogilise ja viies köide sotsioloogilise kirjandusteaduse probleeme ning kuues ja viimane köide kannaks pealkirja „Teoreetilise kirjandusteaduse ajalooline sissejuhatus”. See programm väärrib meenutamist vaatamata asjaolule, et ilmus vaid esimene köide.

Paralleelselt algatas Černov teisegi olulise projekti – „Teoreetilise kirjandusteaduse krestomaatia” (1976), mille tiitelhel seisis Rooma number I ja mis pidi lõpuks koosnema viiest köitest. Esimene köide oli vene vormikoolkonnast, järgmised pidid olema Bahtinist ja tema ringist, sotsioloogilisest meetodist ja kirjandusteaduse metodoloogist. Ainus ilmunud köide pälvis suurt tähelepanu ja juba aasta hiljem kohandati see krestomaatia ingliskeelsele lugejale, pisut ka täiendati. Teos ilmus Essexi ülikooli sarjas „Russian Poetics in Translation” (1977, sarja neljas köide) pealkirjaga „Formalist Theory”. Koostajad Lawrence M. O’Toole ja Ann Shukman kirjutasid eessõnas, et tekst põhineb Černovi krestomaatial, eluloolised ja bibliograafilised ülevaated on temalt üle võetud ja nad jäävad suure lootusega ootama Černovi krestomaatia järgnevaid köiteid.

Järgmistel aastatel oli dotsent Igor Černov aktiivne õppejõud, aastail 1983–1986 juhatas ta Sergei Issakovi välislähetuse ajal vene kirjanduse kateedrit. Oli kõnelev

õpetlane, särav erudiit. Kirjutas Lotmani juubeliks käsitlese „Sissejuhatuse katse J. M. Lotmani süsteemi” (1982), millest ilmus Loomingus eestikeelne versioon „Juri Lotman ja kirjandusliku mõtte areng” (1982). 1988. aastal Helsingis üllitatud kogumikus „Semiotics of Culture” ilmus temalt lühike, kuid väga sisukas ülevaade Tartu–Moskva semiootikakoolkonnast „Historical survey of Tartu-Moscow Semiotic School”.

Uus algatus sündis laulva revolutsiooni kultuuriplahvatuses. 1992. aasta suvel arutasid Lotmani kodus Igor Černov, Mihhail Lotman, Irina Avramets ja Peeter Torop tulevase semiootika osakonna koosolekul tulevikuplaane. Kõik olid veendunud, et just Černovist peab saama semiootika-professor ja uue osakonna – esialgu küll õppetooli – juhataja. 1994. aasta sügisel algas eesti üliõpilaste vastuvõtt. Nemad said tundma õppida hiilgavat õppejõudu ja korraldajat. Neil aegadel pidas Černov oma eeskujudeks biokeemikutest sõpru ja hilisemaid akadeemia presidente, just võimekuse pärast olla korraga teadlased ja mänedžerid. Tänu sellistele oskustele ja koostööle Avatud Eesti Fondiga leidis ta raha üliõpilaste teadusüritusteks, osakonna raamatukogu loomiseks ja raamatutega varustamiseks ning ka infrastruktuuri toetamiseks.

Väga oluline oli semiootika õppekava kujundamisel nn kollaboratiivsus ehk juba mingis teaduskonnas loetavate kursuste lülitamine oma õppekavva: nii said üliõpilased kuulata teoloog Kalle Kasemaad, folklorist Arvo Krikmanni ja paljusid teisi oma ala asjatundjaid. Muidugi muutus õppekava sellises olukorras pea igal aastal. Samas pidas Černov väga oluliseks rahvusvahelist nähtavust. Tema initsiatiivil kirjutas Anti Randviir Tartu õppekavast ülevaate Rahvusvahelise Semiootika Assotsiatsiooni aastaraamatusse (1996). Samuti algatas ta ambitsioonika projek-

tina Tartu–Moskva semiootikakoolkonna mõistesõnastiku loomise. Černov lõi väga palju rahvusvahelisi kontakte nii maailmas ringi liikudes kui ka Tartus külalisi vastu võttes. Suhtlemine Austria kolleegi Jeff Bernardiga, ajakirja *European Journal for Semiotic Studies* toimetajaga, viis ideeni üllitada selle ajakirja Tartu erinumber. Samas ajakirjas avaldas ta 1993. aastal lühikokkuvõtte oma väitekirjast „Baroque as a type of culture”. 1996. aastal ilmus Kultuurilehes Černovi lühike, aga kontseptuaalselt huvitav artikkel „Katastroofi semiootikast: sissejuhatavaid marginaale”, millest oleks võinud välja kasvada huvitav alternatiiv Lotmani kultuuriplahvatus kontseptsioonile. Kahjuks jäi see järjeta.

1997. aastaks oli Černovil kogunenud liiga vähe professori tagasivalimiseks vajalikke publikatsioone. Otsiti kollegiaalselt võimalusi tema professuuri jätkumiseks, kuid lõpuks sai ta selle võimatusest aru ja alternatiiviks sai talle mitte taandumine madalama astme õppejõuks, vaid eraluline õnn Soomes Sompasaarel. Teda seal hiljem külastanud kolleegid meenutavad ta meelerahu. Černovi õpilane Jan Levtsenko, kes kaitses Tartus semiootikadoktori kraadi, on oma mälestustes meenutanud õpetaja sõnu, et temas ei ole solvumist juhtunu pärast. Seda tajusid kõik kolleegid ka 2022. aastal Lotmani juubelikonverentsi päevil Černovi ja tema elukaaslasega Tallinnas ja Tartus kohtudes. Levtsenko hindab oma mälestustes kõrgelt õpetaja võimet anda endale võimalus mitte enam tahta, sest „elu on suurem ja tähtsam kui teadus”. Just Levtsenko viis Silvi Salupere abiga lõpule mõistesõnastiku projekti. „Tartu-Moskva semiootikakoolkonna mõistesõnastik” ilmus sarja „Tartu semiootika raamatukogu” teise köitena 1999. aastal venekeelsena ja inglise- ning eestikeelse registriga. Aasta hiljem ilmus ka ajakirja *European Journal for Semiotic*

Studies erinumber „New Tartu Semiotics” (2000, kd 12, nr 1), mille toimetajate hulgas on Igor Černovi nimi.

Suure algataja Igor Černovi projektidest on osa jäänud teostamata, osa on teostunud jätkajate abiga. Kuid kõik need räägivad mitte ainult ambitsioonidest, vaid ka kõrgeist mõtlemiskultuurist ja metodoloogina oma ajast ees olemisest. Teisiti poleks mõeldavgi, sest miks muidu tema suurim projekt edukalt edasi areneb. Teda vaimustusega meenutavad õpilased, tema inspireeritud noored semiootikud arendavad

Černovi projekti edasi. Nemad ongi see projekt, mille eesmärk on luua ettearvamatult loovust. Terve põlvkond noori semiootikuid sai tunda akadeemilise ja inimliku dialoogi jõudu ja väärtust. Ja kuigi temast ei jäänud maha väga suurt hulka uurimusi, väärivad ilmunud kirjatööd ikka ja jälle ülelugemist ning suure õpetaja suure õpilase loomingut nautimist. Kõigi nende projektide energia toimib ja jääb toimima. Ja mida veel tahta ühe inimese elult.

PEETER TOROP

Eesti Raamatu Aasta suurnäitus Niguliste muuseumis

Esimene teade eestikeelse raamatu kohta pärineb aastast 1525 ja seetõttu tähistatakse tänava Eesti Raamatu Aastat. 25. aprillil Tallinnas Niguliste muuseumis avatud näitus „Eesti raamat 500. Reliikviad” (kuraatorid Aivar Põldvee, Lea Kõiv ja Tiit Reimo) on juubeliaasta keskseid sündmusi, jätkates raamatuaasta suurnäituse traditsiooni. „Meie reliikvia on – kirjasõna,” nagu ütles vabariigi president Alar Karis näituse avamiskõnes.

Eesti raamatu aastat on varem tähistatud kolmel korral: 1935. aastal vedas Tartu suurnäitust Eesti Kultuurilooline Arhiiv ja Tallinna Linnaarhiiv korraldas näituse vastvalminud kunstihoones Vabaduse väljakul, samuti peeti kunstihoones 1975. aasta näitus „Eesti raamat 450” ning 2000. aastal oli näitus Tartu Ülikooli raamatukogu vanades ruumides Toomemäel ning Tallinnas Rotermanni soolalaos. Seekordne suurnäitus on avatud Niguliste muuseumis tänava 26. oktoobrini, kuid selle rõhuasetust ja reliikviaid vahetatakse kolmel korral, sest kõige haruldasemaid

käsikirju ja trükiseid saab eksponeerida üksnes lühikest aega. Näituse esimese osa „Kirjasõna algus” eksponaatide saab näha 25. maini.

Näitus pakub võimalust oma silmaga näha mõningaid eesti kirjakeele ajaloos väga tuntud allikaid, mille sisu on digiteerituna veebis kättesaadav Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuse kaudu. See muudab suure osa paljudele haritud inimestele üksikute kuivade faktide varal justkui tuttava kultuuriloo palju elavamaks ning aitab möödunud aastasadade olusid ja inimesi paremini mõista.

Näituse kõige varasem reliikvia on 1525. aastal Lübeckis arestitud ja hävitatud eesti keelt sisaldanud missaraamatust vanemgi. See on Tallinna dominiiklaste kloostrile kuulunud mitmikköide, mis ühendab 1482. aastal Nürnbergis trükitud „Kuldlegendi” ja 1485. aastal Strassburgis ilmunud Pariisi Guillelmuse jutlusekogumikku. Kõite trükitud tekst on ladinakeelne, aga selle valge paberiga ülekleebitud tagakaane siseküljele on kirjutatud eesti keeles „surnud”, „myna ... tha syno pera tulla” (‘mina tahan sinu perra tulla’) ja „kychwsap” (‘kiusab’). Viimane viitab küllap kuradile, kes inimesi kiusab (vrd sm *kiusaaja* ‘kurat’). Märkmete

avastaja, tollase Tallinna linnaarhivaari abi Paul Johanseni hinnangul on need raamatuste tehtud ligikaudu 1510. aastal. Kuigi sõnad on raamatusse raiutud sule ja mitte trükipressiga, on need varasemaid säilinud eesti keele kirjalikke mälestisi.

Töelistest reliikviatest saab näha Kullamaa käsikirjaks nimetatud vaku-raamatut (1524–1532), milles leidub kolm eestikeelset palveteksti, ja 1535. aastal Wittenbergi trükkali Hans Luffti trükitud Wanradti-Koelli katekismuse katkendeid, mille leidis hilisema kõite seest 1929. aastal Eestimaa Kirjanduse Ühingu raamatukogu juhataja Hellmuth Weiss. Katkendite originaale on varem näidatud avalikult lühikest aega ja erilistel puhkudel.

Nii esimese eestikeelse raamatu kui ka Niguliste kiriku õpetaja magister Simon Wanradti koostatud ja Tallinna Püha-

vaimu kiriku pastori Johann Koelli tõlgitud katekismuse keelamise ja hävitamise lugu aitab meelde tuletada, et eesti kirja-keel on sündinud ideoloogilise võitluse ja vastasseisu ajastul, kui raamatute käibelt kõrvaldamine oli tavapärane. Näitusel varauusajast ärkamisaja poole liikudes võib aimata, kuidas kirjasõnast kui mingile kogukonnale väljastpoolt oma tõe kuulutamise vahendist sai vähehaaval kirjakeelt kasutava kogukonna võimalus endale olulisi lugusid edasi anda. Ühe murdepunktina võib siin käsitada piksepp Vihltla Jürgeni lausunud Pikse palvet. Selle avaldas Urvaste pastor Johann Gutsclaff 1644. aastal ilmunud Pühajõe ülestõusu käsitlevas raamatus, mille ainsat Eestis säilinud eksemplari saab samuti näitusel vaadata.

OTT HEINAPUU

LÜHIKROONIKA

1. aprillil esines Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril Peder Gammeltoft Bergen ülikooli raamatukogust. Ettekandes „From shared roots to divergent paths: Onomastics and ethnology in the age of modernization” („Ühistest juurtest lahknevate radadeni: onomastika ja etnoloogia moderniseerimise ajastul”) kõneles ta onomastika ja etnoloogia tähendusest kultuuri uurimisel Norra näitel. Norra kogemus toob esile selle, kuidas teaduslik kohanimeuurimine ja etnoloogia täiendavad teineteist, isegi kui kummagi valdkonna metodoloogilised ja ideoloogilised suundumused erinevad.

2. aprillil peeti Tallinnas hõimuklubi õhtu, kus Sven-Erik Soosaar kõneles soome-ugri rahvaste raamatute sünniloost. Ta vaatles esimeste raamatute sünnilugu teistes soome-ugri keeltes ja nende raamatukultuuri arengut võrdluses eestikeelse raamatuga.

11. aprillil peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Rahvaluule Arhiivi kaastööliste päeva. President Alar Karis andis üle presidendi rahvaluule kogumise preemiad. 2024. aasta kogumisvõistlusel „Kunsti puudutus” osales üle 200 inimese. Võidutöö vääriliseks hinnati Kristel Kotta, Merilin Kotta ja Heivi Kotta saadetu. Heiki Maiberg pälvis preemia Maalehe rubriigile „Piibujutt” kauaaegse kogumistöö korraldamise ning selle käigus laekunud ainese arhiivile üleandmise eest. Arhiivi jõudsid Maalehe autorite kaastööd aastaist 1992–2023. Kokku on Maibergilt ERA-s 2464 lehekülge materjali, tänavu veebruaris lisandus veel üle 500 lehekülje. Valter Parve sai tunnustuse silmapaistvate tööde eest 2022.–2024. aasta kogumisvõistlustel „Muusika minu elus”, „Minu saunalugu” ja „Kunsti puudutus”. Kuulutati välja 2025. aasta kogumisvõistluste teemad: „Külalisraamat lugudes ja esemenas” ja „Potipõllundus”.

11.–12. aprillil Tartu Ülikooli raamatukogus toimunud konverentsiga „Eesti kirjanduse leksikon” tähistati 500 aasta möödumist esimese eesti- ja lätikeelse tekstiga raamatu ilmumisest. Konverentsil käsitleti ülikooli erialade ja raamatute seoseid. Esinesid eri elualade esindajad: Marju Lauristin („Raamat kui meedium: Gutenbergi galaktikast tehisarü universumi”), Tuul Sepp („Evolutsioon, ökoloogia ja kirjandus”), Liina Saarlo („„Raiusin kõik raamatusse”. Suulise pärimuse ja kirjanduse seoseist eesti regilaulude näitel”), Laurits Leedjärv („Taevatähtedest eesti kirjatähtedeks”), Taavi Pae („Esimene Eesti kaart”), Anu Lepp („Paber kui Eesti trükikunsti algusaegade vaikne tunnistaja”), Danila Rygovskiy („Ladumismasinad trükipärandi osana ja nende tähendus digitaalses tulevikus”), Arne Merilai („„... mis kui vägev merelaine ...” (Gustav Suits). Eesti luuleloo arhitektuaalne dünaamika”), Kurmo Konsa („Raamatu kestvus: säilitamise, konserveerimise ja restaureerimise dialoog ajaga”), Karmen Lust („Õppevahend kui kaduv kunst”), Enda Trubok („Mitteformaalõpe kui formaalõppe toetaja TÜ Narva kolledži näitel”), Janika Päll („Eestikeelsed raamatud, mis jäid sündimata”), Reet Bender („„Jetzt blüht zu Hause schon der weiße Klee...” Eesti luule baltisaksa tõlkes pärast Teist maailmasõda”), Julia Laffranque („Leksikon teemal „Eesti kirjandus ja õigus””), Maaja Vadi („Siit nurgast ja sealt nurgast – organisatsioonikäitumise mõisted ja Eesti juhtide kogemused”), Liina Lukas („Kirjakeelest kirjanduskeeleks II: „Weikise Hanso luggu tühja sare peäl”. Eesti Robinsoni kirjanduslikust, filosoofilisest ja pedagoogilisest tähendusest”), Renate ja Karl Pajusalu („Kirjakeel, kirjutatud keel ja raamatukeel”), Eduard Parhomenko („Ülo Matjuse jahe õpetus raamatukirest”), Katri Smitt („Timbu-Limbust Putkamissu ja Mummini. Tähelepanekuid illustratsioonist

lasteraamatus ning kunstnikuraamatu rollist lastekirjanduse elujõu mõõdikuna”), Ilona Piirimägi („Millest räägib meile ubadest kee? Ehk kirjandustund kaasaegses muuseumis”), Risto Järv („Lammutatud leksikonist loogilise süsteemi katseni – Kristian Jaak Petersoni mütoloogiakäsitlus Kristfrid Gananderi teosest „Finnische Mythologie”), Tiina-Erika Friedenthal („Balti kirjakultuuri ajalugu III. Religioon”), Irina Külmoja ja Jelisaveta-Kaarina Kostandi („Eesti vanausuliste pärimuskultuuri leksikonist”), Urmas Varblane ja Jüri Valge („Emakeel (majandus)-teaduses ja -hariduses”), Ene-Margit Tiit („Matemaatika ja statistika alase sõnavara areng eesti keeles ja kirjas”), Kuldar Taveater („Kirjandus, emotsioonid ja tehisarü”), Jüri Talvet („Estonian Writers’ Online Dictionary. Eesti kirjanike e-leksikon”) ja Raul Veede („Entsüklopeedia on Eesti kultuuri magasiit”). Konverentsi korraldasid Tartu Ülikool ja Eesti Kirjanduse Selts.

11.–12. aprillil peeti Tartu Ülikooli Narva kolledžis XIII Mikael Agricola ehk soome keele päeva konverents. Põhiettekanne tegas esinesid Sándor Szeverényi (Szegedi ülikool, „Reports from the battlefields of the „Ugri–Turkic War” – „Teateid „ugri-türgi sõja” lahingutandrit”), Mart Rannut (Narva kolledž, Eesti Piibliselts, „Normalisatsioonist ja formalisatsioonist keelekorralduses”), Heinike Heinsoo (TÜ, Livi Ivan Franko ülikool) rääkis siltide pragmaatikast, Ekaterina Suntcova (Szegedi ülikool) udmurdi keele kui võõrkeele õpetamisest, Elvira Küün (Narva kolledž) ja Andrei Uljev (Tallinna Mustjõe Gümnaasium) põhikooliõpetajate tööstressi vähendamise võimalustest. Sektsiooniistungil esinesid Enn Ernits („Sissevaade Kraasna toponüümiasse”), Piret Norvik („Unustatud sõnu Ida-Virumaalt”), Eva Saar (TÜ, „Isuri ja lõunaeesti keele ühisjooni eri keeletasanditel”). Dmitri Filkin

(Narva kolledž) rääkis Narva ingerisoomlaste keelehoiakutest, Jekaterina Kuznetsova (MTÜ Narva Ingeri Maja) vadjja kultuuri taaselustamisest, Dmitrijs Ščegoļevs (Läti Ülikool) kreevinitest Lätis XV–XIX sajandil. Jaak Prozes (Fenno-Ugria Asutus) kõneles karjala rahvusliikumise eripäradest XX sajandil, Madis Arukask (TÜ) mõnedest binaarsetest opositsioonidest vadjja mütoloogias ja Jaan Bärenson (Eesti Piibliselts) eestikeelsest Meie Isa palvest ajaloos. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul enim eesti keelde tõlgitud ungari proosakirjaniku Mór Jókai 200. sünniaastapäevale pühendatud sektsioonis esinesid Szegedi ülikoolist Anna Márton-Simon ja Gréta Csikós. Szilárd Tibor Tóth (Narva kolledž) tegi ülevaate Mór Jókai teoste tõlkijate Eduard Vilde ja Edvin Hiedeli eestiindustest.

15. aprillil esitleti Eesti Keele Instituudis „Eesti vanema piiblitõlke sõnastikku”. Raamatu koostamisel osalesid Inge Käsi, Maeve Leivo, Ahti Lohk, Anu Pedaja-Ansen, Heiki Reila, Kristiina Ross ja Annika Viht. Autorid tutvustasid 20 aastat väldanud tööd ja selle tagamaid. Teos annab ülevaate sõnavarast, mida kasutati varastes piiblitõlgetes ajavahemikul 1600–1739.

15. aprilli kirjanduslikul teisipäeval Tartu Kirjanduse Majas peeti Eesti Kirjanduse Seltsi kirjanduse aastaülevaadete kõnekoosolek. Esinesid Janika Kronberg („Eesti proosa 2024 – naiste tööd ja meeste mängud”), Helena Koch („2024. aasta lastekirjandus – pelgupaik ärevatel aegadel”), Johan Elm („Dokumentaalsus ja ainulaadsus algupärase dramaturgias”), Saara Liis Jõerand („Tähelepanekuid 2024. aasta kirjanduskriitikast”) ja Sveta Grigorjeva („Luule läbi roosade prillide ehk mimuliku ülevaade 2024. aasta ilmunust”).

15. aprilli Eesti Kirjandusmuuseumi seminaril esines Pille Kippar. Ta kõneles eesti loomamuinasjuttude rahvusvahelisest taustast.

16. aprillil Tallinnas toimunud hõimuklubi õhtul arutles Petar Kehayov uurali keelte hääbumise teemal. Ta mõtiskles selle üle, millest sõltub keele elujõud ja kui ohustatud on praegu Venemaa uurali keeled.

22. aprillil toimus Tartu Kirjanduse Majas kirjanduslik teisipäev „Estofiilid eesti kirjanduses: Ilze Tälberga”. Läti ja eesti keele lektor ning tõlkija Ilze Tälberga on Eestis elanud üle 20 aasta. Ta populariseerib läti kirjandust kanalil @veelputru ja korraldab Tartu läti raamatuklubi. Ilze Tälbergat küsitles kauane letofiil Contra. „Estofiilid eesti kirjanduses” on Eesti Raamatu Aasta kestel Tartus toimuv sündmustersari. Igal kuul kõneleb mõnest teisest riigist pärit estofiil oma sideme tekkimisest eesti keele ja kirjandusega.

22. aprillil korraldati Tartu Ülikoolis eesti ja üldkeeleteaduse instituudis tegutseva digihumanitaaria keskuse projekti „Digitekstide uurimiskeskus” (DigiTS) avasündmus. Liina Lindström kirjeldas digihumanitaaria arendamise senist käiku Tartu Ülikoolis. Uuest projektist andis ülevaate digitaalse lingvistika lektor Joshua Wilbur. Peaesineja Maciej Eder pidas ettekande „Computational stylistics: From authorship attribution to assessing language change” („Arvutuslik stilistika: autorsuse omistamisest keelevahetuse hindamiseni”).

23. aprillil kõneles Janek Vaab ERM-i hõimuklubis kadunud leivu keelest ja selle dokumenteerimisest. 1988. aastal suri Anton Boks, ühes temaga Põhja-Lätis kõneldud lõunaeestilik leivu keel. Enne keele kadumist jõuti üht-teist kirja panna

ja linti võtta. TÜ fennougristika nooremteadur Janek Vaab andis ülevaate arhiivides talle olevast leivu keelest ja tutvustas selle erijooni.

23. aprillil toimus Rakveres regionaal- ja põllumajandusministeeriumi ning kohanimenõukogu korraldatud kohanimepäev. Kohalike omavalitsuste õigusvaldkonna juht Margit Mitt kõneles kohanimekorraldusest Eestis, maa- ja ruumiameti esindaja Mall Leht kohanime süsteemist aastal 2025. Peeter Päll ja Tiina Laansalu (EKI) pidasid ettekande „Kes ristib Eestis välismaa kohti?”.

24. aprillil peeti Tartus Akadeemilise Rahvaluule Seltsi üldkoosolek. Liina Saarlo esines ettekandega „Kalevipoeg rahva ja luule vahel”. „Kalevipoeg” sisaldavat umbes 12% „rahvaehtsaid” regivärsse. „Kalevipoja” laulud on jõudnud omakorda rahvaluulekogudesse tagasi. Runoregi.fi abil on võimalik vaadelda „Kalevipoja” värsste seiklusi rahvasuus ja paberile panduna ning mõtiskleda, kes, kuidas ja miks neid värsse rahvaluulekogujatele saatis.

24.–25. aprillini korraldati Tallinnas 22. rakenduslingvistika kevadkonverents „(De)standardiseerimine keeles ja kasutuses”. Standardiseerimine ja destandardiseerimine on keelekasutuse ja keele arengu lahutamatud protsessid. Standardiseerimine loob ühtlustatud reeglid, mis tagavad keele järjepidevuse ametlikes ja hariduslikes kontekstides. Destandardiseerimine seevastu peegeldab keele loomulikkude varieeruvust ning kohanemist erinevate kasutuspraktikatega, mille määravad nii sotsiaalsed kui ka kultuurilised tegurid. Kutsutud esinejad olid Ian Cushing (Manchesteri ülikool, Suurbritannia, „Linguistic justice in schools: deficit thinking and anti-deficit resistance” – „Keeleõiglus koolides: puudulikkuse tajumine

ja vastupanu sellele”), Margit Langemets (EKI, „Vilets keel, vilets meel. ÕSiga või ÕSita”) ja Rik Vosters (Brüsseli Vrije ülikool, Belgia, „Standardization and prescriptivism in Dutch: past, present and future” – „Standardiseerimine ja preskriptivism hollandi keeles: minevik, olevik ja tulevik”). Osalejaid oli veel Hispaaniast, Tšehhist, Soomest, Rootsist, Leedust ja Saksamaalt. Eestist esinesid EKI, TÜ, TLÜ, TTÜ ja Kaitseväge Akadeemia teadlased.

25. aprillil toimus Eesti Kirjandusmuuseumi veebiseminar „Folkloori säilitamine modernses arhiivis: välitööde ja dokumenteerimise küsimused Euroopa praktika kontekstis”. Seminaril keskenduti modernse folklooriarhiivi tegevustele: pärimuse kogumine, säilitamine, uurimine ja taaskasutamine muutuvast ajaloolises kontekstis. Üks keskseid eesmärke oli tutvustada Ukraina folkloristide tegevust eeskätt käimasoleva sõja ajal, kuid samuti vähetuntud materjale nii eesti kui ka ukraina pärimuskogudest ning heita valgust eesti ja ukraina kultuurisidemetele. EKM-ist esinesid Ave Goršič ja Janika Oras. Seminar toimus Ukraina Teaduste Akadeemia Maksõm Rõlskõi nimelise kunstiuuringute, folkloristika ja etnoloogia instituudi ning EKM-i 2024. aastal sõlmitud koostöölepingu raames.

29. aprillil peeti Eesti Rahva Muuseumis noorte kultuuriuurijate konverents „Noorte hääled”. Esinesid nii gümnaasistid kui ka erinevate õppeastmete üliõpilased. Käsitletavat teemat olid väga mitmekesised. Kõneleti vooluveekogudest rahvaluules, piirikividest, rahvamuusikutest (pillimees Aleksander Zirkist, rahvalaulik Mari Kravtsovist), rahvatantsust, Vana-Võromaa suitsusaunatraditsioonist, Ukraina põgenike kohanemis- ja huumorikogemustest, netikeele kujunemisest, tarokaartidega ennustamisest jpm.

ÕNNITLEME

MAI

- 3. **Ivo Volt**, klassikaline filoloog, toimetaja, tõlkija – 50
- 5. **Enn Ernits**, loomaarstiteadlane, fennougrist – 80
- 6. **Pille Eslon**, keeleteadlane – 75
Triinu Laan, lastekirjanik – 50
- 9. **Maire Liivamets**, kirjanduskriitik ja -teadlane – 75
- 15. **Joel Sang**, kirjanik – 75
- 17. **Ljubov Kisseljova**, kirjandusteadlane – 75
- 22. **Mare Koit**, matemaatik, keeletehnoloog – 80
- 25. **Sirje Nilbe**, raamatukogundustegelane – 70
- 27. **Lembit Vaba**, keeleteadlane, tõlkija – 80
- 30. **Marja Vaba**, tõlkija, toimetaja, Emakeele Seltsi liige – 50

TEADE

Oleme kolinud.

Toimetuse uus aadress on
Harju 1, 10146 Tallinn

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- Juhan Liiv ja kirjanduslik traditsioon
- Kristiina Rossi vestlus Piret Lotmaniga
- Regilaulude deminutiivsufiksid

TELLIMISE
INDEKS 78167

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

Hind 3.80 €